

GLASNIK | ГЛАСНИК

ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

UREDNIK:

KOSTA HÖRMANN.

УРЕДНИК:

КОСТА ХЕРМАН.

VIII.

1896.

Uredništvo:
Sarajevo, bos.-herc. zemaljski muzej.

Administracija:
Sarajevo, zemaljski ekonomat.

Godišnja cijena Glasnika sa poštarinom 2 for. a. vr.
Pojedine knjige stoje sa poštarinom 80 nč.

Уредништво:
Сарајево, бос.-херц. земаљски музеј.

Администрација:
Сарајево, земаљски економат.

Годишња цијена Гласника са поштарином 2 фор. а. вр.
Поједине књиге стоје са поштарином 80 нч.

SARAJEVO — САРАЈЕВО
ZEMALJSKA ŠTAMPARIJA — ЗЕМАЉСКА ШТАМПАРИЈА
1896.

SADRZAJ. — САДРЖАЈ.

I. Arheologija i povijest. — I. Археологија и повијест.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Strana — Страна

Шишић пл. Фердинанд: Битка код Никопоља (25. септембра 1396.) 49—96

Fiala Franjo: Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva. (Sa 47 slika u tekstu) . . . . 97—108

Радимски В.: Останци римске циглане и цигларске пећи у Сарајеву. (Са 3 слике у тексту) . . . . 109—112

Patsch dr. Karlo: Japodi. (Sa 19 slika u tekstu). . . . . 113—140

— Dva otiska na ciglama iz Ljubuškog. (Sa 2 slike u tekstu) . . . . 193—196

Ворличек Едуард: Римске старине у Брањеву, котара зворничког. (Са 1 сликом и 1 таблом у тексту) . . . . 197—200

Patsch dr. Karlo: Prilozi povijesti podunavskih krajeva. — I. K upravi ilirske carine . . . . 213—216

Трухелка др. Ћиро: Средовјечни натпис у Которцу. (Са 1 сликом у тексту) . . . . 217—218

Fiala Franjo: Nekropola ravnih grobova kod Sanskog mosta. (Sa 156 slika u tekstu i 2 table) . . . . 219—272

Пач (Patsch) др. Карло: Аполова штатуета из Вршана код Прњавора. (Са 2 слике у тексту) . . . . 273—276

Трухелка др. Ћиро: Стари натписи из Херцеговине. (Са 5 слика у тексту) . . . . 325—328

Фиала Фрањо: Археолошке вијести. (Са 33 слике у тексту) . . . 343—357

Patsch dr. Karlo: Prilozi povijesti podunavskih pokrajina. — II. Consilium Moesiae superioris, III. Ostrogon: Iz C. I L. III 3652 . . . . . 359—362

Целестин Вјекослав: Новац Ђорђа II. Страцимира, кован у граду Скадру. (Са 2 слике у тексту) . . . . 383—387

Желизко Ј. В.: О фибулама халштатске перијоде са Гласинца. (Са 1 таблом). . . . . 411—414

Patsch dr. Karlo: Novci iz Apollonije i Dyrrhahija . . . . 415—422

Драгичевић Томо: Рушевине римских кућа у Новом Шехеру (котар Жепче). (Са 10 слика у тексту) . . . . 423—427

Fiala Franjo: Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896. (Sa 59 slika u tekstu) . . . . 429—461

Пач др. Карло: Из Црне Горе. (Са 4 слике у тексту) . . . . . 463—465

*

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Strana — Страна

Fiala Franjo: Arheološke bilješke. (Sa 3 slike u tekstu) . . . . . . 161—162
Иванишевић J. Ф.: Старине из Црне Горе . . . . 162—164
Грђић-Бјелокосић Лука: Бабов гроб . . . . 165—166
Šarjanović P.: Rimske starine iz Čapljine na Neretvi u Hercegovini. (Sa 2 slike u tekstu) . . . . 166—167
Patsch dr. Karlo: Vjestnik hrvatskoga arheološkoga društva . . . . 277—285
Пач др. Карло: Археолошко епиграфске вијести из Аустро-Угарске. Година XIX. (1896.) Свеска 1. M. Има: „Keltische Flussgottheiten" 497—499
Уредништво: Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina. IV. свеска, 1896 . . . . 502—507
Patsch dr. Karlo: A. Jünemann: „De legione Romanorum I Adiutrice" . 507—520

II. Nauka o narodu. — II. Наука о народу.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Грђић-Бјелокосић Лука: Народна гатања . . . . 141—160
Глик др. Леополд: Прилог физичкој антропологији цигана у Босни и Херцеговини. (Са 2 табеле) . . . . 169—192
Glück dr. Leopold: Prilog fizičkoj antropologiji Albaneză. (Sa 9 tablica i dva pregleda o mjerama) . . . . 467—496

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Hörmann Kosta: Tedža i makrae . . . . 164—165
Кларић Иван: Двије народне љекарије . . . . 523—524
Carić Anton Ilija: Koledanje uoči Mladoga ljeta na otoku Hvaru . . 524—529
Грђић-Бјелокосић Лука: Народно сујевјерје . . . . 530—534
Ugljen Sadik efendija: Sô i vještica . . . . 534—536
Димитријевић Димитрије: Народни обичај о Божићу из маглајског котара . . . . 536—538
Čatić Alija: Narodna predaja o gradini prozorskoj . . . . 538—539
Milas Matej: Bogumilska riječ „nežit" u Stonu u Dalmaciji 539

III. Nauka o prirodi. — III. Наука о природи.

A. Izvještaji i rasprave. — А. Извјештаји и расправе.

Glück dr. Leopold: Ljudske kosti iz sojenice u Ripču . . . . . . 1— 2
Woldřich dr. Ivan Nep : Fauna kičmenjaka ripačke sojenice. (Sa 5 tabli) 3— 43
Beck pl. Managetta dr. Günther: Plodovi i sjemenje iz sojenice u Ripču 43— 48
Ganglbauer Ljudevit: Nove Pselaphide iz Bosne i Hercegovine . . . 201—204
Апфелбек (Apfelbeck) Виктор: Врсте из фамилије „Pselaphidae (Coleoptera)", нађене доселе у Босни и Херцеговини и у сусједним пограничним подручјима . . . . 205—212
Рајзер (Reiser) Отмар: Корист и кварови наших птица . . . . . 287—292

Strana — Страна

Fiala Franjo: Prilozi flori Bosne i Hercegovine. (Sa 2 slike u tekstu) . 293—324
Apfelbeck Viktor: Balkanske Apide (pčele). . . . . 329—342
Апфелбек Виктор: Карактеристика фауне бескичмењака у Босни и Херцеговини . . . . 363—366
Gutwiński Roman: O nagjenim dosele u Bosni i Hercegovini halugama (isključivši diatomacee). (Sa 1 tablom) . . . . 367—381
Karliński dr. Justin: Flora kremenastih haluga ili gljivica (diatomea) u Bosni i Hercegovini . . . . 389—409

B. Bilješke. — Б. Биљешке.

Uredništvo: Tri zoološke publikacije *a)* Europäische Höhlenfauna, *b)* Zoologischer Anzeiger. Broj 518., god. 1896. *c)* Zoologisches Centralblatt III. God. 1896. Broj 23. i 24. . . . . 499—502
Гример Иван: Anton Rücker: „Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien." 521—522

Imenik spisatelja. — Именик списатеља.

Strana — Страна

Апфелбек Виктор: Врсте из фамилије „Pselaphidae (Coleoptera)“, нађене доселе у Босни и Херцеговини и у сусједним пограничним подручјима . . . . . . 205—212

Apfelbeck Viktor: Balkanske Apide (pčele) . . . . . . 329—342

Апфелбек Виктор: Карактеристика фауне бескичмењака у Босни и Херцеговини . . . . . . 363—366

Beck pl. Managetta dr. Günther: Plodovi i sjemenje iz sojenice u Ripču . . 43— 48

Carić Antun Ilija: Koledanje uoči Mladoga ljeta na otoku Hvaru . . 524—529

Целестин Вјекослав: Новац Ђорђа II Страцимира, кован у граду Скадру. (Са 2 слике у тексту) . . . . . . 383—387

Čatić Alija: Narodna predaja o gradini prozorskoj . . . . . . 538—539

Димитријевић Димитрије: Народни обичај о Божићу из маглајског котара . . . . . . 536—538

Драгичевић Томо: Рушевине римских кућа у Новом Шехеру (котар Жепче). (Са 10 слика у тексту) . . . . . . 423—427

Fiala Franjo: Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva (Sa 47 slika u tekstu) . . . . . . 97—108

— Arheološke bilješke. (Sa 3 slike u tekstu) . . . . . . 161—162

— Nekropola ravnih grobova kod Sanskog mosta. (Sa 156 slika u tekstu i 2 table) . . . . . . 219—272

— Prilozi flori Bosne i Hercegovine. (Sa 2 slike u tekstu) . . . . . . 293—324

Фиала Фрањо: Археолошке вијести. (Са 38 слика у тексту) . . . 343—357

Fiala Franjo: Rezultati prekopavanja prehistoričkih gromila na Glasincu godine 1896. (Sa 59 slika u tekstu) . . . . . . 429—461

Ganglbauer Ljudevit: Nove Pselaphide iz Bosne i Hercegovine . . . 201—204

Glück dr. Leopold: Ljudske kosti iz sojenice u Ripču . . . . . . 1— 2

Глик др. Леополд: Прилог физичкој антропологији цигана у Босни и Херцеговини. (Са 2 табеле) . . . . . . 169—192

Glück dr. Leopold: Prilog fizičkoj antropologiji Albanezâ. (Sa 9 tablica i dva pregleda o mjerama) . . . . . . 467—496

Грђић-Бјелокосић Лука: Народна гатања . . . . . . 141—160

— Бабов гроб . . . . . . 165—166

— Народно сујевјерје . . . . . . 530—534

Гример (Grimmer) Иван: Антон Рикер (Rücker) „Einiges über das Goldvorkommen in Bosnien“ . . . . . . 521—522

Gutwiński Roman: O nagjenim dosele u Bosni i Hercegovini halugama (isključivši diatomacee). (Sa jednom tablom) . . . . . . 367—381

Strana — Страна

Hörmann Kosta: Tedža i makare . . . . 164—165
Ивановић J. Ф.: Старине из Црне Горе . . . . 162—164
Karliński dr. Justin: Flora kremenastih haluga ili gljivica (diatomea) u Bosni i Hercegovini . . . . 389—409
Кларић Иван: Двије народне љекарије . . . . 523—524
Milas Matej: Bogumilska riječ „nežit“ u Stonu u Dalmaciji 539
Patsch dr. Karlo: Japodi. (Sa 19 slika u tekstu) . . . . 113—140
— Dva otiska na ciglama iz Ljubuškog. (Sa 2 slike u tekstu) . . . . 193—196
— Prilozi povijesti podunavskih krajeva. — I. K upravi ilirske carine . . 213—216
Пач др. Карло: Аполова штатуета из Вршана код Прњавора. (Са двије слике у тексту) . . . . 273—276
Patsch dr. Karlo: Vjestnik hrvatskoga arheološkog društva . . . . . 277—285
— Prilozi povijesti podunavskih pokrajina. — II. Consilium Moesiae superioris. — III. Ostrogon C. I L. III 3652 . . . . 359—362
— Novci iz Apollonije i Dyrrhahija . . . . 415—422
Пач др. Карло: Из Црне Горе. (Са 4 слике у тексту) . . . . . 463—465
— Археолошко-епиграфске вијести из Аустро-Угарске. Година XIX. (1896.). Свеска 1. — М. Има: „Keltische Flussgottheiten“ . . . 497—499
Patsch dr. Karlo: A. Jünemann: „De legione Romanorum I Adiutrice . 507—520
Радимски В.: Останци римске циглане и цигларске пећи у Сарајеву. (Са 3 слике у тексту) . . . . 109—112
Рајзер (Reiser) Отмар: Корист и кварови наших птица . . . . . 287—292
Šarjanović P.: Rimske starine iz Čapljine na Neretvi u Hercegovini. (Sa 2 slike u tekstu) . . . . 166—167
Шишић пл. Фердинанд: Битка код Никопоља (25. септембра 1396.) 49— 96
Трухелка др. Ћиро: Средовјеки натпис у Которцу. (Са 1 сликом у тексту) 217—218
— Стари натписи из Херцеговине (Са 5 слика у тексту) . . . . 325—328
Ugljen Sadik efendija: Sô i vještica . . . . 534—536
Уредништво: „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina“. IV. свеска 1896. . . . . 502—507
Uredništvo: Tri zoološke publikacije *a)* Europäische Höhlenfauna, *b)* Zoologischer Anzeiger. Broj 518. god. 1896., *c)* Zoologisches Centralblatt. III. god. 1896. broj 23. i 24. . . . . 499—502
Woldřich dr. Ivan Nep.: Fauna kičmenjaka ripačke sojenice. (Sa 5 tabli) 3— 43
Ворличек Едуард: Римске старине у Брањеву, котара зворничког. (Са 1 сликом и 1 таблом у тексту) . . . . 197—200
Желизко J. В.: О фибулама халштатске перијоде са Гласинца. (Са 1 таблом) . . . . 411—414

Sarajevo, januar—mart. **1896.** Сарајево, јануар—март.

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U BOSNI I HERCEGOVINI.

ГЛАСНИК ЗЕМАЉСКОГ МУЗЕЈА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ.

Čovječje i životinjske kosti, zatim biljevni ostatci iz sojenice u Ripču[1]).

Ljudske kosti iz sojenice u Ripču.

Piše

dr. **Leopold Glück.**

Direkcija bos.-herc. zemaljskog muzeja predala mi je nekoliko ljudskih kosti iz sojenice u Ripču za antropološko ispitivanje, te ovdje izlažem na žalost samo neznatni rezultat moga ispitivanja.

Poslano mi je:

a) dva ulomka tjemenice od raznih osoba;

b) gornji segmenat zatiljnjače;

c) nepotpuna donja čeljust sa 2 pokutnjaka *(dentes praemolares)* i 3 kutnjaka *(dentes molares);*

d) desni gornji gnjat, bez jabuke i kotlaca (Epiphysen) i

e) svod lubanje, koji sastoji od čeonice, tjemenice i većeg dijela zatiljnjače.

Pošto kosti, navedene pod *a, b, c* i *d* ni u deskriptivnom ni u mesuralnom pravcu ne pokazuju nikakih karakterističnih momenata, da se po njima makar samo i s nekom vjerojatnošću može suditi o tjelesnoj podobi ripačkih sojeničara, to ja o njima dalje ne ću govoriti, te odmah prelazim na svod lubanje, naveden pod *e.*

Suvisli taj dio lubanje, koji sastoji od čeonice, obiju tjemenica i većeg dijela zatiljnjače, potječe od odraslog čeljadeta, valjda od muža, koji je imao prostranu, visoku i čvrstu lubanju. Taj je svod s polja siv, ponešto sjajan, ima glatku djelomice hrapavu i mnogim, crvotočini sličnim rupicama zasutu površinu. Malen dio čeonice lijevo, veći dio tjemenice, kao i skoro

[1]) Vidi raspravu „o sojenicama u Ripču“ od pokojnog V. Radimskog u 3. i 4. svesku ovog lista godište VII. (1895.)

sva zatiljnjača obložena je odebljom, grozdolikom sigastom korom, a kad se ova odlupi, onda se pokaže sivo-zelenkasta površina kosti.

Ispitani dio lubanje debeo je i posve neprovidan. Na nutarnjoj su površini brazde za žile dobro, tako zvani utisci prsta *(impressiones digitatae)* samo vrlo slabo razvijeni. Na onome mjestu, gdje bi imao biti šav, ima duboka brazda, koja se ponešto vijuga spram stražnje strane.

U desnoj tjemenici ima raspuklina, koja teče koso s prijeda dolje prama stražnjoj strani, duga oko 9 *cm,* koja pokazuje nejednake rubove. Na prednjoj strani širi se ona do 4 *mm* te je ondje udaljena oko 6 *cm* od čeoničkog šva. Stražnji kraj raspukline približuje se rečenom švu do na 21 *mm.* Osim toga je lambda-šav desno u svom dônjem dijelu rastavljen, pa time, kao i prije spomenutim prelomom tjemenice šljepoočnica u kosti izlazi za 2 *mm* uvijena prama duplji lubanje.

Mjerenjem su dobiveni ovi rezultati:

Dužina = 187, širina 133	Dužina tjemenice = 118
Širina čela = 96	Horizontalni obim = 518
Dužina čeonice = 120	Rediša (Index) = 71·1.

To bi dakle bila u visokom stepenu dolihokefalna lubanja uska čela i veoma malenog horizontalnog obima.

U deskriptivnom pogledu pokazuje taj dio lubanje ove rezultate.

Čelo usko, pràvo, sa ponešto izdignutim obrvastim oblucima, nešto udubljenom glabelom i sploštenim čeonim kvrgama. Cijeli strelasti šav tjemena do malog ostanka u prvoj petini obliteriran, ponešto se češljasto ističe.

Dobro izražene *lineae semicirculares* vrlo su razvijene ali čine nizak luk, koji ni na kojoj strani ne dosiže do jedva natuknutih kvržica tjemenice. Od sredine prema stražnjem kraju su *lineae semicirculares* dvoruke i ograničuju plitku brazdu.

Profilna linija čini počevši od nosnog korijena prama gornjem kraju malu konkavnost, koja se prama sredini čela gubi, pa se onda punim lukom savija prema tjemenu; otuda se lako uspinje do visine tjemena, koja je na megji izmegju treće i četvrte petine, te se onda niskim lûkom spušta prama zatiljnjači.

Norma verticalis gotovo je posve eliptička, *norma occipitalis* peterougla sa gotovo paralelnim stranicama. Svi su švovi do onog, kako je rečeno većinom sraslog strelastog šva tjemena otvoreni, vrlo nazubljeni i nema traga zaglavku.

Imamo dakle na žalost pred sobom lubanju, u koje je strelast šav tjemena rano srastao, pa je time njegov razvoj u pravcu širine zaustavljen, tako da se nije mogla razviti normalna forma. U kratko, pred nama leži patološka lubanja, po kojoj ništa ne možemo suditi o normalnoj podobi ripačkih sojeničara.

Fauna kičmenjaka ripačke sojenice.

Napisao

dr. **Ivan Nep. Woldřich.**

c. kr. redoviti profesor geologije i paleontologije pri českom sveučilištu u Pragu.

Predgovor.

God. 1893. obratila se je direkcija zemaljskog muzeja u Sarajevu na c. kr. prirodopisni dvorski muzej u Beču, da odredi u ripačkoj sojenici iskopane mnogobrojne ostanke kosti, pa je upućena na moju malenkost. Ma da sam onda baš svršavao višegodišnju radnju: odregjivanje oko dvadeset i tri hiljade komada ostanaka diluvijalnih kosti iz zapadnog kraja Dônje Austrije u c. kr. prirodopisnom dvorskom muzeju, a uz to se spremao na seobu iz Beča u Prag, ipak sam iz interesa za stvar udovoljio stigloj mi u tom pogledu molbi.

Muzejsko ravnateljstvo u Sarajevu posla mi početkom godine 1894. više sanduka s ostancima kosti, iskopanih god. 1893. u Ripču, u Prag. Ja sam ih do jula 1894. uredio, ispitao i odredio. Pod kraj godine 1894. stiže mi ostatak iskopanih te godine kosti kao druga pošiljka u četiri sanduka u Prag. Ja sam ih odredio do maja 1895.

U svemu mi je iz ripačke sojenice stiglo 6500 komada ostanaka kosti i oko 4000 osamljenih zubi. Tako silni, isprebacani i pri tome s plohom smrskani koštani materijal može se samo pri velikoj praksi i golemim trudom svladati u razmjerno tako kratkom vremenu.

U posljednje vrijeme bavilo se je znanstvenim ispitivanjem i odregjivanjem diluvijalnih (fosilnih) i prehistoričkih (subfosilnih) koštanih ostanaka u Evropi više stručnih prirodopisaca, tako Anutschin, J. F. Brandt, Bourguignat, Dawkins, Flower, Filhol, Fraas, Gervais, Liebe, Major Fors, Nehring, J. J. Newton, Reid, Rütimeyer, Sanford, Strobel, Struckmann, Studer, Tscherski, Zittel i t. d. i moja malenkost.

Za ovake svrhe, t. j. za ispitivanje i odregjivanje subfosilnih koštanih ostanaka iz sojenica i drugih prehistoričkih štacija imaju i imaće još za dugo temeljne radnje Rütimeyerove najveću vrijednost, i ako su one ispitivanjem i študijama naročito Nehringa, Fors Majora, Studera i Strobela, kojima ja, a i da ne budem neskroman, smijem i svoje pribrojiti, znatno i uspješno popunjene. Više historičke dedukcije gospodina Kalteneggera s pogledom na ove osteološke svrhe ne dolaze u obzir.

Ne bez namjere nastojao sam, da razlučivanje i odregjivanje koštanih ostanaka iz ripačke sojenice što više provedem na osnovu načela, koja je Rütimeyer zastupao za ostanke iz švicarskih sojenica[1]). To sam smatrao tim nužnijim, jer se je činilo probitačnim isporegjivati u Ripču stečene rezultate onima iz švicarskih sojenica; i u istinu se, unatoč tomu, što je ripačka štacija od švicarskih razlučena golemim Alpama, u mnogome pokaza neočekivano suglasje.

Kako slijedi iz izvješťaja sada već pokojnog rudarskog satnika V. Radimskog o nahogjajima, nagjeni su u ripačkoj sojenici rukotvori od kamena, kosti, ilovače, bakra, bronca, željeza, srebra i olova; sojenica je dakle trajala tečajem ovećeg razdoblja. Ja te rukotvorine dosele nijesam vidio ni u originalu ni naslikane. Pošto mi je u takim prilikama već više puta pošlo za rukom, da po većem broju koštanih ostanaka pravilno odredim doba i karakter dotične štacije, što su kasnije izneseni rukotvori potvrdili, to mislim da i ovdje po iskopanom koštanom materijalu mogu izreći sud, da početak ripačke sojenice pada pod kraj neolitičkog doba, i da je onda dosta dugo postojala tečajem starog kovnog doba.

I ovdje paleontologija subfosilnih životinjskih ostanaka stupa u službu prehistoričkog ispitivanja, da se može pogledati u jednu ruku naprijed u historička i natrag u geološka vremena, pa time pregrada izmegju povijesti i geologije, ili tobožnji „l'hiatus“ više francuskih ispitača izlazi sve tanja, kako je to Rütimeyer primjetio već prije više nego trideset godina.

Izmegju svih, meni poslanih koštanih ostanaka ne bijaše ni jednog komada, koji bi podsjećao na ribu, na dvoživca ili gmizavca; u švicarskim sojenicama zastupani su i ovi kičmenjački razredi, makar i podregjeno. Ripački koštani ostanci pripadaju samo sisavcima i pticama.

Dok broj vrsta, ili bolje rekavši oblika tih obaju razreda u starijim švicarskim sojenicama iznosi 53, ima ih u samoj ripačkoj sojenici 40. Od ukupnog broja koštanih ostanaka dolazi ih oko 3000 na svinjče, oko 3000 na kozu i ovcu zajedno, oko 400 na goveče, i nešto preko 100 komada na ostale, kasnije navedene životinjske oblike. Daleko najveći broj kosti dolazi na domaće životinje, i to naročito na svinjče, kozu, ovcu i goveče. Svi koštani ostanci ripački mahom su ostanci od jela, te su kasnije još raznoliko razdrobljeni i za razne tehničke svrhe upotrijebljeni. Čitave kosti bile su ondje, kao i u Švicarskoj velika rijetkost.

---

[1]) Naročito u Rütimeyerovom: „Die Fauna der Pfahlbauten in der Schweiz. Neue Denkschrift der Schweizer Gesellschaft für Naturwissenschaften“ XIX. 1862. (Fauna sojenica u Švicarskoj. Novi spomenspis švicarskog društva za prirodne nauke.)

Dok u starijim (neolitičkim) sojenicama Švicarske ostanci jelena i govečeta bijahu najmnogobrojniji, ovdje na daleko pretežu ostanci svinjčeta, dok u starijim švicarskim sojenicama svinjče po množini dolazi tek na trećem mjestu.

Već se otuda može izvoditi razmjerno mlagje doba sojenice u Ripaču. Unatoč tomu kasnijemu vremenu bilo je i ovdje makar i u podregjenom broju, nesumnjivih ostanaka tresetnog svinjčeta (Torfschwein), koji još sjećaju na divlju formu u prvobitnom smislu Rütimeyerovom, pa se ja nijesam ni ustezao, da ih takima označim, ne misleći time tvrditi, da je to svinjče u tome kraju u divljem stanju živjelo. Konj je u Ripču, kao i u Švicarskoj, samo slabo zastupan, ma da ga ovdje ima razmjerno nešto više, nego ondje. Rijetki su u Ripču, kao i u Švicarskoj, ostanci domaćeg psa, a još rjegji ostanci megjeda. Vuka, tura i bisona švicarskih sojenica nema u Ripču nikako, ali za to je ovdje nagjen ostanak dromedara, a čini se, da je i kokoš zastupana.

Što se tiče stanja, u kome su se održale kosti i opće im kakvoće, to ne samo da je ono prvo u Ripču baš takvo, kao i u švicarskim sojenicama, nego se ovdje u potonjem pogledu nahode iste one fine nianse u održanju različitih životinjskih vrsta, pak pitomog im i divljeg oblika, koje često olakšavaju odregjivanje fragmentarnih komada, kako je to Rütimeyer onako majstorski prikazao.

Mammalia, Sisavci.

Carnivora, Grabljivci.

Felis catus Linné.

Od divlje mačke ostao je samo komad lijeve čeljusnice s deračem (m_1). *(Tabla XLVI., slika 11.)* Ovaj se odlikuje znatnom svojom veličinom, vitak je i vrlo jak, te pripada odraslome individuu. Ovdje slijede glavne mjere čeljusnice, kojima pridodajem mjere jednog recentnog, valjda ženskog eksemplara iz Kapošvara.

	Ripač	Kapošvar[1])
Dužina od prednjeg okrajka unutrašnje incisivne alveole do zadnjeg okrajka kondylusa	61·0	59·0[2])
Dužina otuda do stražnjeg okrajka zuba derača	34·5	33·8
Dužina otuda do prednjeg okrajka prvog srednjaka (pokutnjaka)	12·7	12·1
Dužina niza kutnjaka	21·4	21·8
Dužina vijenca zuba derača	8·4	8·8
Najveći premjer alveole zadnjeg kutnjaka	4·8	5·6

---

[1]) Iz zbirke zool. matem. inštituta česke univerze u Pragu (po dr. Vejdovskom).

[2]) Mjere su s plohom u milimetrima izražene.

	Ripač	Kapošvar
Visina horizontalne grane ispred praemolara (pokutnjaka)	9·9	10·3
Visina horizontalne grane iza zuba derača	10·6	10·0

Nešto slabije dimenzije zuba derača i alveole zadnjeg kutnjaka kao i nešto kraći red kutnjaka u razmjeru prama položaju dônje čeljusnice i kratkoća incisivnog šva (sutur) sjećali bi doduše na domaću mačku, ali apsolutna veličina kosti, znatna visina horizontalne grane, slaba gragja zuba derača i jake incisure mišica svakako navješćaju divlju mačku. Divlje mačke ima po kazivanju gosp. rud. satnika V. Radimskog i danas, makar i porijetko u Bosni i Hercegovini, tako kod Žepča, kod Sarajeva, u Posavini i nešto češće kod Trebinja i Gacka. Blasius je navodi i za Dalmaciju.

Vulpes vulgaris Gray.

Od lisice imamo četiri dônje čeljusnice, od kojih dvije jače biće da pripadaju lisici srednjeg uzrasta, a dvije tanje ženki; onda dva vitka metacarpusa normalne veličine.

	Ripač		Recent[1]	
	♂	♀	♂	♀
Dužina niza kutnjaka pri alveolama	63·9	60·4	60·8	57·6
Visina horizontalne grane pod zubom deračem	15·0	13·3	15·4	14·1

Canis fam. Spaletti Strobel[2]).

Pod tom oznakom opisuje Strobel u Parmi malu, lisici sličnu vrstu domaćeg psa iz terramara od Bagna kod Rubiere i od Montecchia. Toj formi, koja iz švicarskih sojenica nije poznata, pa, koliko ja znam, i za druga prehistorička nahodišta srednje Evrope nije dokazana, pripadaju po svoj prilici dvije grane desne dônje čeljusnice. Čeljusnica prve pošiljke je pri incisivnom dijelu i pri uspravljenoj grani ozlijegjena; kutnjaci su svi osim drugog hrbastog zuba (Höckerzahn), koji je ispao, i osim najprednjeg srednjaka, kome je ukorijenjena alveola zarasla. Na prvi mah nalikuje ta kost na kost omanje lisice; ali blagi oblik zubâ, razmjerno velika istrošenost prvog hrbastog zuba i zuba derača, slabost malenog ovog zuba, malena alveola zadnjeg kutnjaka, uz to razmjerna debljina horizontalne grane i jači joj uvoj ispod zuba derača svjedoče za domaću životinju, i to za ženku *Canis f. Spaletti.*

U drugoj pošiljci bijaše opet grana desne čeljusnice potpuno izraslog individua *(tabla XLIII., slika 1.)*; dio incizije je ozlijegjen, od zuba su samo p_2 i m_2. Male alveole p_1 i m_3 dobro su razvijene; kost bi i za dvogodišnju lisičju ženku bila premalena, a po veličini se najviše približuje

[1]) Dvogodišnji mužjak i ženka moje zbirke; narasli u dvorištu neke kuće Česke Šumave.

[2]) Pet. Strobel: „Le razze del cane nelle terramare dell' Emilia.“ Bull. di Paletn. It. Reggio 1880.

polarnoj lisici; ali prvi hrbasti zub (Höckerzahn m_2) u ovog je eksemplara mnogo veći i u svemu više zaokružen i kraći nego u obične lisice i u polarne lisice, otražnji nutarnji je okrajak niži, tuplji; horizontalna grana pokazuje za pasju dônju čeljusnicu karakteristični oblik najvećeg svoda prama dônjem kraju ispod zuba derača. Otražnji okrajak *processus caroncideus* uži je i oštriji nego u lisice. Ovdje slijede naznake nekih dimenzija, kojima dodajem iste bilješke za dônju čeljusnicu iz terramara od Montecchia prema nacrtu, poslanom mi po gospodinu profesoru Strobelu, koji se s našim podudara.

	Ripač	Montecchio
Dužina niza kutnjaka	56·4	59·0
Visina horizontalne grane ispod trećeg pokutnjaka	13·1	12·7
Ista visina ispod zuba derača	14·7	14·5

U jednog lijevog dônjeg zadnjeg kutnjaka, koji amo pripada, ima 15·0 dug vijenac sa spoljašne strane, kome je veći premjer pri temelju 7·8, a manji premjer 4·0.

Taj se mali domaći pas u terramarima Italije pojavljuje pri kraju neolitičkog doba, i Strobel ga u svojoj gore navedenoj temeljitoj raspravi naziva „cane volpino“, stanovnikom terramara, i misli, da je današnji talijanski volpino neposredni potomak te vrste. Služio je za čuvanje kuće.

Ja sudim za te male, lisicama slične pse, koje sam tamo amo vigjao po zabitnim selima Česke Šumave, i od kojih sam dosele uzalud tražio lubanju, te nijesu pravi lisci, da su to potomci te prehistoričke forme pasa. Ista mala forma pasa terramarnih sojenica biće da potječe od diluvijalnog *Canis hercynicus* Woldřich, kome sam ostanke opisao iz Zuzlavica[1]) i iz pećine Gudenus[2]).

Canis fam. palustris Rütimeyer.

Od tresetnog psa one tipske, Rütimeyerom opisane pasje forme u veličini psa prepeličara ima desna čeljusnica sa zubom deračem p_4 i prednji hrbasti zub *(tabla XLIII., slika 3.)*. Nastavak vijenca i zakutak ozlijegjeni su. Ta kost potječe od velikog, čvrstog, izraslog individua, valjda mužjaka, te se potpuno podudara s dônjom čeljusnicom doraslog individua iz Kjökkenmeddingera od Mailgaarda u Danskoj, koju mi je prije nekoliko godina Steenstrup s ostalim pasjim ostancima tih kuhinjskih otpadaka prijazno poslao, nadalje s jednim po meni opisanim eksemplarom iz pećine Šipke u Moravskoj i t. d. Nadalje ima lijeva dônja čeljusnica doraslog,

[1]) Woldřich: „Diluviale Fauna von Zuzlawitz“ (Diluvijalna fauna u Zuzlavicama) II. d. Sjed. izvj. mat. prirod. razr. c. akademije nauke u Beču 1881., str. 71.

[2]) Woldřich: „Reste diluvialer Faunen und des Menschen aus dem Waldviertel Niederösterreichs“ (Ostanci diluvijalne faune i čovjeka iz šumskog kraja Dônje Austrije). Spomen-spis c. akademije znanosti, LX. sv. Beč 1893.

nešto slabijeg individua, svakako ženke sa p_3 p_4 i m_2; incizivni dio, kut i nastavak vijenca ozlijegjeni su. Ova se podudara s jednom dônjom čeljusnicom moje zbirke iz Pulkave u Dônjoj Austriji. Još ima podeblja lijeva čeljusnica s kutnjakom i ispali gornji kutnjak.

Ovdje slijede najglavnije mjere obiju najprije spomenutih dônjih čeljusnica, kojima su pridodane mjere po jednog eksemplara iz sojenica u Robenhausenu[1]) i Pulkavi.

	Ripač ♂	Ripač ♀	Robenhausen	Pulkava
Dužina od kuta do prednjeg okrajka srednje incizije	118·0[6]	—	106?	112
Dužina od kuta do prednjeg okrajka prednjeg zuba pokutnjaka	99·6	99·6?	—	90
Dužina (širina) hrpta dônje čeljusnice	22·2	20·0?	20·5	19
Visina horizontalne grane megju stražnjim pokutnjakom i deračem	18·0	16·8	19·5	17·5
Ista visina pod zubom deračem	20·2	19·3	—	19
Ista visina iza m_2	21·6	22·6	—	21
Visina vertikalne grane od kuta do najviše tačke nastavka koronoida	—	49·4	47·5	45
Dužina ukupnog reda zubova kutnjaka	65·4	64·4	62·0	60
Najveći premjer zadnjeg kutnjaka	9·5	—	11·0	—
Dužina zuba derača	18·1	—	20·5	19·5
Dužina obaju hrbastih zubova zajedno	12·3	11·4	—	—

Strobel naziva toga psa braccom *(Canis bracco)*, žitelja terramara i označuje ga lovačkim psom za lov na sitniju divljač. Današnji gorski ili poljski pas primorjâ oko Sredozemnog mora, takogjer nazvan „bracco", biće da je njegov potomak. Kako je poznato, nahodi se *Canis palustris* već u najstarijim štacijama mlagjeg kamenitog doba, po mome istraživanju već u prelaznim štacijama iz diluvija u današnje doba, naime u kuhinjskim ostancima Danske, za tim u čudskim grobovima Urala (sa tresetnim svinjčetom), u naslagama mlagjeg kamenitog doba na Ladogi jezeru. Studer[2]) pribraja tome obliku i domaće pse medsitinskih naroda, Indijanaca sjeverozapadne Amerike i Papuanskog arhipela *(Canis hibernia* Quoy & Gaimard), i misli, da je to pseto najprije pripitomljeno sjeverno od azijske visočine i da se je onda s čovjekom duž sjevernih obronaka gorskog masiva centralne Azije širilo na zapad i istok. Ali za ovaj nazor radnja Tscherskog[3]) ne daje podataka. Uz moje mnijenje, da *Canis fam. palustris* potječe od dosta

[1]) Vidi moju raspravu: „Ueber einen reinen Haushund der Bronzezeit" (O jednom domaćem psu iz broncanog doba). Beč 1877. Lubanja A 13 u bazelskom muzeju.

[2]) Studer: „Die Thierwelt in den Pfahlbauten des Bieler Sees" Bern 1883. „Ueber Hunde der Pfahlbauten." (Životinjstvo u sojenicama Bielskog jezera. Arhiv za arheologiju 1879. O psima sojenica.)

[3]) Tscherski: „Wissenschaftliche Resultate der Expedition in das Janaland und die neusibirischen Inseln." Mém. de l'acad. imp. de St. Pétersburg. 1892.

proširenog po srednjoj Evropi diluvijalnog *Canis Mikii* Woldř., pristaje i Studer. Na osnovu mojih neprestanih študija o psima mogu ja u ovom pogledu opet za jedan korak dalje poći. Ja naime mislim, da tako zvani „podivljali domaći psi" u orijentu nikako nijesu podivljali, nego da su to neposredni potomci diluvijalnih domaćih pasâ i onih, koji su ostali divlji, t. j. onih diluvijalnih pasa, koji se različito od vuka, lisice i šakala, odlikovahu društvenom, blažom naravi, od kojih potječu više naših današnjih vrsta pasa. U ovom je to slučaju diluvijalni *Canis Mikii* Woldř. U mene ima lubanja takog psa iz Sirije, za koga se kaže, da je od te podivljale vrste i to od jednog individua, koji je već posve promijenio zube. Te životinje imaju veličinu omanjeg šakala, crvene su kao lisica, po repu im je duga dlaka, a nose ga uspravljeno i spušteno, uši su im šiljaste i uspravljene. Lubanja je slična Studerovoj slici tresetnog psa uske gubice (tab. I., sl. 6. *a* i 6. *b*) iz Lattrigena, nadalje slici Strobelovoj (tab. I., sl. 2. i tab. II., sl. 2.) iz terramara di St. Ambrogio u Modeni; po svojim dimenzijama slična je lubanji br. 2. u Strobelovoj tabeli o mjerama i višim mjernim brojevima Rütimeyerove radnje (str. 118.). U drugu ruku podudaraju se zubi te lubanje s onima diluvijalnog *Canis Mikii,* samo su nešto jači. O tim, zaista zanimljivim odnosima pripravljam ja zasebnu radnju.

Canis fam. intermedius Woldřich.

Od te vrsta pasa, koju sam najprije dobio iz Weikersdorfa u Dônjoj Austriji, i to iz sloja pepela, i koju sam potanko opisao[1]), nagjeno je: pet ostanaka od dônjih čeljusnica, jedan humerus, jedan gornji i jedan dônji gnjat, jedna segmentarna ulna i jedna scapula. Prikazani ostanak desne čeljusnice *(tabla XLIII., slika 2.)* sa nešto istrošenim zubnim vrhovima potječe od snažnog mužjaka, kut je ozlijegjen; prvih dvaju pokutnjaka nema, alveole su im zarasle s brazgotinama. Vijenac zadnjeg kutnjaka za života je odlomljen, pa se je onda zaokružio. Ta je kost slična originalu iz Weikersdorfa i jednom eksemplaru iz Kjökkenmeddigera od Havelskog jezera u Danskoj. Mjernim brojevima toga eksemplara, što niže slijede, pridani su brojevi drugog jednog slabijeg eksemplara, očevidno ženke, za tim radi isporegjivanja oni od originala iz Weikersdorfa i jednog doraslog ovčarskog psa *(Canis pastoreus)* iz okolice Blovica u Českoj.

	Ripač ♂	Ripač ♀	Weikersdorf	Ovčarski pas, recentan
Dužina od kuta do prednjeg okrajka srednje incizije	135?	129·2	135	138·2
Dužina od kuta do prednjeg okrajka prednjeg pokutnjaka	116?	108·2	115	114·0
Dužina (širina) hrpta dônje čeljusnice	27·4	23·1	24·0	23·8

[1]) Woldřich: „Ueber einen reinen Haushund der Bronzezeit" (O jednom domaćem psu iz broncanog doba). — (Vidi gore.)

	Ripač ♂	Ripač ♀	Weikersdorf	Ovčarski pas, recentan
Visina horizontalne grane izmegju zadnjeg pokutnjaka i derača	23·7	22·3	22·5	21·7
Ista visina ispod derača	24·5	23·5	24·0	23·1
Ista visina iza m_2	25·7	24·6	26·0	24·8
Visina vertikalne grane od kuta do najviše tačke koronoidnog nastavka	58·0?	53·4	53·0	55·7
Dužina ukupnog niza kutnjaka	75·5?	70·1	73	73·2
Najveći premjer zadnjeg kutnjaka	10·3	9·6	10·5	9·8
Dužina zuba derača	21·8	19·5	21·5	22·8
Dužina obaju hrbastih zuba zajedno	14·4	12·4	15·0	14·8

Ispali jedan dônji zadnji kutnjak ima ove dimenzije:

Najveći premjer pri vijencu 11, širina na istom mjestu 7, visina vijenca 18. Najveća je dužina humerusa 156? (Weikersdorf 153), femura 176 (Weikersdorf 173), tibije 178, gotovo jednaka tibiji iz Kjökkenmeddigera iz Fannereepa u Danskoj (Weikersdorf 170); najveća dužina (visina) scapule iznosi 14·1, širina gore 63, najmanja širina iznad članka 24 (iz Weikersdorfa nema te kosti). Na *tabli XLIII., slika 4.* naslikana ulna s ozlijegjenim distalnim krajem potpuno se podudara s originalnim eksemplarom iz Weikersdorfa. U svemu su i kosti ekstremiteta iz Ripča nešto jače od onih iz Weikersdorfa.

Ja sam gore dodao mjerne brojeve čeljusnice jednog pravog ovčarskog psa *(Canis fam. pecuarius)*, koga sam god. 1879. dobio od gosp. Fr. Franca iz okolice Blovica u Českoj, da istaknem podudaranje rečenog prehistoričkog psa s tipom ovčarskog psa, koji slabo naginje variranju. Lubanja te prehistoričke pasje rase iz Weikersdorfa podudara se lubanjom ovčarskog psa iz Blovica, kao i s lubanjom drugog ovčarskog psa iz Berave u Českoj, koju sam ja sebi odredio još za žive životinje radi njene osobito čiste pasmine, u obliku, podobi i veličini, samo su obje zadnje nešto jače nego slabiji, valjda ženski eksemplar iz Weikersdorfa.

Znajući stalno, da ta pasmina potječe iz sloja pepela, gdje joj je ostanke našla Njeg. Preuzvišenost gospodin ministar trgovine G u n d a c k e r g r o f W u r m b r a n d t, pripisao sam je početku željeznog doba, pa ju je za to Strobel i označio psom željeznog doba, naprama drugim pasminama, naime broncanom i tresetnom psu. Ali ja sam se kasnije uvjerio, da je ta forma već i u neolitičko doba bila raširena po Evropi; nekoliko sam je puta odredio iz raznih štacija srednje Evrope, pače i iz danskih Kjökkenmeddigera. Strobel ju je odredio iz prehistoričke štacije od Servirole, on je označuje ovčarskim psom „mastino" *(Canis rudus)* Eugenejaca i Etruščana; on primjećuje, da na jednoj broncanoj situli iz jednog groba prvog željeznog doba u Estama ukraj neke ljudske podobe ima naslikano pseto, koje ima podobu *Canis intermedius,* sličnu podobi „mastino".

U pogledu podrijetla te pasje pasmine izrekao sam ja nekoć mnijenje, da bi ona mogla potjecati od velikog afrikanskog šakalskog vuka *(Canis lupaster),* pa je trgovačkim putem mogla dospjeti u Evropu, uz koje je mnijenje u svoje vrijeme pristao i Jeitteles i kasnije Strobel. Ja sam u ostalom ostanke te forme našao iz d i l u v i j a l n o g doba u Zuzlavicama (raspuklina II.), pak sam je opisao pod imenom *Canis intermedius* Woldř. Konštatovao sam je i iz Přidmosta u Moravskoj i iz Zbojecke pećine kod Ojcowa u Poljskoj; L i e b e je dvojbeno navodi iz Vypustske pećine u Moravskoj, isto tako N e h r i n g iz Thieda. U kakom su odnošaju ti ostanci prama šakalskom vuku *Canis lupaster,* ili možda prama prutastom vuku *(Canis adustus),* ili prama afrikanskom Mbulu, jednom takogjer društvenom i blagom divljem psu, kojeg valja uvrstiti megju vuka i šakala, ne može se danas utvrditi.

Ja obje te pošljednje afrikanske forme divljih pasa, kao i k a b e r n a ili b o h a r j a *(Canis simensis),* s nogama kao u vižleta, koje tri forme gdjekoji ispitači smatraju „podivljalim domaćim psima", pa i onu gore opisanu malu formu tako zvanog podivljalog psa, držim za ostanke diluvijalnih divljih pasa *(Canis* u smislu Grayevom), koji su se odlikovali društvenom blagom naravi i od kojih biće da potječu različite forme naših domaćih pasa.

Canis familiaris, b a s t a r d s k a f o r m a?

Ostanak dônje čeljusnice s nešto kraćim zubima i gornja čeljusnica sa zubima oštrije gragjenim biće da pripadaju nekoj formi izmegju *Canis fam. intermedius* i *Canis fam. palustris,* teško pak vrlo slaboj ženki prvašnje forme.

Ripački sojeničari imali su dakle t r i psa i to jednog malog lisici sličnog psa kao čuvara, jednog ovećeg psa šiljate gubice za mali lov i za čuvanje koliba i još jednog domaćeg psa srednje veličine, ovčarskog psa, za čuvanje stada. Ostanci velikog lovačkog psa nijesu nagjeni. Pošto nagjeni koštani ostanci pasa iz Ripča osim jednog fragmenta lubanje, nijesu polomljeni, i pošto mahom pripadaju doraslim životinjama, to će jedva biti, da su sojeničari te stacije jeli pse. Slično tomu izvješćuje Rütimeyer iz Švicarske, „da je naime lisica mnogo češće sojeničarima dolazila pod zube, nego domaći pas", što se megjutim u Ripaču ni za lisicu ne može reći.

Na moju zamolbu poslao mi je gosp. rudarski satnik V. R a d i m s k ý lubanju jednog seljačkog psa, kakvi su danas oko Sarajeva; ova po mome mnijenju pripada goropadnoj vučjoj pasmini, koja je mnogo veća od lovačkog psa, te se i inače nahodi po balkanskim zemljama i u Ugarskoj, a sa gore označenim *Canis fam. intermedius* najviše ako joj je to zajedničko, što ta forma pasa valjda potječe iz ukrštavanja ovčarskog psa s vukom. —

Direktno podrijetlo koje naše pasje pasmine s vukom (*Lupus vulgaris* Gray.) smatram isključenim. Ovaj recentni eksemplar iz Bosne slabiji je od lubanje snažnog jednog ugarskog vučjeg psa moje zbirke, s kojim se u formama podudara, te je time neobičan, što grana desne dônje čeljusnice ima pet pokutnjaka, od kojih je najpredniji očevidno zaostali mliječnjak.

Foetorius vulgaris Keys. & Blas.

Od lasice ima: donja čeljusnica i jedan humerus normalne veličine. Ta životinja danas još živi u Bosni. Sojeničari su je očevidno samo radi krzna ubijali.

Meles taxus Blasius.

Od jazavca ima: fragmenat lubanje, dvije grane dônjih čeljusnica i dva metapodija. Ti ostanci pristaju za jednu dosta omašnu životinju. U morfološkom pogledu valja pripomenuti, da je gornji hrbasti zub nešto kraći, nego što Blasius naznačuje[1]) i da je straga manje zašiljen, a više zaokružen. Blasius navodi, da ga još ima u Italiji, ali ne u ostalim primorskim zemljama, nasuprot ga Ami Boué[2]) navodi megju zvjeradi evropske Turske. Biće da su i tu životinju sojeničari ubijali samo radi krzna, ili joj je i mast već imala cijenu? Jazavac je i danas obična životinja u Bosni i Hercegovini.

Ursus arctos Linné.

Ostanci su kopnenog megjeda ovi: incizivni dio lijeve dônje čeljusnice sa stražnim kaninom, takav slabiji dônji kanin i jedan gornji kanin. Ti su komadi vrlo glatki. Još ima jedan metacarpus i dva druga metapoda, koji su hrapaviji. I u većini švicarskih sojenica ponajviše su nagjeni samo zadnji kutnjaci kopnenog megjeda, „pa dobro njihovo održano stanje i politura dokazuje, koliku im je vrijednost davao čovjek“, veli Rütimeyer. Pošto su u Ripču od ostalog kostura nagjeni samo metapodi, što sam konštatovao i u pogledu nekih neolitičkih štacija u Českoj, to moj nazor, da je neolitičkom čovjeku megjegja šapa već bila poslasticom, izlazi više potvrgjen. Da je i krzno te životinje imalo cijenu, gotovo se po sebi razumije.

Megjeda i danas još ima svuda po Bosni i Hercegovini.

Glires. Glodavci.

Sciurus vulgaris Linné.

Od vjeverice, koja se danas u Bosni samo crna i mrka često nahodi, kako mi je javio gosp. rud. satnik Radimský, našao se samo vitak radius.

[1]) Blasius: „Säugethiere Deutschlands“.
[2]) Ami Boué: „Die europäische Türkei“ 1889.

Spermophilus citilus Blasius (?)

Tekunici gotovo da će pripadati tri femura mlagjijeh individua, jednaka ugarskoj tekunici. Danas je nema ni u Bosni ni u Hercegovini, ali je ima na Balkanu, u istočnoj i južnoj Srbiji i u Bugarskoj. Vrlo je vjerojatno, da je tekunica još u neolitičko doba dopirala dalje na zapad, ma da nije dostigla švicarskih sojenica.

Castor fiber Linné.

Od dabra ima fragmenat dônje čeljusnice s ozlijegjenom incizijom, i to od vanredno snažnog individua. Visina horizontalne grane od prvog kutnjaka iznosi 25·4, širina sjekutića 9·2. Da je dabar u tome kraju nekoć bio vrlo rasprostranjen, svjedoče imena pojedinih mjesta: Dabarpolje kod Stóca u Hercegovini i Dabar kod Sanskog mosta u Bosni, nadalje „Dabravina“. U ostalom je, kako mi gosp. rud. satnik Radimský javlja, već gosp. muzejski pristav Fiala u štaciji Debelo brdo kod Sarajeva, koja siže od neolitičkog do u rimsko doba, našao dabrovih ostanaka. Danas u svoj Bosni i Hercegovini, unatoč nekih krivih navoda, nema dabra. Kada je on tu izumr'o, nije poznato; u Švicarskoj se je to desilo u prvoj polovici današnjeg vijeka, u Salcburškoj, gdje sam se još 1864. divio njegovim gradnjama, pedesetih godina.

Lepus timidus Linné.

Poljski je zec zastupan snažnom, velikom dônjom čeljusnicom, veoma dugim i vitim zubnim metitarsom, snažnim metacarpusom i jednom falangom. Ti rijetki ostanci dokazuju, da se zec baš nije tražio za hranu; u sojenicama Švicarske nema poljskog zeca gotovo nikako.

I u drugim štacijama srednje Evrope iz neolitičkog i metalnog doba, kojima sam imao prilike ispitati ostanke, vrlo su se rijetko nahodile kosti poljskog zeca. Za mojih mladih godina obično slovjenski seljaci Češke Šumave nijesu marili jesti zečetinu.

Chocromorpha. Svinje.

Sus Linné.

U množini od više nego tri hiljade komada ostanaka svinjčeta, izmegju kojih ima najviše dônjih i gornjih čeljusnica i fragmenata lubanje i poispadalih zubi, te većinom pripadaju tresetnom svinjčetu, zastupana su sva doba, ali pretežu sasvim mladi i mlagjani eksemplari, da, nagjene su pače i kosti foetusa, koje su po izvještaju o nahogjaju bile u jednom klupku na

okupu. Pošto obilje kosti, pa i način, kako su polomljene i održane, vrlo sjećaju na švicarske sojenice, nastojao sam, da ih posvema svrstam i odredim prema načelima i uputstvima, koja su potanko razložena u Rütimeyerovom djelu „Fauna der Pfahlbauten der Schweiz". Pošto se megju ostancima tresetnog svinjčeta nalazi i ponešto ostanaka evropske divlje svinje, kao i ostanci meleza, to se mnogo puta fragmentarne kosti nijesu mogle pouzdano odrediti.

Više nego jedna trećina ukupnih koštanih ostanaka iz Ripča pripadaju svinjčetu. Dok u Švicarskoj prvo mjesto zauzimaju ostanci jelena ili govečeta, svinjče po množini dolazi na trećem mjestu, a ovca se i koza rjegje nahode, to ovdje prvo mjesto zauzima svinjče, drugo koza s ovcom a tek treće goveče.

Daleko najviše svinjećih ostanaka pripada onoj manjoj zdepastoj formi, koju je Rütimeyer nazvao *Sus scrofa palustris,* tresetno svinjče, i koja se nahodi gotovo u svim neolitičkim i kasnijim naseobinama srednje Evrope, te se je i do današnjeg dana održala.

Sus palustris Rütimeyer.

Tresetno svinjče nahodi se u Ripču kako u divljem stanju, bilo sad kao divlja zvijer ili u podivljalom stanju, tako i pitomo, posve analogno kao u švicarskim sojenicama. Kosti su vazda polomljene, samo nekoliko čitavih lubanja ima od mlagjih životinja i nekoliko potpunih grana dônje čeljusnice od starijih životinja; većina kosti potječe od mladih svinja, nijedan humerus, nijedna tibija i nijedan femur sa epifisom nije se našao. Obličje kosti i stanje, u kome su se održale, posve je bilo prema Rütimeyerovom izvrsnom opisu ostanaka iz švicarskih sojenica.

Izmegju rijetkih, posve ili većinom potpuno održanih dônjih čeljusnica izlučeni su eksemplari muških i ženskih individua, i to divlje i pitome forme; pitoma forma preteže. Naznake dimenzija, što ovdje slijede, odnose se na brojeve: br. 1. dônja čeljusnica divljeg mužjaka, najjačeg eksemplara, kome m_3 pokazuje početak trošenja duž cijele površine za žvakanje *(tabla XLIV., slika 7.* i *8.);* br. 2., dônja čeljusnica pitoma mužjaka, kome se na m_3 vidi sprijeda početak trošenja; br. 6., dônja čeljusnica pitoma mužjaka, kome je m_3 pri hrptu žvakanjem istrošen *(tabla XLIII., slika 8.).* Pridodani su mjerni brojevi muškog tresetnog svinjčeta iz Schaffisa po Studeru[1]).

[1]) Th. Studer: „Die Thierwelt in den Pfahlbauten des Bieler Sees" (Životinjski svijet u sojenicama Bielskog jezera), Mitth. d. Berner Naturforsch.-Ges. 1883., str. 53.

Dônje čeljusnice muških životinja.	Ripač br. 1. ♂ divlje	Ripač br. 2. ♂ pitomo	Ripač br. 6. ♂ pitomo	Schaffis ♂ divlje
Dužina dônje čeljusnice, mjerena u visini kraja alveole . .	267·6	—	202·0	246
Dužina symphyse	68·8	—	50·0	74
Dužina horizontalne grane od prednjeg okrajka incizivne alveole do otražnjeg okrajka m_3	172·2	—	136·7	190
Poprečna distancija *anguli max. inf.*	117·1	—	—	128
Poprečna distancija izmegju spoljašnih okrajaka canin-alveole	54·0?	—	—	54
Vertikalna visina horizontalne grane pod p_2	43·6	44·6	39·4	44
Ista visina pod m_3	46·0	39·6	33·2	41
Ukupna dužina čitavog niza kutnjaka bez p_1	104·6	100·0	94·7	115
Dužina triju sjekutića	69·1	66·5	59·3	76
Dužina m_3	34·0	32·1	28·7	37
Dužina triju zadnjih pokutnjaka	41·3	34·5	39·8	39
Najveći premjer canin-alveole	22·9	15·2	14·1	19

Znatna visina horizontalne grane br. 2., naviješta nešto krvi od divljeg svinjčeta. Eksemplar iz Schaffisa biće da je pripadao divljoj zvijeri.

Od izmjerenih niže dônjih čeljusnica ženskih svinja pripada br. 3. *(tabla XLIV., slika 5.* i *6.)* nekoj srednjoj formi jednakog doba kao br. 1., br. 4., pitomoj formi jednakog doba kao br. 2. Od ženskih pitomih životinja nahode se još izmegju ostalih: nešto jači eksemplar nego izmjereni, jedan slabiji eksemplar sa m_3, kako upravo izbija, jedini eksemplar, u koga ima p_1; inače u toga zuba nema traga alveole.

Dodane su mjere jednog eksemplara iz Schaffisa po Studeru.

Dônja čeljusnica ženskih životinja.	Ripač ♀ divlja	Ripač ♀ pitoma	Schaffis ♀
Dužina dônje čeljusnice, mjerena u visini okrajka alveole . .	231·2	209·4	241
Dužina symphyse	64·6	53·6	72
Dužina horizontalne grane od prednjeg okrajka incizivne alveole do otražnjeg okrajka m_3	158·8	147·0	181
Poprečna distancija *anguli max. inf.*	119·0	—	118
Poprečna distancija izmegju spoljašnih bokova canin-alveole .	40·5	—	44
Vertikalna visina horizontalnog ogranka ispod p_2	39·0	37·5	37
Ista visina ispod m_3	35·0	34·5	35
Ukupna dužina čitavog niza kutnjaka bez p_1	94·3	96·8	110
Dužina triju sjekutića	60	62·0	73
Dužina m_3	29·0	29·0	37
Dužina triju zadnjih pokutnjaka	32·3	34·7	37
Najveći premjer canin-alveole	12·0	12·0	15

U razmjeru spram kosti iz Ripča je izmjereni po Studeru eksemplar iz Schaffisa i za samu divlju jednu životinju znatno duži, te uopće, naročito i u sjekutićima jači; pa će tu svakako biti krvi od divljeg svinjčeta.

Neobično visok i snažan ostanak dônje čeljusnice doraslog pitomog mužjaka sa vrlo kratkim, slabim nizom kutnjaka biće da pripada melezu od divljeg svinjčeta sa tresetnim svinjčetom. Rasječena je ta čeljusnica oštrim kovnim orugjem, te po tome pripada novijem odsjeku sojenice, u kome se takvo ukrštavanje tim više može pretpostaviti.

Dimenzije su toga eksemplara:

Dužina niza kutnjaka bez p_1	95·8
Dužina triju sjekutića	63·0
Dužina m_3	30·3
Dužina triju zadnjih pokutnjaka	33·0
Visina horizontalne grane p_1	51·0
Ista pred m_1	49·6

Od one nekolicine potpuno očuvanih ostanaka lubanja prikazan je jedan najbolje očuvani eksemplar druge pošiljke na *tabli XLIII., slika 9.* i *10.* On pripada mlagjanome mužjaku divlje forme. Švovi nijesu zarasli, m_3 još je u alveoli, occipitalne partije nema, a incizivna je partija ozlijegjena.

Ovdje slijede nekoje glavnije mjere te lubanje, onda mjere lubanje jednakog doba (m_3 još u alveoli) iz Porta, i jednog nešto starijeg, ali još nedoraslog eksemplara iz Lattringena po S t u d e r u.

L u b a n j a m l a g j e ž i v o t i n j e.

	Ripač	Port	Lattringen
Dužina od korjena nosnice do sredine čela (spojna linija obaju *proces. posterb.*)	64·7	69	72
Dužina od iste tačke do čelnog šva (dužina tjemenjače) . . .	84·6	—	—
Dužina tjemenjače (uz šav)	25·0	—	—
Poprečna širina izmegju visokih svodova	105·3	—	125
Ista izmegju *proces. posterb.* (širina čela)	71·4	—	83
Širina izmegju gornjih suzničkih švova na okrajku orbitalnom	55·0	—	65
Najmanja širina čela izmegju orbitalnih okrajaka	53·5	—	—
Širina nosnica pri korjenu	26·0	—	30
Širina nepca izmegju m_1	22·8	—	27
Najveći vertikalni razmak orbitalnih okrajaka	31·0	34	37
Premjer orbite od sredine okrajka *lacrym.* do kraja *proces. posterb.*	29·4	35	34
Najviša visina visokog svoda	18·3	31	27

Ima nekoliko gornjih čeljusnica s nizovima zubi od potpuno doraslih, većinom pitomih životinja; većina ih pripada mlagjanim životinjama. Na jednom lijevom fragmentu (br. 8), kome je m_3 već probio, ali još nije u usuru, mjeri dužina niza kutnjaka bez p_1 99·0, triju sjekutića 61·8, m_3 27·0, četiri premolara 54·1, visina *os jugale* 28·0; dužina najvećeg m_3 iznosi 35·3.

Od prve pošiljke još ove ostanke valja ovamo računati: lubanja s ozlijegjenom occipitalnom kosti, incizivnim dijelom i temeljem od ne vrlo

starog individua; oblikom slična onome iz Lattrigena (Studer). Dvije mlagjane fragmentarne lubanje te pošiljke, kojima m_3 još nije probijo, u toliko se razlikuju, što je čelo u sredini nešto svedeno, te se u profilu spušta prama occipetalnom grebenu.

Od t r e s e t n o g svinjčeta osim toga ima u svemu: 30 fragmenata od gornjih čeljusnica sa zubima, oko 1000 fragmenata od gornjih i dônjih čeljusnica, oko 360 fragmenata od dônjih čeljusnica, od kojih se većina podudaraju sa svinjčetom iz Schaffisa, druge pak, nešto snažnije sa svinjčetom iz Lattrigena; nadalje devet atlasa, oko 11 drugih kralježnjaka, 14 skapula *tabla XLVII., slika 4.),* 11 humerusa *(tabla XLIII., slika 13.),* od kojih je jedan eksemplar za čudo deformiran na oblik psa jazavčara, šest radiusa *(tabla XLIII., slika 5.),* 16 ulna *(tabla XLIII., slika 6.),* dvije bešike, pet femura, 34 tibije *(tabla XLIII., slika 7.),* osam fibula, oko deset metapodija, šest falanga.

Nadalje ima poispadalih zubi: oko 30 dônjih incizivnih zubi, od kojih su 19 pri korijenu z a š i l j e n i u ukusna šila; p r o b u š e n za nakit našao sam jedan donji inciziv, jedan gornji inciziv i jedan gornji kanin.

Od 400 komada po prilici fragmentiranih segmenata gornjih i dônjih čeljusnica sa zubima pripada doduše većina tresetnom svinjčetu, isto tako od 500 po prilici polomljenih različitih svinjskih kosti i od 300 po prilici gornjih i dônjih incizivnih zubi i očnjaka.

Mnoge stotine kutnjaka, naročito od tresetnog svinjčeta, nalaze se povrh toga u onoj skupini poispadalih zubova od govečeta, ovce i koze, koja bi napunila veliki sanduk. Ima u svemu oko 4000 komada. Uopće valja istaknuti, da je ona malena vrsta tresetnog svinjčeta, koju je Rütimeyer opisao iz zapadne Švicarske (Neuveville) i iz broncane štacije Morges (str. 167. i 163.), obilno zastupana u sojenicama ripačkim, što govori za to, da su te sojenice od kraja kamenog doba postojale tečajem broncanog doba.

U pogledu postanja tresetnog svinjčeta neka je ovdje u kratko navedeno što slijedi: N a t h u s i u s[1]) svodi pasmine pitomog domaćeg svinjčeta na evropsko divlje svinjče, *Sus europaeus* Pitt., a pasmine indijskog domaćeg svinjčeta na *Sus vittatus* Schleg.; tresetno je svinjče valjda nastalo ukrštavanjem obiju glavnih vrsta. Pošto se tresetno svinjče već pojavljuje u najstarijem neolitu, to bi to ukrštavanje moralo biti već za diluvija. R ü t i m e y e r mislio je isprva, da tresetno svinjče valja smatrati klimatičkom pasminom, i da će potanje ispitivanje diluvijalnih i starijih svinjskih ostanaka štošta još razjasniti u pogledu širenja tresetnog svinjčeta u vremenu i prostoru.

---

[1]) Nathusius: „Vorstudien für Geschichte und Zucht der Hausthiere, zunächst am Schweineschädel" (Pripravne študije za povijest i gojenje domaćih životinja, u prvom redu o svinjskoj lubanji).

U kasnijoj svojoj radnji[1]) smatra Rütimeyer tresetno svinjče kulturnom formom *Sus vittatus*-a.

Po Stroblu[2]) je *Sus palustris* samosvojna evropska, indigena forma, koja se po Reboux-u već u kvarternerno doba pojavljuje kod Pariza, nahodi se u najstarijim neolitičkim zemunicama Italije, koje su bile prije sojenica, i u neolitičko doba uopće, te se je do današnjeg vremena održala u formi *Sus palustris ibicilus* Sons.; pasmine Bündternske, ugarske, Berkshirske i Yorkshirske svinje, nastale su ukrštavanjem izmegju *Sus indicus* i obične domaće svinje (*Sus celticus* Sons.), ili sa tresetnim svinjčetom. Studer priklanja se ovom pošljednjem nazoru Rütimeyerovom i podupire ga velikom sličnošću izmegju lubanje tresetnog svinjčeta i svinjčeta iz Nove Irske, koja da se ne može poreći, te vjeruje u azijsko podrijetlo tresetnog svinjčeta, koje da se je upitomljeno s čovjekom doselilo u Evropu. Taj nazor ima mnogo za se, ali se o doseljenju čovjeka iz Azije u Evropu u neolitičko doba s mnoge strane sumnja i onda je tresetno svinjče već prije švicarskih sojenica opstojalo u sjevernoj Italiji, te se je ondje po Strobelu djelomice gojilo[3]).

Nehring, koji je takogjer objelodanio vrlo zaslužnu radnju o razvoju zubi u svinja[4]), u nekoliko je malih sastavaka[5]) zastupao nazor, da „tresetno svinjče i tresetno govečeˮ ne pokazuju nikakih obilježja zasebne pasmine ili specije, nego da ih jedino valja smatrati zakržljalim formama divljih pasmina, koje se u isto doba i zajedno s njima nalaze, naime ugarske divlje svinje i tura (*Bos primigenius*). Rütimeyer[6]) se je u kratkom jednom sastavku usprotivio tome nazoru, te misli, makar na zakržljalim lubanjama evropske divlje svinje pojedine mjere do na milimetre slične bile onima tresetnog svinjčeta, za to ti objekti u cjelovitosti ipak mogu ostati vrlo različiti; nadalje, da se mogu poricati odnosi izmegju tresetnog i romanskog, ugarskog i azijskog domaćeg svinjčeta, pripoznane po svima, koji rade na tome polju, i da zakržljanjem za cijelo mogu nastati svakojake individualne promjene, ali da se time ne može protumačiti njegova samostalnost, koja se je geografski i historički tako dugo održala, kao u tresetnog svinjčeta, u tresetnog govečeta i drugih.

---

[1]) Rütimeyer: „Weitere Beiträge über das zahme Schwein und Hausrind.ˮ „Verhandl. der naturf. Gesell.ˮ Basel VI. 3. 1877. i „Einige weitere Bemerkungen über das zahme Schwein und das Hausrind.ˮ „Verhandl. der naturf. Gesell.ˮ Basel VI. 3.

[2]) P. Strobel: „Il teschio del porco delle mariere. Atti della Società Ital. di scienza nat.ˮ Milano 1882.

[3]) Strobel: „Bronzi animali dei fondi di capanne nel Reggiano. Bull. di Paleontol. Italianaˮ 1877.

[4]) Nehring, Berlin 1888.

[5]) Nehring: „Sitzb. der Gesell. naturf. Freunde zu Berlinˮ 1888. „Verhandl. der zool.-anthrop. Gesell.ˮ 1888. 28. aprila i 26. maja. „Deutsche landwirth. Presseˮ Jahrgang XV., br. 61.

[6]) Rütimeyer: „Zur Frage über das Torfschwein und das Torfrind.ˮ „Verhandl. der zool.-anthrop. Gesell.ˮ 1888.

Najposlije primjećuje Rütimeyer, da će se izvor za tresetno svinjče kao i za tresetno goveče daleko prije naći u Aziji, koja od tercijarnog doba tako obiluje govedima svake ruke (pa i svinjama), nego u sjevernoj Evropi, tako oskudnoj govegjim familijama (pa i svinjama).

S pogledom na iskustvo, koje sam imao prilike od više nego dvadeset godina prikupljati uz tako obilan materijal fosilnih i polufosilnih koštanih ostanaka iz najrazličitijih štacija srednje i južne Evrope, na materijalu dakle, kakav ni u kojem muzeju ne će biti na okupu, ne ću izaći nečedan, ako i ja svoj nazor izreknem u tome pogledu. Ne poričući utjecaj domestikacije na sklop kosti, ni zakržljanje, koje pod izvjesnim spoljašnjim utjecajima može da nastupi, i po kome mogu da izagju znatne razlike od normalnog ustrojstva, ne mogu da pristanem uz nazor moga prijatelja Nehringa — kome znamenite radove i druge nazore visoko cijenim — da naime tresetno svinjče i sve gore spomenute pasmine, koje su s njime u odnosu, potječu od divljeg svinjčeta, a tresetno goveče da potječe od tura (*Bos primigenius*), isto tako, kao što nijesam mogao pristati na njegov nazor, da naše veće pasje pasmine potječu od vuka.

Ja u tome pogledu pristajem uz Rütimeyera, i to što se tiče tresetnog svinjčeta, da je ono u bližem odnošaju spram istočno-azijskog *Sus vittatus* i njegovih pasmina, nego spram našeg divljeg svinjčeta *Sus europaeus*; isto tako pristajem uz prvašnji nazor toga ispitača, da se je tresetno svinjče u vrijeme starijih švicarskih sojenica nahodilo još i u „divljoj formiˮ, kako sam to na temelju vanredno suptilnog razlaganja toga švicarskog učenjaka mogao konštatovati i za ripačku sojenicu. Znamenita izlazi dalja činjenica, da je tresetno svinjče u divljoj formi dokazao i Strobel u sjevernoj Italiji iz nahodišta, koja su starija od švicarskih sojenica, te po vremenu leže u sredini izmegju ovih i diluvija.

Da li je tresetno svinjče u divljoj formi po čovjeku dopremljeno iz Azije u Evropu, pa onda ovdje prevedeno u domaću formu, ili da li je ono u divljoj formi od prve bilo u Evropi, pa onda ovdje upitomljeno, kako to uzima Strobel, to se danas posve pouzdano još ne da utvrditi. Svakako za Strobelov nazor govore u Francuskoj nagjeni diluvijalni ostanci, kojima se pridružuju po meni konštatovani diluvijalni ostanci iz Zuzlavica u Českoj, iz pećine Gudenus i iz Schuster-pećine u Dônjoj Austriji, koji svi pripadaju manjoj slabašnoj formi *sus*-a i koju sam ja nazvao *Sus palustris?*

Sus europaeus Pallas.

Od divljeg svinjčeta mogoše se izlučiti nekoji ostanci, ali broj njihov nije upravo velik, i to od prividno divljih životinja: jedan gornji canin s premjerom od 28·4, jedan dônji canin s premjerom 29·3, jedan dônji m_3

s premjerom 50·2, pošljednji puno veći, nego najveći po Rütimeyeru iz švicarskih sojenica navedeni eksemplar.

Dva desna fragmenta lubanje (br. 9. i 10.) sa zubima, čeonicama i oblukom jarmenice; u njih je šire čelo, viši *os maxillare* i *os jugale*, te su valjda pripadale pripitomljenom divljem svinjčetu (*Sus europaeus* Pall.) s nešto krvi od tresetnoga svinjčeta, i to jednom mužjaku i jednoj ženki, oboje je istog doba, m_3 je naime već probio, ali još ne u usuru.

	♂	♀
Dužina triju srednjaka *(m)*	65·3	60·1
Dužina m_3	30·1	26·2
Visina *os jugale*	34·6	30·1

Jedna dônja čeljusnica (br. 5.), kojoj m_3 još nije posve probio, pripada ženskome individuu pripitomljene forme. U nje su ove dimenzije, kojima su pridodane nekoje mjere najmanjeg eksemplara iz Concise po Rütimeyeru:

	Ripač ♀ pitoma	Concise ♀ pitoma
Dužina dônje čeljusnice, mjerena u visini okrajka alveole	233·4	—
Dužina symphyse	70·5	—
Dužina horizontalne grane od prednjeg ruba canin-alveolâ do otražnjeg ruba m_3	169	—
Poprečna distancija izmegju vanjskih krajeva canin-alveolâ	49·3	—
Vertikalna visina horizontalne grane ispod p_2	42·0	—
Ista visina ispod m_3	37·1	—
Ukupna dužina čitavog niza kutnjaka bez p_1	166·0+?	124
Dužina triju srednjaka *(m)*	64·6+?	69
Dužina m_3	19·0+?	34
Dužina triju zadnjih premolara	39·0	40
Najveći premjer canin-alveole	14·0	—

Ovamo će iz prve pošiljke, koju više nemam u originalu, pripadati ovi ostanci: tri dônja i tri gornja canina, dva incizivna zuba i dva mlagjana kutnjaka, kao i jedan fragmenat lubanje mlagjanog jednog eksemplara, nadalje distalna polovica veoma velike i snažne ulne iz druge pošiljke.

Uopće pokazuju dimenzije tresetnog svinjčeta iz Ripča slabiji uzrast, nego u tresetnog svinjčeta švicarskih sojenica; to isto vrijedi i za upitomljenu divlju svinju. Čeljusnica, o kojoj je malo prije bio govor, priliči u svojim dimenzijama jačim formama tresetnog svinjčeta švicarskih sojenica, ali znatna dužina niza kutnjaka u te još posve nedorasle životinje, duga symphysa, dužina premolara i trobrida forma canin-alveole (ma da taj eksemplar pripada ženki), i najposlije znatna mu veličina u razmjeru prama ostancima tresetnog svinjčeta u Ripču, navješťaju divlju svinju. Ipak nije mogućnost isključena, da tu ima krvi od tresetnog svinjčeta.

Konačno neka je ovdje još dopuštena primjedba, da ja malo, kratko, „česko domaće svinjče" uspravnih ušiju, koje, kako je poznato, daje tražene praške šunke, smatram izravnim potomkom tresetnog svinjčeta.

Ruminantia, preživači.

Capreolus caprea Gray.

Od srne normalnog uzrasta ima: trinaest komada dônjih čeljusnica, dva fragmenta gornjih čeljusnica, jedan radius 182·6 dug, i u sredini 17·3 širok; rogovi, kojima ružica ima 60·5, a šipka nad ružicom 26·7 u premjeru. Osim toga ima nekoliko kutnjaka; izmegju čeljusnica ima i takvih od mladih životinja. Srna i danas još u Bosni nije rijetka.

Cervus dama Linné.

Jelen šarenjak (Damhirsch) je ponajprije zastupan ostancima dviju dônjih čeljusnica jednoga još nedoraslog eksemplara (*tabla XLIII., slika 11.*). Tekstura zubi odaje na prvi mah jelenov tip, no dodati mi je, da su zubi mliječnjaci teladi brachyceros-govečeta veoma slični jelenovim. Čeljusnica, kojoj je m_1 htio da probije, polak je tolika kao čeljusnica u plemenitog jelena sa mliječnjacima; zub d_1 je u oba (u plemenitog i u jelena šarenjaka) jednakog oblika, ta su zuba naime duguljasta, sprijeda i straga više razvijena, dok je u brachyceros-govečeta taj zub kratak i zaokružen. Nadalje ima: jedna tibija, duga 270, neizvjestan rožni fragmenat, okrugao i nastrijekan, i jedna falanga I., duga 56·5, široka 15·7 u sredini, i 24·2 straga visoka (*tabla XLVI., slika 13. i 14.*). Rog jednog ljetnjaka (Spiesser) pripadaće valjda ovoj vrsti jelena a jedva plemenitom jelenu. Jelen šarenjak je danas u južnoj Srbiji, Albaniji, Makedoniji i po Balkanu dosta proširen. Sjeverno od Alpi njegovi se prehistorički ostanci vrlo rijetko nahode; Rütimeyer javlja za ostanke rogova iz švicarskih sojenica; ja sam u svoje vrijeme opisao jedan parožak, pri temelju sploštenog ovalnog presjeka, koji je po svoj dužini posve gladak, i to iz prehistoričke naseobine Pulkave u Dônjoj Austriji, koji valjda pripada jelenu šarenjaku[1]), te sam istakao jedan incizivni zub iz neolitičke štacije Hradište kod Kutne hore u Českoj, koji samo šarenjaku može da pripada. Ossowski šarenjaka spominje iz jednog postdiluvijalnog sloja pećine Maszycke kod Ojcowa[2]). Poznato je u ostalom, da je šarenjak u diluvijalno doba živio u srednjoj Evropi; Nehring ga je dokazao za preglacijalno vrijeme u Brandenburgu[3]).

---

1) „Opferstätte bei Pulkau." „Mitth. d. Anthrop. Gesell." Wien. Sv. III. 1873.
2) Ossowski: „Jaskynie okolic Ojcowa" ect. Pam. Wydz. mat. purya. Akad. Umijy, Krakov, tab. XI. 1885.
3) Nehring: Sitzb. d. Ges. naturf. Freunde, Berlin 1883.

Cervus elaphus Linné.

Plemeniti jelen (Edelhirsch) zastupan je ovim ostancima: fragmenat gornje čeljusnice s kutnjacima i nekoliko poispadalih gornjih kutnjaka. Gornji niz kutnjaka dug je 118·8, a oba zadnja gornja i dônja znatna kutnjaka imaju ove mjere:

	Gornji kutnjaci		Dônji kutnjaci	
	m_2	m_3	m_2	m_3
Dužina vijenca	24·7	26·6	28·8	33·7
Poprečna širina (debljina) njihova pri korijenu sprijeda	23·2	27·4	16·3	16·6
Ista straga	22·7	21·6	15·0	—

Osim toga našla se još: gornja čeljusnica sa dva zuba, jedan incizivni zub, četiri ili pet fragmenata od dônjih čeljusnica, dva fragmenta ulne, jedan fragment skapule, jedan radius, jedan fragmenat tibije, i po jedna falanga 1 i 2 od doraslih životinja; nadalje dvije dônje čeljusnice i jedan mali fragmenat roga, možda od ljetnjaka šarenjakovog.

Veoma su zanimljiva dva velika rožna fragmenta s ružicama; oba očna paroška i rog iznad njih od obaju jednako su zarezani, kako se to dešava pri diluvijalnim rogovima i kako sam ja to naročito opisao i u slici prikazao na jednom eksemplaru *Cervus canadensis* var. *maral* Ogilby iz diluvija kod Beruna u Českoj[1]). Oba fragmenta potječu od neobično velikih i jakih životinja. Jedan, lijevi eksemplar (*tabla XLIV., slika 9.* sprijeda, *slika 10.* iznutra) nasagjen je na čelnom nastavku, oba su mu očna paroška narezana, kako se čini kamenitim orugjem, i onda jednako kao i rog odlomljena; drugi eksemplar bez čelnog nastavka potječe od otpalog rogovlja, oba su mu očna paroška kao i rog odrezani kovnom spravom; biće dakle da potječe iz mlagjeg štadija sojenice. Mjerama, što ovdje slijede, dodajem radi isporegjivanja brojeve diluvijalnog *Cervus canadensis* var. *maral* iz Beruna:

	Cervus elaphus L. Ripač I.	II.	*Cervus can.* v. *maral* Berun
Veliki premjer ružice	88·2	86·0	80 +
Mali premjer ružice	77·0	74·6	70 +
Veliki premjer šipke izmegju obaju očnih parožaka	68·6	—	86·0
Mali premjer na istom mjestu	49·2	—	58·—
Veliki premjer nastavka	51·4	—	—
Mali premjer nastavka	49·2	—	—

Unatoč neobične veličine i debljine rogova jelenovih iz Ripča ne dostiže on ipak još ni iz daleka veličinu rogova diluvijalnog *marala*, kako to slijedi iz debljine šipke megju očnim paroščima, pa kako to dokazuje

[1]) „Fossilni zviřena Turski Maštale u Berouna." Rozpr. České Akad. Praha, sv. II. 1893.

i isporegjivanje kutnjaka. Dimenzije zadnjih gornjih kutnjaka od *Cervus can.* var. *maral* iz Beruna, i jednako veliki zubi iz pećinske raspukline kod Lanverné u Francuskoj imaju naime ove mjere: Dužina $m_2 = 33·0$, $m_3 = 30·0$; poprečna širina s prijeda $m_2 = 31·0$, $m_3 = 30·0$; poprečna širina straga $m_2 = 30·0$, $m_3 = 27·0$. I za jelena švicarskih sojenica izvješćuje Rütimeyer, da su mu ostanci recentnog jelena za dobru trećinu, pa često i visinu dobroga konja premašili.

Ja sam iz diluvijalnih koštanih breccija iz Pulja[1]) jedan fragmenat lijeve čeljusnice zbog njegove neobične veličine upitno odredio kao *Cervus elaphus,* te svoju tadašnju sumnju s pogledom na poslane mi ostanke iz Ripča nalazim uklonjenu. Ostanke slične veličine opisuje i Nordmann.

Ovdje mi valja spomenuti činjenicu, da sam megju skroz defektnim, oskudnim koštanim materijalom, priposlanim mi iz prehistoričke štacije Butmir u Bosni, našao otpali fragmenat jelenovog roga s ružicom, s narezana i odlomljena oba očna paroška; taj fragmenat ima normalnu veličinu današnjeg jelena (najveći premjer ružice 76·1, šipka izmegju očnih parožaka 68·0).

Dok u švicarskim sojenicama plemenita divljač uz divlje svinjče i domaće goveče ima najviše koštanih ostanaka, i to tako, da u neolitičkim štacijama jelen svaku drugu životinju nadmašuje množinom ostanaka, dok u štacijama broncanog doba radi prirastka domaćih životinja jelen pomalo popušta, — u Ripču su ostanci jelena, i ako ne neznatni, ipak u razmjeru prema ostancima domaćih životinja veoma zaostali, iz čega slijedi, da je ta sojenica poglavito u broncano doba postojala.

Vrijedno je spomenuti i to, da je nagjen jedan jelenov zub, zvan „Grandl", kakve današnji lovci tako rado nose okvirene na lancu džepnog sata i koji su već lovci neolitičkog doba u dolini Labe niže Praga (probušen) uz probušene pasje i svinjske zube nosili.

Probušeni svinjski zubi, koje sam našao megju koštanim ostancima iz Ripča, nadopunjuju i ovdje onaj jelenov zub (Grandl), ali ovaj nije probušen.

Capra ibex Linné.

Ja se ovom starijom oznakom služim za ostanak kozoroga, koji se po svoj prilici podudara s današnjim *Ibex alpinus,* ali ne isključuje drugu kakvu južnu ili istočnu formu *ibex*-a. Ima u prvom redu proksimalna polovica radiusa s ozlijegjenom ulnom; ostanak pokazuje formu capre, po dimenzijama pridodajem dimenzije jednog recentnog kostura u ç. kr.

[1]) Woldřich: „Beiträge zur Fauna der Breccien", cit. Jahrbuch der k. k. geolog. Reichsanstalt. Wien, 32. sv. 1882., tab. X., slika 22.

prirodopisnom dvorskom muzeju i jednog diluvijalnog *Ibex priscus* Woldřich iz pećine Gudenus u Dônjoj Austriji[1]).

	Capra ibex Ripač	*Ibex alpinus* recentan	*Ibex priscus* diluvijalan
Najveća širina proximalnog kraja	37·8	34·8	42·6
Poprečna širina u sredini kosti	22·5	19·5	27·5
Tamošnja debljina	12·5	10·7	17·0

Nazočni eksemplar bio je, kako mjere pokazuju, puno veći, nego današnji kozorog, ali slabiji od najslabijeg diluvijalnog kozoroga *Ibex priscus* iz pećine Gudenus, koga sam ja ispitao.

To isto vrijedi za jednog atlasa s odlomljenim krilima, izuzevši ponešto slabiji otvor kanala i nešto slabije površine članaka.

Atlas:	*Capra ibex* Ripač	*Ibex alpinus* recentan	*Ibex priscus* diluvijalan
Dužina tijela	30·5	28·0	42·1
Dužina obluka	25·4	18·8	33·1
Najmanja dužina krila (od tijela)	47·6 + ?	48·2	67·3
Poprečna protega prednje površine članka	49·5	50·7	72·5
Poprečna protega otražnje površine članka	46.7	48·5	68·7
Potpuna visina kičme	37·2	34·0	49·4
Visina *canal. vertebr.* otraga	23·6	24·5	—
Protega njegova	24·4	25·0	30·5

I jedan metacarpus stoji prilično u sredini izmegju recentnog i diluvijalnog kozoroga.

Metacarpus	*Capra ibex* Ripač	*Ibex alpinus* recentan	*Ibex priscus* diluvijalan
Največa dužina kosti	131·2	120·2	130·6
Poprečna širina proximalnog kraja	37·8	26·7	34·3
Poprečna širina u sredini kosti	19·8	16·1	24·6
Debljina ondje	12·5	11·8	16·2
Poprečna širina distalnog kraja	32·0	30·5	38·5

Iz sojenica istočne Švicarske navodi Rütimeyer samo jedan jedini ostanak kozoroga; to isto vrijedi o divokozi; u Ripču se od ove potonje životinje nije našao nikaki ostatak, ma da se danas divokoza nahodi po planinama južne Bosne i Hercegovine pa i u Crnoj Gori.

Capra hircus Linné.

Kako je poznato, veoma je teško razlikovati i odregjivati ostanke koza i ovaca, kako u pogledu čeljusti i zuba, tako i u pogledu pojedinih dijelova kostura, i to i na cijelim kostima, a nekmo li na fragmentima kosti. Rütimeyer naveo je više finih razlika u pogledu čeljusti i zubi i lubanje, po kojima se ipak može raspoznati razlika, ali pri pojedinim

[1]) Woldřich: „Reste diluvialen Fauna u. des Menschen aus dem Westviertel N.-Österr." Denkschrift d. kais. Akad. d. Wiss. math.-naturw. Cl. Sv. LX., Wien 1893.

komadima i ove nas često ostavljaju na cjedilu. Što se tiče šiljaka rogova, to je njihov položaj, istina, za obje vrste različit; ali forma i pravac im nije pouzdan, kad ih imamo pred sobom odbijene od čelnice, kako se to često nahodi u prehistoričkim naseobinama.

Ni od koze ni od ovce nema cijele lubanje, nego su tu većinom ostanci dônje čeljusnice, a i ove su rijetko kad potpune. Za odregjivanje kozje dônje čeljusnice pokazaše se kao pouzdana obilježja osim poredanja kutnjaka u vidu kulisa naročito vitost horizontalne grane, manja joj visina, krepčiji razvoj mišičnog hrpta *(tabla XLV., slika 12.* pod *a)*, veća stegnutost horizontalne grane *(b)* ispred kuta, koja povisuje vitost grane, razmjerno uže uspinjanje grane, dublja joj rupa, osim pri prednjem okrajku *(c)*, straga pri m_3, veća stegnutost ispod članka *(d)*, znatnija udubljenost s nutarnje strane grane koja se uspinje, u kojoj leži široki otvor *foramen maxillae post.* (položaj brazda za žile — *sulcus mylohyoideus,* — koji Rütimeyer označuje karakterističnim, nije pouzdan). Položaj kutnjaka i položaj površine ulne takogjer nijesu pouzdani. Spomenute i još druge subtilne osebnosti dônje čeljusnice, šiljaka od rogova i pojedinih dijelova škeleta, kao i stanje, u kome su se ti ostanci održali, pa često i boja kosti pomažu onome, ko je kako valja uvježban, razlikovati kozje ostanke od ovčijih.

Ja sam iz golemog broja (oko 1500 komada) polovica čeljusnice koze i ovce, najbolje očuvane tipične eksemplare, oko 36 komada *capra* i oko 32 komada *ovis* izlučio, a ostale označio riječma *„capra* ili *ovis"*; mnoge od potonjih daće se još razlučiti, ali veliki im broj iziskuje mnogo vremena, kojim taj čas ja ne raspolažem.

Ja sam dva ostanka kozje čeljusnice sa prilično istrošenim zubima naknadno dao naslikati (vidi *tablu XVIII., slika 12.* u polovici nar. vel., a *tabla XLV., slika 12.* u nar. vel.), obje pokazuju gore istaknute osebnosti; prvi eksemplar potječe od velike, jake životinje, valjda od mužjaka, potonji, manji i tanji komad valjda od ženke. Nagjeni ostanci dônjih čeljusnica od odraslih životinja imaju od kuta do incizivnog okrajka dužinu od 150—165 a uz čitav niz kutnjaka od 70 upoprijeko, dakle analogno kao u švicarskim sojenicama.

Što se tiče rožnih šiljaka, to valja najprije spomenuti oko 40 komada odbijenih ili odrezanih eksemplara razne veličine. Velike rupe čelne kosti nastavljaju se u njima do vrha dvorezog šiljka; oni su slabo natraške svinuti u ravninu. U šiljku sploštena, prama temelju nešto svedena nutarnja strana prelazi sprijeda u oštar, straga u tup brid prama nešto jače svedenoj spoljašnoj strani *(tabla XLVI., slika 9.* sa spoljašne strane, *slika 10.* presjek kod *a)*. Pošto se slični čelni šiljci nahode i u kozoroge ovce švicarskih sojenica, to bi se, gledeći na oba ova eksemplara, takogjer moglo

pomišljati na takvu ovcu; ali po cijeloj dužini oštri prednji brid, slabi spoljašni svod, kompaktnija, gotovo glatka tekstura gornje površine, koja se podudara s onom kozjih šiljaka, i zašiljeni kraj govore za kozu; to tim više, što Studer slične kozje rogove opisuje iz Lattrigena (str. 70. tab. IV., sl. 32.), i što je ripačkim kao lattrinškim eksemplarima šiljak ponešto uvinut, čime podsjećaju na divlju formu *Capra agagrus* Pall.

Druga dva eksemplara rožnih šiljaka odlikuju se znatnijom veličinom i time, da s oblikom pregjašnjih spajaju nešto više svedenu nutarnju površinu *(tabla XLVI., slika 7.* s polja, *slika 8.* presjek kod *a).* Biće da pripadaju jarcevima.

Osim ovih, koji su u ravninu previnuti, ima oko deset uvijenih, i malih slabih i vrlo velikih eksemplara; presjek isti kao i kod pregjašnjih, ali se pregjašnji oštri brid jako unutra uvija prama gornjem kraju *(tabla XLVI., slika 4.* s polja, *slika 5.* u presjeku kod *a, slika 6.* sprijeda). Čini se, da ta forma u švicarskim sojenicama nije zastupana.

Najposlije valjalo bi upitno ovamo staviti dva kratka nastavka rožnih šiljaka, jedan veći i jedan manji.

Od ostalih dijelova kozjeg kostura ima:

1 atlas, 1 epistropheus? 1 pleće, 1 humerus, 15 radija sa ulnom *(tabla XLV., slika 10.* sprijeda, *slika 13.* iznutra). Dužina radiusa 163, poprečna širina proksimalnog kraja 31·0, diaphyse 17·5, debljina joj 10·4 (iz Lattrigena dužina po Studeru 162). Za tim: 3 metacarpusa, dužina 108·2, širina diaphyse u sredini 14·3 *(tabla XLV., slika 4.* sprijeda), 13 tibija *(tabla XLV., slika 7.* sprijeda), dužina najjačih 197·8, iz Lattrigena 200 do 220, 3 metatarsa *(tabla XLV., slika 1.* jedan slabiji, *slika 2.* jedan jači sprijeda), dužina 121·0—121·5, diaphysa 11·1—13·5 i 3 falange I., najposlije 3 poispala incizivna zuba i mnoštvo kutnjaka, izmiješanih s onima od ovce.

Ovis aries Linné.

Iz velike množine ostanaka dônjih čeljusnica od koze i ovce izlučio sam oko 30 tipičnih ovčijih komada. Osebnosti im slijede iz razlika, koje su navedene za kozu; manje su ljepušaste, manje vite, horizontalna je grana ravnija i viša, i pokazuju ostale osebnosti u opreci s kozjima, o kojima je bio govor. Jedan je eksemplar prikazan na *tabli XLV., slika 11.* Gore navedene razlike izmegju koze i ovce ističu se pri isporegjivanju slika same po sebi. Dužina naslikanog eksemplara, koji pripada jakoj životinji, od incizivnih alveola do zadnjeg okrajka kuta iznosi 152, dužina niza kutnjaka 65.

Fragmenat lubanje s jednim rožnim šiljkom potječe od jedne mlade životinje, koja kanda je bila male štature *(tabla XLVI., slika 12.* sa strane, *slika 3.* sprijeda; strelica pokazuje normalni položaj fragmenta lubanje). Oblik slabijeg rožnog šiljka podudara se s oblikom snažnog eksemplara, koji pripada doraslom individuu, samo je prednja površina više zaokružena; taj jaki eksemplar *(tabla XLVI., slika 1.* spolja) pokazuje u presjeku uslijed prednje sploštenosti trostran oblik *(tabla XLVI., slika 2.,* presjek kod *a).* Nadalje pripada ovamo mlagjahna otražnja polovica lubanje i nekoliko fragmenata lubanje; veoma vjerojatno oko 20 fragmenata od gornjih čeljusnica.

Od ostalih dijelova skeleta zastupani su: jedan atlas, jedan epistropheus, jedan ulomak plećeta, sedam humerusa, od kojih je najveći dug 157·3; 18 radija, djelomice sa ulnom (najduži lijevi na *tabli XLV., slika 8.* sprijeda, *slika 14.* sa strane; pri isporegjivanju kozje kosti *slika 13.* sa strane pokazuje se razlika u ustrojstvu ulne obiju vrsta), dužina radija 139·5, iz Schaffisa po Studeru 155; nadalje 11 veoma ljepušnih, malih metacarpa *(tabla XLV., slika 15.* sprijeda), dva jača i veća *(tabla XLV., slika 3.* sprijeda), dužina 104·8 do 115, poprečna širina diaphyse 9·4 do 10·1, iz Schaffisa 117, 10; tri bešike; jedan veliki jaki femur, dug 176·5; preko 20 manjih, tanahnih *(tabla XLV., slika 5.)* i dvije veće tibije *(tabla XLV., slika 9.* sprijeda), dužina 153·4 do 173·6; preko 38 slabijih i jačih metatarsa *(tabla XLV., slika 6.),* jedan jači eksemplar sprijeda, dužina mu 121·7, širina diaphyse u sredini 8·0, iz Schaffisa 135 do 140, i 10 do 11; tri mlagjahna metatarsa, jedan calcaneus, šest ljepušnih malih falangi I., dužina 29·0; upitno nekoliko rebara i fragmenata kralježa (sa kičme).

Što nema falangi II. i III., to dokazuje, da su one pri sadiranju isto tako ostale u koži, kako to i danas biva.

Ripačka je ovca dakle bila još ljepušnija i manja nego ona iz ranog neolitičkog doba iz Schaffisa u Švicarskoj, ali nije imala dvoreze rogove, slične kozjim kako ova.

Po razmjeru nahogjenja premašuju ostanci ovce donekle ostanke koze. U starijim sojenicama švicarskim (Moosedorf) ima po Rütimeyeru više koza nego ovaca, po novijima obraća se taj razmjer. U Ripču nadmašili su ostanci svinje, koze i ovce daleko ostanke svih ostalih životinja. Poispadali zubi nagjeni su u velikoj množini izmiješani s kozjima.

Ovis i capra.

Pod tom oznakom izlučio sam ja preko 1300 komada grana dônje čeljusnice i 100 komada fragmenata dônje i gornje čeljusnice.

Kako je poznato, opisao je Gervais pod oznakom *Capra primigenia* diluvijalne ostanke iz pećina kod Mentone, koji se po Studeru ne će vrlo razlikovati od *Capra agagrus* Pall.; a ja sam nekoliko puta imao prilike,

izvještavati o neosporno diluvijalnim kozjim ostancima iz Češke, Moravske i t. d., a istom sam nedavno pod oznakom *Capra agagrus?* naveo više ostanaka iz žute ilovače (Löss) kod Willendorfa, iz pećina Gudenus, Eichmeier i Schuster u Dônjoj Austriji (vidi citate gore). Biće dakle da ripačka forma koza i ona iz švicarskih sojenica s rogovima oblika *agagrus* ima svoje praroditelje u srednjoevropskom diluviju; time dakako da to pitanje još nije riješeno, da li je ona i pripitomljena bila.

I od ovce navodi Gervais pod oznakom *Ovis primova* jedan diluvijalni ostanak iz pećina kod Alaisa; isto tako sam ja nekoliko puta istakao ostanke vrlo malene ovce iz diluvijalnih štacija Češke i Moravske, a u svojoj zadnjoj radnji iz pećina Gudenus i Schusterlucke u D. Austriji pod oznakama *Ovis argaloides?* i *Ovis aries?* opisao sam ostanke, od kojih nekoji udaraju u oči po svojoj malešnosti; biće dakle i za malu, ljepušnu sojeničku ovcu praotac zastupan u srednjoevropskom diluviju.

Bos Linné.

U analognom stanju, kao ostanci svinjčeta, ovce i koze, očuvali su se i ostanci govečeta; nijedna lubanja nije se održala čitava, pa ni većim dijelom, pače su i dônje čeljusnice većinom razbijene. Najveća množina poispadalih zubi pripada govečetu. I od govečeta svi su dobni štadii zastupani, vrlo su česti ostanci mlagjih životinja, i ako ne u takvom razmjeru, kao od svinjčeta.

U svemu ima oko 400 komada kosti i 2000 poispadalih zubi od govečeta; množina koštanih ostanaka govečeta dakle je mnogo manja u razmjeru spram ostanaka svinjčeta, ovce i koze.

Pošto je i od govečeta zastupano više pasmina, i to uz tresetno goveče *primigenius* i pasmina *trochoceros*, to su fragmentarni ostanci, koji se posve pouzdano ne mogu pripisati ni pasmini *brachyceros* ni *primigenius*, i koje već po svojim dimenzijama dolaze megju obje, označeni općom oznakom *Bos taurus* L., pri čemu se je činila razlika izmegju jačih i slabijih forma. Što se tiče fragmentarnih ostanaka od lubanje, to mi je naročito druga pošiljka dala obilata materijala, na kome se u glavnom temelje razmatranja, što ovdje slijede.

Bos brachyceros Rütimeyer.

Ovoj formi pripadaju većina nazočnih ostanaka. U prvom redu valja napomenuti obično malene rožne šiljke s kostima lubanje do njih, koji se posve podudaraju s tipom te forme govečeta iz švicarskih sojenica. Prije svega zatiljnjača stoji u oštrom kutu prema čelu; ovo visokom, u sredini izbočenom gukom znatno nadvisuje površinu zatiljnjače; pravac rožnih šiljaka potpuno se

podudara s onim po Rütimeyeru (str. 145.) naznačenim; veoma pritlačeni rožni šiljci uzdižu se naime bez rožnog drška od korijena jednostavnim, naglim zavojem spram spoljašne strane i naprijed, te se pomalo uspinju iznad površine čela; površina im je vrlo hrapava i slabo kompaktna, ali nemaju toliko na otražnjem, koliko na gornjem obimu uzdužne brazde. Lijevi je eksemplar na *tabli XLVII., slika 6.* u polovici veličine perspektivično prikazan, prirodni mu položaj naznačuje strelica.

Ovdje slijede mjere toga eksemplara, kome su mjere švicarskog nalaska pridodane po Rütimeyeru (str. 145.):

	Ripač	Švicarske sojenice
Horizontalni premjer pri temelju roga	55·0	55—43
Vertikalni premjer pri temelju roga	42·8	43—34
Obim	160	155—120
Dužina rožnog šiljka iza velikog zavoja	185	210—145

Taj komad, što je pred nama, pripada po tome jačemu eksemplaru te forme. Nadalje su tu: dva desna omanja, vrlo pritlačena rožna šiljka, takogjer s kostima lubanje do njih; dva lijeva, slabija, manje pritlačena rožna šiljka; fragmenat čelne kosti sa oba zakržljala, nepotpuna rožna šiljka (*tabla XLVII., slika 3.* u polovici veličine i normalnom položaju), horizontalni premjer rožnog šiljka 39·0, vertikalni premjer 31·7, obim 110, širina čela otraga izmegju rožnih šiljaka 114·4; taj fragmenat po tome pripada najslabijim eksemplarima, te se oblikom podudara s onim eksemplarom, što ga je Studer na tab. IV., sl. 39. naslikao iz Scheurena.

Nadalje valja pribilježiti: mlagjahan vrlo malen rožni šiljak s fragmentom čelne kosti i potpun rožni šiljak s košću lubanje do njega, koji se oblikom i pravcem podudara s eksemplarom, prikazanim u *slici 6.*, ali je znatno kraći i bez uzdužnih brazda, te će biti da pripada melezu.

Formi brahycerosa pripada nadalje 30 više manje potpunih ostanaka dônjih čeljusnica, od kojih je deset nešto debljih; jedna od pošljednjih prikazana je na *tabli XLVII., slika 5.*; p_1 nema, od alveole nema traga, m_3 jako je reduciran. Dužina od prednjeg okrajka incizivnih alveola u visini kutnjaka do zadnjeg okrajka uzdignute grane 267·2, dužina čitavog niza kutnjaka bez p_1 109, visina horizontalne grane izmegju m_2 i m_3 51·7, visina uzdignute grane do okrajka koronoidnog nastavka 163.

Ima još: dvanaest komada mlagjahnih grana dônjih čeljusnica sa m_3 u prolomu, više eksemplara sa m_1 ili m_2 (m_3 još u alveoli), više potpunih grana dônjih čeljusnica od telaca s mliječnim zubima, od kojih je jedan eksemplar prikazan na *tabli XLVII., slika 8.* u polovici veličine.

Jedan atlas i šest plećeta, od kojih su četiri jača; jedan je eksemplar na *tabli XLVII., slika 9.* u polovici veličine prikazan.

Jedan humerus, 7 radija i ulni, jedan mlagjani radius, više potpunih metacarpa, od kojih je jedan nešto jači eksemplar prikazan na *tabli XLVII., slika 12.* u polovici veličine sprijeda, najveća mu dužina 168·8, najviša širina na proximalnom kraju 44·2, širina u sredini 32·0, debljina na istom mjestu 17·6, najveća širina na distalnom kraju 43·8; nekoliko mlagjanih malih metacarpi. Više čašica (Pfannen), od kojih su tri zdjelične kosti na taki način odbijene, kako se to dešava u diluvijalnim čašicama irvasa, očevidno s tom namjerom, da se taj zglob može nastaviti kao tronožak. Više femura, četiri cijele tibije, od ovih dvije jače; više od deset metatarsi, od kojih je jedan srednje veličine prikazan na *tabli XLVII., slika 14.* u polovici veličine, najveća mu dužina 187·0, najveća širina proximalnog kraja 34·4, najveća debljina na istom mjestu 34·8, širina u sredini diaphyse 17·7, debljina na istom mjestu 19·6, najveća širina distalnog kraja 40·3; 7 komada falangi I., jedna falanga III., jedan astragalus, jedan calcaneus.

Nadalje je iz velike množine zubi izlučeno više m_3 *sup.* i *inf.* Osim toga ima tu raznih fragmenata lubanja i mnogo fragmenata od ekstremiteta, koje po svoj prilici amo valja svrstati.

Uz jednu snažniju formu *brachyceros* postavljam ja više dobro očuvanih ostanaka dônjih čeljusnica od doraslih životinja; jedan eksemplar, u koga takogjer nema p_1, kome se zarasloj alveoli jedva znade trag, prikazana je na *tabli XLVII., slika 14.* u polovici veličine; dužina od incizivne alveole do stražnjeg okrajka uspete grane u visini reda zubi isnosi 882·0, dužina niza kutnjaka bez p_1 121·6, visina horizontalne grane izmegju m_2 i m_3 54·8.

Tresetna krava, ta mala, po sklopu svoga kostura jelenu slična, ljepušna forma govečeta, koja je u neolitičkoj perijodi po svoj srednjoj Evropi proširena, i koju sam ja sâm iz množine neolitičkih i kasnijih prehistoričkih štacija srednje Evrope odredio, održala se je, kako je u Rütimeyera dokazano, do današnjeg doba; ja mislim da mala, vitoroga vrsta Česke Šumave i „Gföhlschlag“ u Dônjoj Austriji sa slabim, često zakržljalim rogovima većinom pripada toj pasmini. U pogledu podrijetla forme *brachyceros* upućujem na ono, što je naprijed rečeno za tresetno svinjče. Kako je poznato, nahodi se ne samo u diluviju Engleske, već po Mortilletu[1]) i u diluviju Francuske dosta često neki „petit bovidé“, koji će bez sumnje ovamo trebati vrstati. Ja sam ponovno imao prilike, megju ostancima mamuta i kostima od nosoroga, naročito iz Česke[2]), označiti mnoge kao „*Bos brachyceros*“, te izreći mnijenje, da će u tim diluvijalnim

[1]) G. de Mortillet: „Le préhistorique antiquité de l'homme“. Paris 1895.

[2]) Woldřich: „Beiträge zur Urgeschichte Böhmens“ 2 d. „Mitth. der Anthrop. Gesell.“ Wien sv. XIV. 1894. — „Diluviale europ.-nordasiat. Säugethier-Fauna“ Petersburg 1887. str. 115.

ostancima valjati tražiti korjeniku za tresetno goveče Rütimeyerovo, uz koji je nazor i Rütimeyer od prve pristao, ma da onda još nijesu bili konštatovani diluvijalni ostanci.

Bos trochoceros Rütimeyer.

Fragmenat čelne kosti s oba nepotpuna rožna šiljka (br. 1.) potpuno se podudara s formom, odregjenom po Rütimeyeru (str. 138., 139.), kako u pogledu podobe, tako i pravca rožnih šiljaka *(tabla XLVII., slika 10.* u polovici veličine i u naravnom položaju).

Occipetalna je površina pod gotovo pravim kutom naklonjena prama čelnoj površini; čelo je ravno, u sredini slabo svedeno; otražnji okrajak čela izmegju rožnih šiljaka gotovo je u pravoj liniji, slično kao u lubanje iz Concisa ili na fragmentu lubanje iz Lattrigena, prikazanom po Studeru na tabli IV. u slici 40. Rožni su šiljci pri temelju pritlačeni, kasnije zbijeni (kompresni), veliki im je premjer nešto koso položen prama čelnoj površini, a sprijeda pada ispod nje; okruglastim otvorima posuta površina čelnih šiljaka pokazuje na prednjoj površini duboke brazde, kako se to vidi na jednom potpuno održanom desnom rožnom šiljku s fragmentom čelne kosti i otvorenim švovrima jedne mlagje životinje (br. 2); taj šiljak vazda izlazi u jednostavan luk, koji od temelja do vrha ostaje u istoj ravnini; šiljak se samo u šiljastom kutu uzdiže nad čelnom površinom *(tabla XLVII., slika 7.* u polovici veličine, pravac strijele pokazuje prirodni položaj).

Mjerama što ovdje slijede, pridane su mjere ljubanja iz Concisa i recentne iz Simenthala po Rütimeyeru:

	Ripač br. 1.	Ripač br. 2.	Concise	Simenthal
Horizontalni premjer roga pri temelju	62·8	55·0	76— 50	56
Vertikalni premjer	52·2	46·5	65— 38	46
Obim roga pri temelju	170	158	215—135	162
Širina čela izmegju rožnih šiljaka otraga	124	—	—	—

Nadalje valja ovamo računati: jedan lijevi slabi i jedan mlagjahni desni rožni šiljak, onda jedan desni snažni i kratki fragmenat rožnog šiljka. Jedan desni i jedan lijevi rožni šiljak, oba snažna, i jedan lijevi snažni kratki fragmenat kanda upućuju na ukrštavanje sa *brachyceros.*

Koji od jačih, većinom fragmentarnih grana od dônjih čeljusnica i od kosti ekstremiteta, što sam ih izlučio pod općom oznakom *Bos taurus,* ovamo pridadaju, ne da se odlučiti.

Bos, ukrštavanje od *trachoceros* i *brachyceros.*

Jedan fragmenat čela sa oba rožna šiljka pojače, velike životinje odlikuje se veoma šiljastim kutom, ispod koga se occipetalna površina do

snažne čelne guke uzdiže, kao i rožnim šiljcima, na površini hrapavim i na gornjem obimu po dužini krupno izbrazdanim, svojstva, koja upućuju na formu *brachyceros*; ali više okruglasta, na dônjoj površini uravnjena forma rožnih šiljaka naviješta formu *trochoceros*. Čini se dakle, da taj eksemplar pripada melezu, u koga prevlagjuje tip *brachyceros*-a i u koga je već i krepći uzrast forme *trochoceros*.

Horizontalni premjer rožnih šiljaka 67·0, vertikalni premjer 53·5, obim 180, širina čela izmegju čelnih šiljaka straga 129.

Bos taurus Linné.

Pod ovom oznakom izlučeno je oko 200 komada više manje održanih grana dônjih čeljusti, oko 50 fragmenata gornjih čeljusti, više fragmenata od čelnih kosti, sjekutića, od kojih je jedan eksemplar pri korjenu od žvakanja trave uokolo vrlo utegnut te po tome sličan bio rukotvoru, gore i dolje m_3 izlučen; nadalje više mlagjahnih grana od dônjih čeljusnica i jedan fragmenat gornje čeljusnice, jedna rožna kost, više plećeta, radija, ulna, metatarsa, bešika, femura, tibija, metacarpa, falangi I., jedna falanga III., jedan *astragalus* i jedan *calcaneus*.

Kako od grana dônjih čeljusnica, fragmenata gornjih čeljusnica, tako i od kosti ekstremiteta označene su jače, koje više naginju na pasminu *primigenius*, sa +, a slabije, koje više naginju na formu *brachyceros*, sa —. Stalno se može uzeti, da megju ovim koštanim ostancima ima veoma mnogih, koji pripadaju jednom jačem i jednom slabijem melezu. Vjerojatni melez izmegju *brachyceros* i *trochoceros* gore je istaknut (*tabla XLVII., slika 1.*)

Pasmina *Bos primigenius* Rütimeyer.

Dok je u švicarskim sojenicama veoma bila zastupana divlja forma *Bos primigenius*, nije iz Ripča bilo nijedne kosti, koja bi mogla pripadati toj divljoj formi. I ostanci, koji se mogu pripisati pitomoj formi, dakle pasmini *primigenius*, samo su u neznatnom broju zastupani.

U prvom redu spominjem jedan debeli rožni šiljak (broj 1.) od životinje srednjeg uzrasta, ne vrlo stare, u koga je pravac i forma pasmine *primigenius*; on je pri temelju slabo depresan (pritlačen) a u daljem uzrastu posve okrugao, površina mu je vrlo kompaktna i gotovo sasvim glatka bez jačih brazda po dužini; jačih čivuljica ima samo na dônjoj strani vijenca (*tabla XLVII., slika 3.*, u naravnom položaju i polovici veličine prikazan). Nadalje desni rožni šiljak (broj 2.) od snažne ali vrlo mlagjahne životinje (možda od bika), sa vrlo debelom okruglom, čunjastom formom pri temelju; unatoč mladog doba i slabih bokova šiljka površina mu je vrlo kompaktna i gotovo posve glatka bez uzdužnih brazda, pri

temelju ima vijenac pojačih tuberkula (*tabla XLVII., slika 11.* u polovici veličine i naravnom položaju).

	Ripač br. 1.	Ripač br. 2.
Horizontalni (veliki) premjer roga pri temelju	43·2	51·5
Vertikalni (maleni) premjer roga pri temelju	38·6	44·8
Obim pri temelju roga	130·0	155·0
Dužina uzduž velike krivulje	160·0	—

Vertikalni se premjer od broja 1. odnosi prama horizontalnomu kao 1 : 1·12, od broja 2. kao 1 : 1·15, po Rütimeyeru kao 1 : 1·05 — 1·33.

Na jednom lijevom fragmentu dônje čeljusnice sa svim kutnjacima iznosi ukupna dužina niza kutnjaka 129·5, dužina sviju pokutnjaka 47, triju sjekutića 82·8, m_3 38·0.

Ovamo će još pripadati tri lijeva rožna šiljka različitog doba iz prve pošiljke; oni su pri temelju gotovo okrugli, u svome položaju nešto su spram gornje strane odmaknuti i previnuti; najjači ima pri temelju obim od 220. Da li ovamo valja vrstati nekoliko daljih, vrlo nepotpunih fragmenata dônjih čeljusnica, koji su označeni sa „*bos*“, ne da se odrediti. Iz velikog broja, od prilike 2000 poispadalih incizivnih i zubi kutnjaka „bosa“ mogli su se samo nekoji komadi incizivnih zubi i m_3 *inf.* i *sup.* označiti kao takvi, koji vjerojatno ovamo pripadaju. Od ekstremitetnih kosti nikoji se komad sa nešto vjerojatnosti nije mogao izlučiti.

Bos, ukrštavanje pasmine *primigenius* sa formom *brachyceros*?

Ima jedan fragmenat čelne kosti sa oba rožna šiljka, od kojih je prvi ozlijegjen. Taj fragmenat pripada još mlagjanoj, dobro uzrasloj životinji. Otražnji okrajak čela izmegju rožnih šiljaka gotovo da je ravan; ponešto uleknuta čelna grba posve je neznatna; površina zatiljnjače stoji u pravom kutu prama čelu; rožni su šiljci gusto nasagjeni bez držaličastog produška čelne površine; pravac im odmiče od onih u formi *brachyceros* i *trochoceros*, a i od forme *longifrons;* najprije se slabo svijaju natraške, uspinju se naklanjajući se naprijed, imaju dakle pravac šiljaka forme *primigenius;* a i u presjeku su gotovo okrugli, bez bridova, a pri temelju im se vidi slab vijenac od grba, — sve svojstva forme *primigenius*, ali veliki premjer spušta se sprijeda od čelne površine, površina šiljaka je vrlo hrapava i nagrešpana, pak su neizmjerno slabi i kratki, što sve opet sjeća na formu *brachyceros*. Taj fragmenat čini se dakle da pripada prilično velikoj formi ukrštavanja izmegju forme *primigenius*, kojoj svojstva pretežu i forme *brachyceros*, kojoj su svojstva podregjena. Fragmenat je prikazan na *tabli XLVII., slika 1.* u polovici veličine i normalnom položaju.

Horizontalni premjer pri temelju roga .	49·0
Vertikalni premjer pri temelju roga . .	37·0
Obim roga pri temelju	138·0
Dužina roga duž velike krivulje . . .	110·0
Širina čela otraga izmegju šiljaka . .	132·0

Uz prikazane gore forme goveda iz Ripča još ću primijetiti, da nikako znaka nema za sjevernu pasminu *frontosus;* kako je poznato, nije ni Rütimeyer u švicarskim tresetima našao ostanaka od te pasmine, koja je danas u Švicarskoj vrlo raširena pod imenom Simmenthal-Saanenrind i djelomice kao „Fleckvieh", koja po Nilsonu potječe od diluvijalnog *Bos frontosus* Nilss.

Studer amo kao upitan postavlja jedan čelni fragmenat s rožnim šiljcima iz Schaffisa, koji je u slici prikazao na tab. IV., sl. 38.

Relativno podregjena množina govegjih ostanaka, naročito ekstremitetnih kosti doraslih životinja u ripačkim sojenicama dokazuje, da se je goveče različito od svinjčeta, koze i ovce samo sporedno gojilo radi mesa, o poglavito kao korisna domaća životinja, naročito radi mlijeka.

Camelus dromedarius Erxl.

Odista je nahogjenje jednog ostanka od dromedara u ripačkoj sojenici veoma zanimljivo i posve neočekivano. To je tibija, kojoj se gornja *epiphysa* čini više odbijena nego skinuta; ona dakle ne potječe od stare životinje. Kost se je održala kao i ostali životinjski ostanci, naročito svinjski, a spoljašna joj pojava nikako ne svjedoči za divlju životinju. Tu je kost oglodalo pseto, a povrh toga ima nekoliko slabih starih zareza, koji kanda potječu od kremenovog noža.

Da se je ta prastara domaća životinja, kojoj ostanaka kako je poznato u Evropi nema ne samo u kenozoično nego ni u diluvijalno doba, dok naprotiv vele, da se nahodi u pleistocenu u Algeriji, u tako rano prehistoričko doba sa znacima pripitomljene životinje našla nedaleko od žalova Adrije, to doista nije bez znamenovanja.

Kako je teško taj ostanak bilo odrediti, zamolio sam kustosa c. kr. dvorskog muzeja u Beču, gospodina dra Ljudevita Lorenza viteza od Liburnau-a, da mi pošalje recentnu tibiju dromedarovu radi ispoređivanja, kojoj je on molbi s najvećom pripravnošću udovoljio. Kako je poznato, karakterističan je za tu životinju kosi položaj zdjelica distalnog kraja tibije, analogno još kosijem položaju tih zdjelice u konja. Subfosilna kost podudara se u formi posve s recentnim eksemplarom, koji pripada veoma staroj životinji, samo je nešto kraća i posve neznatno slabija nego u potonje. Taj je koštani ostanak prikazan na *tabli XLIV., slika 3.* u polovici veličine s prijeda, dok *slika 4.* pokazuje njegov distalni članak ozdô.

	Ripač	recentna (dvorski muzej)
Najveća dužina kosti	440?	503
Najveća dužina bez epiphyse . .	399·0	—
Širina u sredini diaphyse . . .	46·8	48·3
Debljina na istom mjestu . . .	33·0	34·0
Najveća širina distalnog kraja . .	80·0	83·2
Najveća debljina na istom mjestu .	47·1	50·7

Iz osamljenog nahogjaja tibije ne može se za cijelo zaključiti, da je u ripačkih sojeničara dromedar bio kao domaća životinja, on je možda plijen, ali iz velike daljine za cijelo ne potječe.

Kako mi u ostalom javlja gospodin kustos Reiser iz Sarajeva, služe se dromedarom u Bugarskoj i Grčkoj i danas još kao tovarnom životinjom. Tako se n. pr. sô iz Anchialosa na Crnom moru u Carigrad otprema samo na dromedaru, i to u karvanima od 40—50 životinja. Isto se tako roba izmegju Lamije i Itheje u Grčkoj otprema na dromedaru.

Lihokopitnjaci. Perissodactyla.

Equus caballus Linné.

Po Rütimeyeru nije konja bilo u starijim neolitičkim sojenicama Švicarske, pa se je i u kasnijim naseobinama iste perijode samo veoma rijetko nalazio. Studer opisuje ostanke sa jezerskog dna kod Lüscherza, jednu plazalicu *(metatarsus)* iz sojenice kod Moossendorfa i iz slojeva Bielskog ostrva iz broncanog doba. Rütimeyer primjećuje, da je megju konjskim ostancima iz Waunzl bio zastupan veoma velik i veoma malen konj.

I u ripačkoj su sojenici ostanci konja rijetki, i ako nema sumnje, da je konj ondje bio štabilan. I to svijedoči za zadnje vrijeme neolita i za broncano doba, u koje sojenicu poglavito valja postaviti.

Od velike diluvijalne konjske forme, što sjeća na jug, kojoj sam ja ostanke opisao iz breccija istočnog jadranskog primorja („Beiträge zur Fauna der Breccien" etc.), i koja je tečajem diluvijalnog doba živjela po prostranim tercijarnim ravnicama, od kojih su do danas samo ostala ostrva istočnog primorja, ne bijaše nikaka traga. Ni ista nešto veća i snažnija forma *caballus* u toj sojenici biće da nije dostigla dimenzije po meni u slici prikazane diluvijalne kosti i zubi od *Equus caballus fossilis* Rütimeyer (moji „Beiträge zur Fauna der Breccien" na označenu mjestu, tab. IX., sl. 8. i 9., tab. X., sl. 1. i 2.).

Veća forma konja.

Jedna scapula ima najveću dužinu (visinu) od 355, najveću gornju širinu od 180?; najmanja širina iznad članka mjeri 70, najveća dužina

zdjelice u članku 58, širina joj 48. Jedan metacarpus ima ove dimenzije, kojima su pridodane mjere jedne male forme s Petrova ostrva (Petersinsel) po Studeru, i od jedne velike forme od Bixdorfa kod Berlina po Nehringu[1]).

	Ripač	Petrovo ostrvo manja forma	Bixdorf velika forma
Najveća dužina	257·8	215	249
Najveća gornja širina	56·5	45	59
Najveća debljina na istom mjestu	36·6	30	—
Najveća širina u sredini diaphyse	35·8	31	44
Najveća debljina na istom mjestu	28·4	—	—
Najveća širina dolje	50·8	45	54
Najveća debljina na istom mjestu	34·3	—	—

Desna tibija duga je 360, u sredini 42, a na distalnom kraju široka 72; drugi jedan jači eksemplar veoma je ozlijegjen na proximalnom kraju.

Ovamo nadalje valja računati jedan inciziv, dva gornja sjekutića i jedan dônji pokutnjak; ali su ovi nešto slabiji te na stare diluvijalne forme sjeća jedino kratka i prilično snažna nutarnja brazda gornjih kutnjaka, što u pravog *caballus*-tipa nije.

Mala forma konja.

To je mala forma s pravim tipom *caballus*, koju sam ja pod oznakom *„Equus caballus minor“* iz prehistoričkih štacija Česke, Moravske, Dônje Austrije i t. d. veoma često, i iz srednjoevropskog diluvija sjeverno od Alpi nekoliko puta pod oznakom *„Equus caballus fossilis minor“* opisao, no koja se nije našla megju ostancima diluvijalnih breccija od dalmatinsko-istarske obale. Da se ona nahodi u diluviju, istakli su Frass, Nehring i drugi ispitači. Ovoj formi pripadaju u prvom redu:

Dvije grane dônje čeljusnice od jednog komada, sprijeda odbijene, sa svim kutnjacima u srednjem štadiju istrošenosti. Lijeva je grana u slici prikazana na *tabli XLIV., slika 10.* u polovici veličine iznutra.

Mjerama, koje ovdje slijede, pridodane su one od konja iz Lüscherza po Studeru i manje diluvijalne forme iz Zuzlavica u Českoj po mojim naznakama.

	Ripač	Lüscherz	Zuzlovice
Dužina niza kutnjaka na alveolama	165	166	—
Dužina niza kutnjaka pri vijencu	154	—	158
Dužina triju pokutnjaka pri alveolama	87	85	80
Dužina sjekutića pri alveolama	78	81	78
Dužina od otražnjeg okrajka alveole m_3 do otražnjeg okrajka uspete grane	61	—	—
Najveća visina od dônjeg okrajka horizontalne grane do vrha koronoidnog nastavka	228	—	—

[1]) Nehring: „Fossile Pferde aus deutschen Diluvialablagerungen etc.“ Berlin 1884.

Nadalje broje se amo: incizivni dio jedne dônje čeljusnice, dva incizivna zuba, pet dônjih kutnjaka, jedan dônji mliječni kutnjak, dva gornja premolara, kojim je unutarnja brazda (stup) prilično kratka, ali ne široka, tri gornja kutnjaka vrlo malena, potpuno se podudaraju s takima iz neolitičke štacije kod Kutne hore u Českoj[1]). Gornji prvi ili drugi sjekutić u prvoj trećini istrošenosti; po tome, kako je malen, sjeća na magarca. Pošto ta životinja u talijanskim terramarima nije rijetka (i Rütimeyer izvješćuje o malim incizivima iz Waunzla, koji sjećaju na magarca), to bi se nahogjenje te životinje u Ripču tim lakše moglo protumačiti; ali duga, uska nutarnja brazda i nutarnji nabori obaju polumjeseca imaju tako izrazit tip caballusa, da zub ne mogu pripisati magarcu, uz to je on unatoč svojoj kratkoći (23 dug) nešto preširok (23·1); taj je zub u *tabli XLIV., slika 1.* iznutra i u *slici 2.* spoljašnom površinom u slici prikazan.

Slično vrijedi o jednom gornjem fragmentu vrlo istrošenog malog metatarsa, koji će u ostalom pripadati mlagjanoj jednoj životinji.

Nadalje pripadaju ovamo: radius od 330 dužine i 30 širine u sredini diaphyse i jedan radius sa fragmentom ulne; najveća mu je dužina 339, debljina gornjeg kraja 42·3, širina u sredini kosti 36·8, debljina na istom mjestu 25·8, širina distalnog kraja 68·2, debljina na istom mjestu 37·2. Jedna lijeva tibija sa rastrošenim proximalnim krajem, u sredini 37 a na distalnom kraju 66 široka; jedan fragmenat druge tibije i jedan metacarpus sa priraslom kosti „Griffelbein“, dug 206, širok 30 u sredini i 44 širok na distalnom kraju.

Oznakom „equus“ obilježen je još jedan incizivni zub, jedan canin, jedna kost „Griffelbein“ i jedno rebro.

To bi bili svikoliki ostanci konja; megju poispadalim zubima ima jedva ikoji eksemplar, koji bi pripadao konju.

Većina konjskih ostanaka iz Ripča pripadaju malome konju, koji je po mome mnijenju amo došao sa sjevera i sjeveroistoka, te su ga samo pojedince držali, ali mu i meso jeli.

Da je pripitomljivanje konja, možda baš onog male diluvijalne forme otpočelo već pod kraj diluvijalnog doba, to se čini vrlo vjerojatno, te će biti da je ono zavedeno na onaj način, koji Nehring u označenom svom djelu onako divno prikazuje.

[1]) Woldřich: „Beiträge zur Urgesch. Böhmens“ 3. dio „Mitth. der Anthrop. Gesellschaft“ Wien XVI. sv. 1886.

Aves (Ptice).

Aquila spec.

Distalna polovica snažne ulne, kojoj je najveći premjer pri diaphysi 11·3, a najveća širina pri distalnom kraju 19·8; pripada jednoj formi orla. Grabilici srednje veličine valja pripisati jedan femur, distalnu polovicu jedne ulne i jedan metacarpus; maloj jednoj grabilici jedan metacarpus. Dva fragmenta radiusa pripadaće jednoj manjoj grabilici.

Corvus spec.

Amo pripada jedan coracoideum, velik kao corvus glandarius.

Perdix cinerea L?

Potpuno očuvana ulna biće da pripada ovoj ptici.

Gallus domesticus L?

Jedan coracoideum sa nešto ozlijegjenim proksimalnim krajem posvema se podudara s omanjom domaćom kokoši; ovamo će valjati računati i jedan mlagjani humerus.

U švicarskim sojenicama nije nagjena domaća kokoš. Iz prehistoričkih štacija metalnog doba u srednjoj Evropi konštatovao sam domaću kokoš nekoliko puta, isto tako iz jednog prehistoričkog groba u Bugarskoj.

Anas boscas Lin?

Običnoj patki valjda pripadaju dva nešto slabašna metacarpa i jedan fragmenat radiusa.

Anas spec.

Veoma maloj vrsti pataka pripadaju dva torsometatarsi, duga 37·1 i 36·1, najveće širine gore 7·7 i 7·4 i najveće širine dolje 7·6 i 7·0.

Anser cinereus Linné.

Veoma snažnoj divljoj guski pripadaju: tri metacarpa i prednja polovica metalnom spravom popriječko presječene ulne.

Nadalje ima još jedan odrezani fragmenat radiusa ptice srednje veličine, jedan coracoideum i jedna falanga malene jedne ptice.

Svi ti ptičiji ostanci pripadaće, izuzevši spomenutu domaću kokoš, divljim životinjama. U razmjeru spram švicarskih sojenica malen je broj u Ripču nagjenih ptičijih vrsta.

Prijegled.

Po tome su dakle u ripačkoj sojenici iz razreda sisavaca i ptica zastupane niže poredane vrste životinja, uz koje je od prilike naznačen broj komada nagjenih fragmenata, pri čemu su se zubi računali kao jedan:

Mamalia.	Broj fragmenata
Felis catus Lin.	1
Vulpes vulgaris Gray	6
Canis fam. Spalleti Strobl	4
Canis fam. palustris Rüt.	4
Canis fam. intermedius Woldř.	11
Canis, meleska forma?	1
Foetorius vulgaris Keys & Blas.	2
Meles taxus Blas.	5
Ursus arctos Lin.	6
Sciurus vulgaris Lin.	1
Spermophilus citillus Blas.?	3
Castor fiber Lin.	1
Lepus timidus Lin.	13
Sus palustris Rütim.	3000
Sus europaeus Pallas	malen broj
Capreolus caprea Gray	18
Cervus dama Lin.	5
Cervus elaphus Lin.	18
Capra ibex Lin.	3
Capra hircus Lin. }	3000 u gotovo jednakim
Ovis aries Lin. }	razmjerima.

	Broj fragmenata
Bos brachyceros Rüt.	preteže
Bos trochoceros Rüt.	podregjen
Bos, ukrštana pasmina	jedan ostanak
Bos taurus Lin.	400, množina
Bos primigenius Rüt.	nema mnogo
Bos, ukršten	nekoliko
Camelus dromedarius Erxl.	1
Equus caballus L. veća forma	5
" " manja forma	14
U svemu 29 do 30 formi sisavaca.	

Avis.	
Aquila spec.	1
Rapax, srednje veličine	3
Corvus spec.	1
Perdix cinerea L.?	1
Gallus domesticus L.?	2
Anas boscas Lin.?	3
Anas, manja forma	3
Anser cinereus Lin.	4
Aves tri forme	5
U svemu 11 formi ptica.	

Ukupno četrdest do četrdeset i jedna forma sisavaca i ptica u 6500 po prilici koštanih ostanaka i oko 4000 komada poispadalih zubi (od govečeta, svinjčeta, koze i ovce zajedno).

Megju ovima su formama divlje životinje: *Felis catus*, *Vulpes vulgaris*, *Foetorius vulgaris*, *Meles taxus*, *Ursus arctos*, *Sciurus vulgaris*, *Spermophilus citillus*, *Castor fiber*, *Lepus timidus*, *Sus europaeus?*, *Capreolus caprea*, *Cervus dama*, *Cervus elaphus*, *Caprea ibex*, *Aquila*, *Corvus*, *Perdix cinerea*, *Anas boscas*, *Anas*, *Anser cinereus?*, *Aves* tri forme; ukupno 23 forme, i to 14 sisavaca i 9 ptica.

Pitome (domaće) životinje: *Canis fam. Spaletti*, *Canis fam. palustris*, *Canis fam. intermedius*, *Canis fam.* meleska forma, *Sus palustris*, *Sus europaeus*, *Capra hircus*, *Ovis aries*, *Bos brachyceros*, *Bos trochoceros*, *Bos taurus*, *Bos primigenius*, *Bos*, ukrštana vrsta (dvije forme), *Camelus dromedarius*, *Equus caballus* (dvije forme) i *Gallus domesticus?*, u svemu 17—18 formi, megju ovima 16—17 sisavaca i jedna ptica.

Ma da znatno pretežni broj koštanih ostanaka pripada domaćim životinjama, to ipak ima nešto više forrni divljih životinja nego pitomih. To je po mome iskustvu podobno, da se može zaključak stvoriti za ponovno već spomenuto razdoblje.

Odnošaj ripačke sojenice prama švicarskim istaknut je najprije u predgovoru, a kasnije nekoliko puta u tekstu. Neka još bude dopušteno, napomenuti i odnošaj prama fauni neolitičkih štacija i onih iz broncanog doba u srednjoj Evropi, naročito u Českoj, za koju je čislom novih ispitivanja pouzdano ustanovljeno, kako je sastavljena.

Za srednji ili trymolitički odsjek neolitskog doba odredio sam za Česku, naročito iz jedne bogate zbirke koštanih ostanaka iz Hradišta kod Kutne hore[1]), ove forme životinja, što slijede, i to od divljih životinja: *Vulpes vulgaris*, *Mustela martes*, *Mustela foina*, *Meles taxus (?)*, *Ursus arctos*, *Lepus timidus*, *Castor fiber*, *Cervus elaphus*, *Cervus dama?*, *Capreolus caprea*, *Bos primigenius*, *Sus europaeus*; od domaćih životinja: *Canis fam. palustris*, *Canis fam. intermedius*, *Canis fam. optima matris*, *Sus palustris*, *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Bos brachyceros*, *Bos primigenius* pasmina, *Bos*, ukrštana pasmina, *Equus caballus*, jedna velika i jedna mala forma i *Gallus domesticus?* Megju ovima formama životinja ima jedenaest do dvanaest divljih i osam do devet upitomljenih formi. Ostanci jelena tamo amo pretežu, ali njima se već pridružuje po broju svinja.

Različita od te neolitičke forme u pogledu svog odnošaja izmegju divljih i pitomih životinja, kao i u pogledu množine pojedinih životinjskih formi prikazuje se fauna metalnog doba od Hrádeka kod Časlave u Českoj, koju sam konštatovao kako slijedi. Divlje forme: *Ursus arctos*, *Lepus timidus*, *Cervus elaphus*, *Capreolus caprea*, *Sus europaeus?*, *Anser cinereus?*, jedna grabilica, jedna velika riba; pitome forme: *Canis fam. palustris*, *Canis fam. optima matris*, *Sus palustris*, *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Bos primigenius* pasmina, *Bos taurus*, dvije meleske pasmine, *Bos brachyceros*, *Equus caballus minor* i *Gallus domesticus*. Ovdje dakle stoje oko osam divljih formi spram jedanaest do dvanaest domaćih životinja; u prvom su tu redu ostanci tresetne svinje, uz koje pridolaze ostanci govečeta, u prvom redu ostanci *Bos brachyceros* sa najmanje dvije meleske pasmine, kao i ostanci ovce i koze; jelen zaostaje sa vrlo malo ostanaka.

Ripačka fauna sisavaca stoji dakle u sredini izmegju spomenute ovdje dvije faune, a to potpuno priliči razdoblju ripačke sojenice od svršetka neolitskog doba do u kovinsko doba.

[1]) Woldřich: „Beiträge zur Urgesch. Böhmens" III. i IV. d. „Mitth. der Anthrop. Gesell. Wien." Sv. XVI. i XIX. Beč 1886. i 1889.

Ripački sojeničari hranili su se poglavito mesom svinje, ovce i koze, od kojih prve dvije životinje do danas imaju veliko znamenòvanje za jugoistok Evrope, nadalje mesom domaćeg govečeta i uz to konja, jelena običnog i šarenjaka, srne i kozoroga, zeca, jarebice?, patke, guske, a valjda i domaće kokoši. Naročito im drage bijahu mlade svinje, janjci, jarići i teoci, kao i šape megjedove. Goveče su u ostalom manje držali radi mesa, a poglavito radi mlijeka. Pošto ovdje nijesu držali tura, nije bilo ni velikog lovačkog psa *(Canis f. optima matris)*. Jelena, kome su zub kutnjak (Grandl) sojeničari već umjeli cijeniti poput današnjih lovaca, i malu zvjerad lovili su s malim tresetnim psom *(Canis f. palustris)*. Stado je čuvao lugasti pas *(Canis f. intermedius)*, a kolibu mali, lisičasti pas *(Canis f. Spaletti)*. Divlju mačku, megjeda, lasicu, jazavca i dabra lovili su bez sumnje radi krzna.

Dodatak.

U ovom dodatku spominjem i to, da sam izmegju priposlanih mi koštanih ostanaka još izlučio: kosti ljudske, i to na oba kraja odlomljen fragmenat femura jednog velikog individua, desni fragmenat parietala, jedan femur bez epiphysa i dva fragmenta fibula. Nadalje sam našao nekoliko u šilo zašiljenih donjih incizivnih zubi od tresetne svinje, nekoliko probušenih, dônjih i gornjih incizivnih zubi iste životinje i jedne male unio-ljestvice, o čemu je na drugom mjestu izvješteno.

Vrijedno je i to spomenuti, da su u šupljini kosti jednog tresetnog svinjčeta nagjeni lijepi kristali vivianita

Tumačenje tabela.

Tabla XLIII.

Slika 1.: *Canis familiaris Spaletti* Strobel. Desni ostanak donje čeljusnice u $^1/_1$ nar. veličine, s polja.

Slika 2.: *Canis familiaris intermedius* Woldřich. Ostanak desne dônje čeljusnice u $^1/_1$ nar. veličine, s polja; kut i incizivni dio ozlijegjen.

Slika 3.: *Canis familiaris palustris* Rütimeyer. Ostanak desne čeljusnice u $^1/_1$ nar. veličine, s polja; kut, koronoidni nastavak i tesioni dio ozlijegjen.

Slika 4.: *Canis familiaris intermedius* Woldřich. Desna ulna u $^1/_1$ nar. veličine, s nutarnje strane; distalni kraj ozlijegjen.

Slika 5.: *Sus palustris* Rütimeyer. Mlagjani radius u $^1/_2$ nar. veličine s prijeda, bez distalne epiphyse.

Slika 6.: *Sus palustris* Rütimeyer. Mlagjani radius u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda, bez distalne epiphyse, oleixanum ozlijegjen.

Slika 7.: *Sus palustris* Rütimeyer. Mlagjana tibija u $^1/_2$ nar. veličine, sa strane, bez proksimalne epiphyse.

Slika 8.: *Sus palustris* Rütimeyer. Ostanak desne čeljusnice muške životinje pitome forme, bez p_1, u $^1/_2$ nar. veličine, s polja, p_2 nema.

Slika 9.: *Sus palustris* Rütimeyer. Nepotpuna mlagjana lubanja u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda; occipitalni i incizivni dio ozlijegjen.

Slika 10.: *Sus palustris* Rütimeyer. Ista sa strane, u $^1/_2$ nar. veličine.

Slika 11.: *Cervus dama* Linné. Ostanak desne čeljusnice u mijenjanju zuba, m_1 tek da probije, u $^1/_2$ nar. veličine, s polja; kut i incizivni dio ozlijegjen.

Slika 12.: *Capra hircus* Linné. Ostanak lijeve čeljusnice odrasle jake životinje u $^1/_2$ nar. veličine, s polja; incizivni dio ozlijegjen.

Slika 13.: *Sus palustris* Rütimeyer. Humerus u $^1/_2$ nar. veličine, straga; bez proksimalne epiphyse.

Tabla XLIV.

Slika 1.: *Equus caballus* Linné. Mala forma. Gornji m_1 ili m_2 u $^1/_1$ nar. veličine, iznutra.

Slika 2.: *Equus caballus* Linné. Isti s vanjskom površinom.

Slika 3.: *Camelus dromedarius* Erxl. Tibija u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda; bez proksimalne epiphyse.

Slika 4: *Camelus dromedarius* Erxl. Ista, distalni članak odozdo.

Slika 5.: *Sus palustris* Rütimeyer. Dônja čeljusnica ženke divlje forme, s lijeve strane, u $^1/_2$ nar. veličine; bez p_1.

Slika 6.: *Sus palustris* Rütimeyer. Ista s vanjskom površinom u $^1/_2$ nar. veličine.

Slika 7.: *Sus palustris* Rütimeyer. Dônja čeljusnica muške životinje divlje forme u $^1/_2$ nar. veličine, vanjska površina.

Slika 8.: *Sus palustris* Rütimeyer. Ista s desne strane u $^1/_2$ nar. veličine, alvola p_1 zarasla.

Slika 9: *Cervus elaphus* Linné. Fragmenat lijevog roga s ružicom i čelnim nastavkom, u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda.

Slika 10.: *Equus caballus* Linné. Manja forma. Ostanak lijeve dônje čeljusnice u $^1/_2$ nar. veličine; horizontalna grana vrlo ozlijegjena.

Slika 11.: *Cervus elaphus* Linné. Isto u $^1/_2$ nar. veličine, s nutarnje strane.

Tabla XLV.

Slika 1.: *Capra hircus* Linné. Mlagji metatarsus u $^1/_1$ nar. veličine, s prijeda.

Slika 2.: *Capra hircus* Linné. Jak metatarsus u $^1/_1$ nar. veličine, s prijeda.

Slika 3.: *Ovis aries* Linné. Pojači metacarpus u $^1/_1$ nar. veličine, s prijeda.

Slika 4.: *Capra hircus* Linné. Metacarpus u $^1/_1$ nar. veličine, s prijeda.

Slika 5.: *Ovis aries* Linné. Jedna od najslabijih tibija u $^1/_1$ nar. veličine, s prijeda.

Slika 6.: *Ovis aries* Linné. Jedan metacarpus u $^1/_1$ nar. veličine, s prijeda.

Slika 7.: *Capra hircus* Linné. Tibija u $^1/_1$ nar. veličine, s prijeda.

Slika 8.: *Ovis aries* Linné. Radius s ulnom u $^1/_1$ nar. veličine, s prijeda.

Slika 9.: *Ovis aries* Linné. Jedna od najjačih tibija u $^1/_1$ nar. veličine, s prijeda.

Slika 10.: *Capra hircus* Linné. Ulna i radius u $^1/_1$ nar. veličine, s prijeda.

Slika 11.: *Ovis aries* Linné. Ostanak desne čeljusnice u $^1/_1$ nar. veličine, s polja; kut nešto ozlijegjen.

Slika 12.: *Capra hircus* Linné. Ostanak desne dônje čeljusnice u $^1/_1$ nar. veličine s polja; koronoidni nastavak, kut i incizivni dio ozlijegjen. Tumačenje pismena u tekstu.

Slika 13.: *Capra hircus* Linné. Ulna s radijem u $^1/_1$ nar. veličine sa strane, ad *slika 10.*

Slika 14.: *Ovis aries* Linné. Ulna s radijem u $^1/_1$ nar. veličine sa strane; ad *slika 8.*

Slika 15.: *Ovis aries* Linné. Slabiji metacarpus nego *slika 3.*, u $^1/_1$ nar. veličine s prijeda.

Tabla XLVI.

Slika 1.: *Ovis aries* Linné. Desni rožni šiljak u $^1/_1$ nar. veličine s polja.

Slika 2.: *Ovis aries* Linné. Isti u presjeku u $^1/_1$ nar. veličine.

Slika 3.: *Ovis aries* Linné. Fragmenat lubanje s desnim rožnim šiljkom (*slika 12.*) s prijeda u $^1/_1$ nar. veličine.

Slika 4.: *Capra hircus* Linné. Lijevi rožni šiljak s polja u $^1/_1$ nar. veličine.

Slika 5.: *Capra hircus* Linné. Isti u presjeku u $^1/_1$ nar. veličine.

Slika 6.: *Capra hircus* Linné. Isti s prijeda u $^1/_1$ nar. veličine.

Slika 7.: *Capra hircus* Linné. Lijevi rožni šiljak, gore odlomljen, u $^1/_1$ nar. veličine s polja.

Slika 8.: *Capra hircus* Linné. Isti u presjeku u $^1/_1$ nar. veličine.

Slika 9.: *Capra hircus* Linné. Desni rožni šiljak u $^1/_1$ nar. veličine s polja.

Slika 10.: *Capra hircus* Linné. Isti u presjeku u $^1/_1$ nar. veličine.

Slika 11.: *Felis catus* Linné. Ostanak lijeve dônje čeljusnice u $^1/_1$ nar. veličine s polja; kut, condritrydni i koronoidni nastavak nešto ozlijegjeni.

Slika 12.: *Ovis aries* Linné. Fragmenat mlagjane lubanje s desnim rožnim šiljkom, u $^1/_1$ nar. veličine, s desne strane (*slika 3.*, s prijeda). Strijela pokazuje normalni položaj.

Slika 13.: *Cervus dama* Linné. Falanga I. u $^1/_1$ nar. veličine, odozgo.

Slika 14.: *Cervus dama* Linné. Ista s površine distalnog članka.

Tabla XLVII.

Slika 1.: *Bos.* Ukrštana pasmina *primigenius* s pasminom brachyceros (?). Fragmenat čelne kosti sa oba rožna nastavka u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda u normalnom položaju.

Slika 2.: *Bos brachyceros* Rütimeyer. Fragmenat čelne kosti s oba ozlijegjena rožna šiljka u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda, u normalnom položaju.

Slika 3.: *Bos* pasmine *primigenius* Rütimeyer. Lijevi rožni šiljak u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda u normalnom položaju.

Slika 4.: *Sus palustris* Rütimeyer. Pleće u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda, gore ozlijegjeno.

Slika 5.: *Bos brachyceros* Rütimeyer. Ostanak desne dônje čeljusnice slabije forme bez p_1, u $^1/_2$ nar. veličine, s polja.

Slika 6.: *Bos brachyceros* Rütimeyer. Lijevi rožni šiljak s fragmentom čelne kosti u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda; strijela pokazuje normalni položaj.

Slika 7.: *Bos trochoceros* Rütimeyer. Desni rožni šiljak s fragmentom čelne kosti u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda; strijela pokazuje naravni položaj.

Slika 8.: *Bos brachyceros* Rütimeyer. Ostanak desne dônje čeljusnice mlade jedne životinje s mliječnim zubima u $^1/_2$ nar. veličine, s polja.

Slika 9.: *Bos brachyceros* Rütimeyer. Pleće u $^1/_2$ nar. veličine, s polja.

Slika 10.: *Bos trochoceros* Rütimeyer. Fragmenat čelne kosti s oba ozlijegjena rožna šiljka u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda u normalnom položaju.

Slika 11.: *Bos* pasmine *primigenius* Rütimeyer. Mlagjani desni rožni šiljak u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda u normalnom položaju.

Slika 12.: *Bos brachyceros* Rütimeyer. Metacarpus u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda.

Slika 13.: *Bos brachyceros* Rütimeyer. Metatarsus u $^1/_2$ nar. veličine, s prijeda.

Slika 14.: *Bos brachyceros* Rütimeyer. Grana lijeve dônje čeljusnice jače forme bez p_1; kut i dônji okrajak nešto ozlijegjen.

Plodovi i sjemenje iz sojenice u Ripču.

Priopćio

dr. **Günther vitez Beck pl. Managetta,**

kustos c. kr. prirodoslovnog dvorskog muzeja u Beču.

Botaničke nalaske iz kulturnoga sloja sojenice u Ripču već je dr. C. Bauer[1]) pregledao, pri čemu je ustanovio u svemu 12 vrsta sa njihovijem sjemenjem i plodovima.

Materijal, koji je pak meni dostavljen na opredjelenje, doveo je do mnogo obilnijeg rezultata, te sam ustanovio, da opredjelenje g. dra. C. Bauera treba u mnogočem dotjerati. Pošto mi je nagjeni materijal istom u najnovije doba u tri puta priposlat, izložiću u kratko ovdje uspjehe mojega istraživanja, nadajući se da ću imati još prilike, da o tome opširnije progovorim.

---

[1]) U „Sitzungsberichte der k. k. zoolog.-bot. Gesellschaft“, Beč 1894. str. 7.

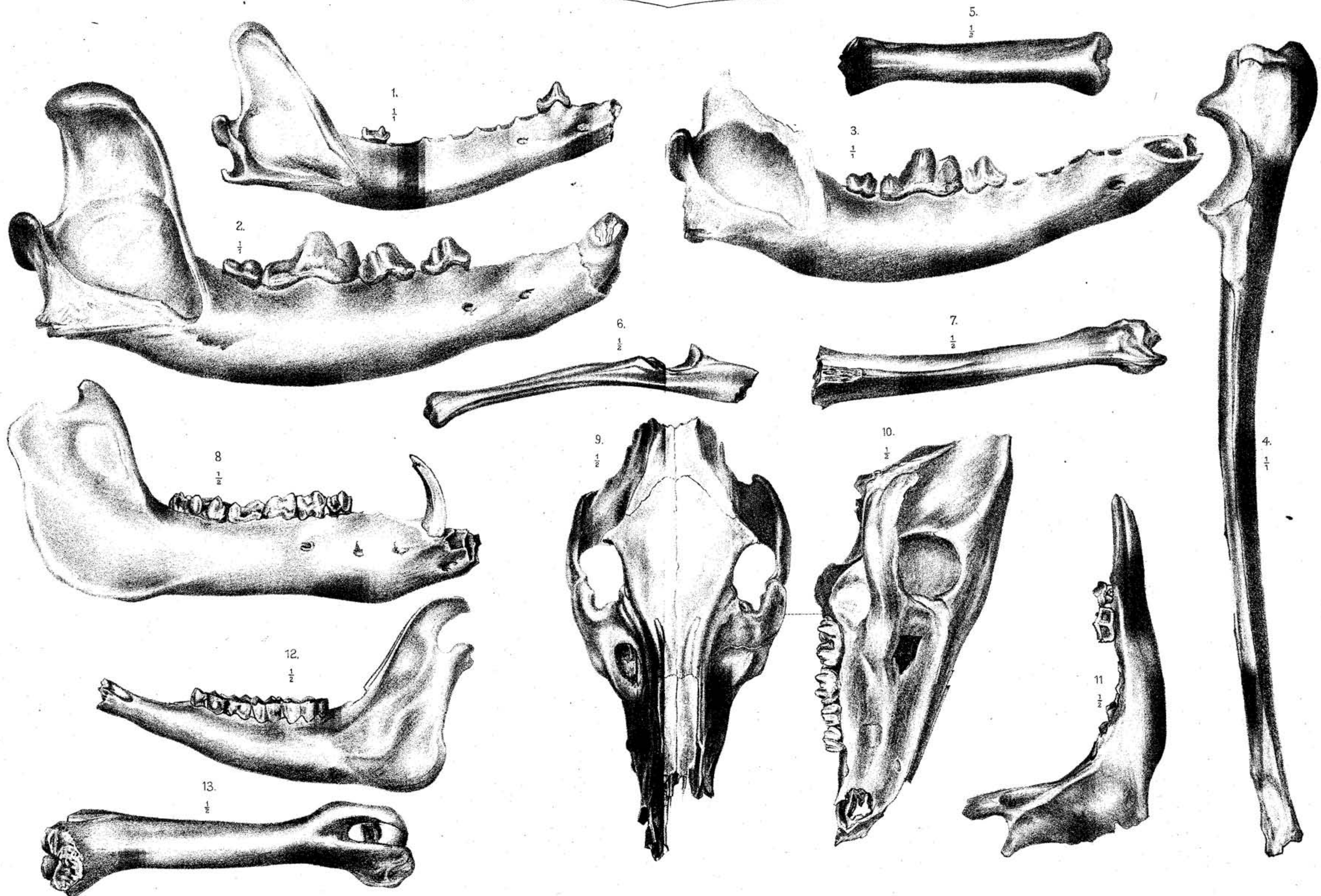

1.
1/1
2.
1/1
3.
1/1
4.
1/1
5.
1/2
6.
1/2
7.
1/2
8
1/2
9.
1/2
10.
1/2
11
1/2
12.
1/2
13.
1/2

Tabla XLIV.

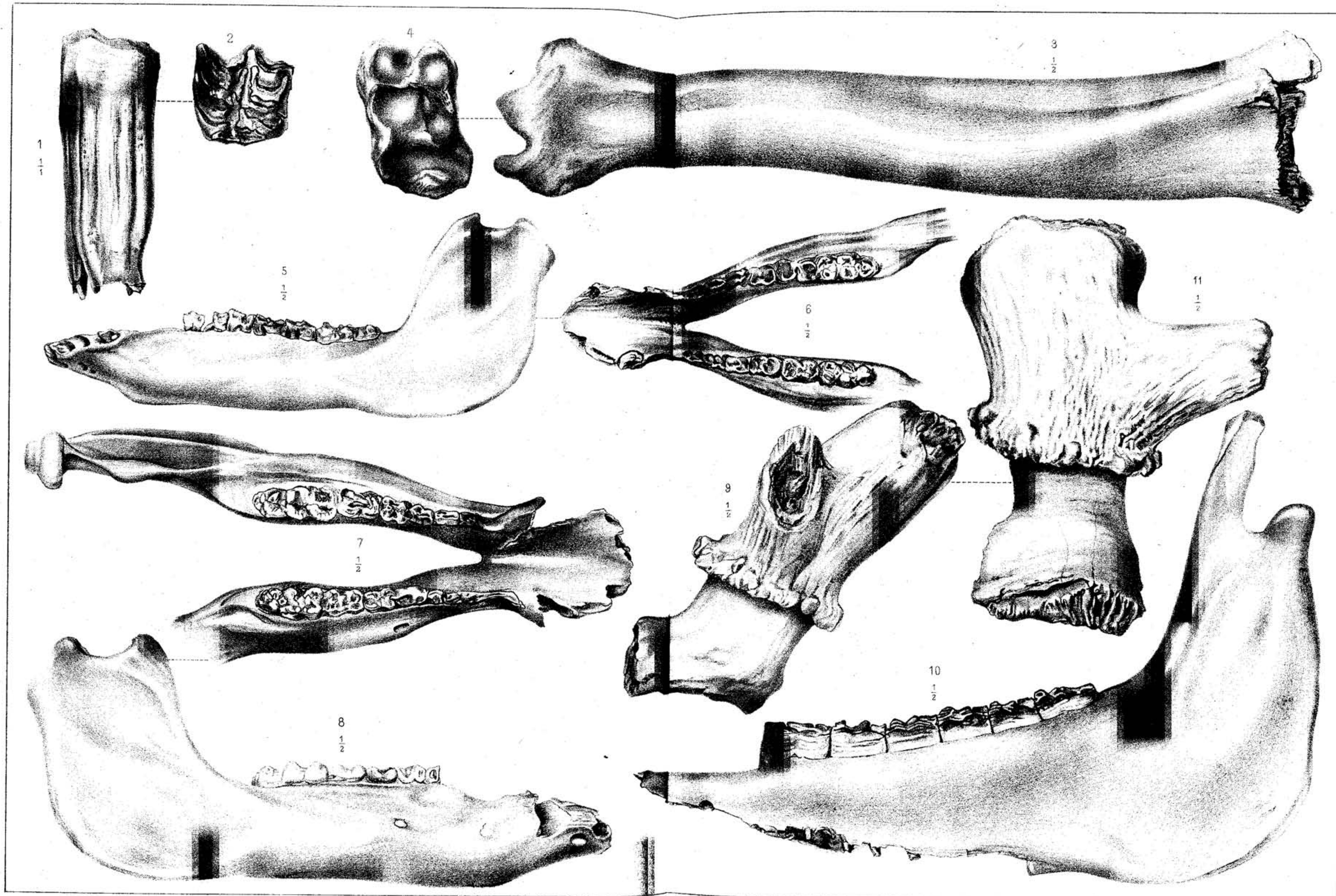

Tabla XLV.

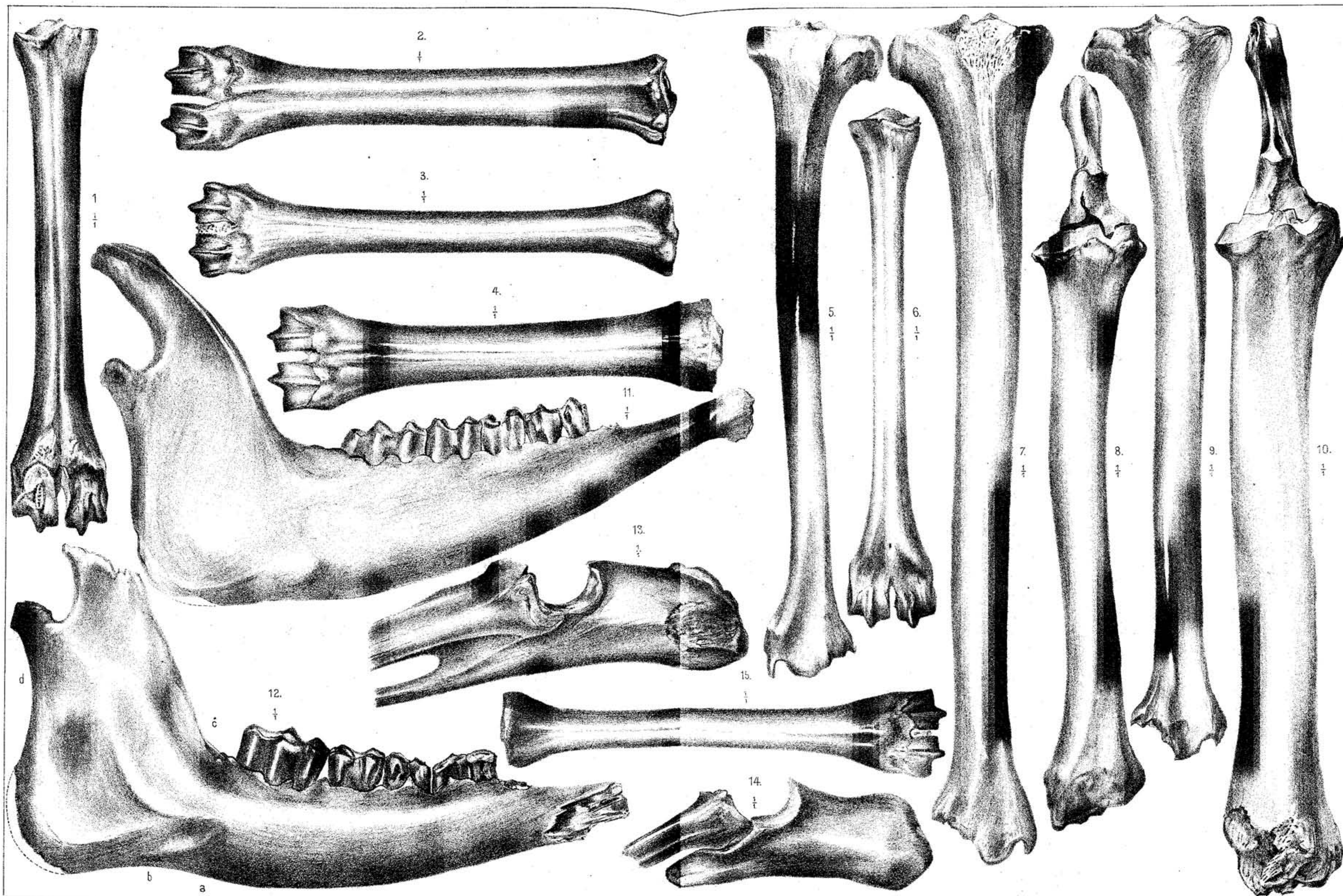
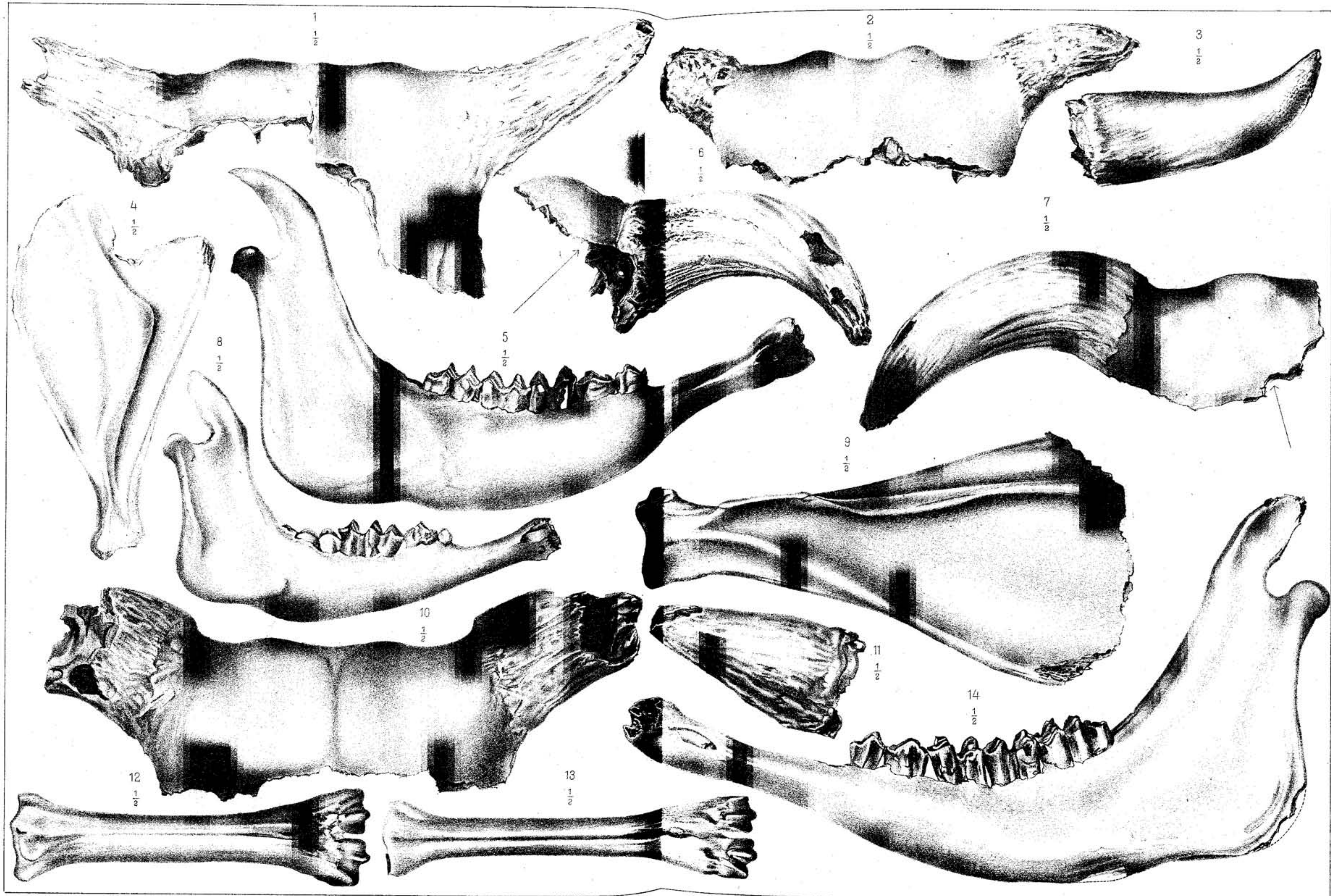

1
1/1
2.
1/1
3.
1/1
4.
1/1
5.
1/1
6.
1/1
7.
1/1
8.
1/1
9.
1/1
10.
1/1
11.
1/1
12.
1/1
13.
1/1
14.
1/1
15.
1/1
a
b
c
d

Tabla XLVI.

Tabla XLVII.

1 $\frac{1}{2}$
2 $\frac{1}{2}$
3 $\frac{1}{2}$
4 $\frac{1}{2}$
5 $\frac{1}{2}$
6 $\frac{1}{2}$
7 $\frac{1}{2}$
8 $\frac{1}{2}$
9 $\frac{1}{2}$
10 $\frac{1}{2}$
11 $\frac{1}{2}$
12 $\frac{1}{2}$
13 $\frac{1}{2}$
14 $\frac{1}{2}$

I. Žito.

1. *Triticum dicoccum* Schrank (Emmer). Veći dio nagjenog žita sastoji se od golijeh zrna od *Triticum dicoccum* Schrank, kojima je primiješano razmjerno malo klasova i još rjegje dijelova od klasa napomenute vrste. Svi ostanci od *Triticum dicoccum* pretvorili su se potpuno u ćumur te su ponajviše dobro uzdržani, jer samo pojedine mustre imagjahu većinom razmrvljena zrna.

Prilična je množina nagjenoga ove vrste žita. Najprije dobih $7^1/_2$ litara, onda 16 mustri, koje ukupno sačinjavahu $1^1/_2$ litre. Po jednoj oznaci na posudama preostalo je još 9·75 litara, dakle se je ukupno našlo okolo 19 litara.

Dijelovi klasa i klasići imagjahu tipski oblik od *Titicum dicoccum* Schrank. Klasovi su nosili dva, rijetko tri cvijeta. Nekoji zakržljali imagjahu dapače samo po jedan plod.

Od 5 trocvjetnijeh klasova imagjaše:

najveći	12·0 *mm* dužine,	7·0 *mm* širine
najmanji	10·9 " "	5·5 " "
poprijećno	10·83 " "	6·25 " "

Od 50 dvocvjetnijeh imagjaše:

najveći	12·0 *mm* dužine,	7·5 *mm* širine
	11·0 " "	8·0 " "
najmanji	7·5 " "	4·5 " "
	8·0 " "	4·0 " "
poprijećno	9·48 " "	5·65 " "

Zrna pokazivahu mnogo raznolikosti u obliku i veličini, ali ja se ipak neustručavam pribrojiti to zrnje *Triticum dicoccum*, jer to posvjedočiše ostanci klasa sa raznijem zrnjem.

Našlo se je:

a) tipsko zrnje, elypsoidičkoga oblika, vrlo zaokruženog, golog tjemena i šiljastog štita. Otražnja strana vrlo je svedena, prednja je pak više uravnjena i ima usku brazdicu. Tipičnog zrnja se je najviše našlo. Najljepšijeh i najvećijeh 20 zrna pokazivahu ove razmjere:

najveće	8·4 *mm* dugo,	4·1 *mm* najveća širina,	3·0 *mm* najveća debljina
maks. vrijed.	8·4 "	4·5 " " "	3·8 " " "
poprijećno	7·65 "	3·98 " " "	3·36 " " "

Zrnja istoga oblika ali sitnijega (dužina 5—7 *mm*) bijaše takogjer mnogo.

Mogao sam probrati i sasvijem malena zrna; od ovakih 10 komada imagjahu poprijećno: 4·69 *mm* dužine, 2·28 *mm* najveće širine, 2·4 *mm* najveće debljine.

Najmanje normalno zrno imagjaše 4·3 *mm* dužine, 2·6 *mm* najveće širine 2·1 *mm* najveće debljine.

b) Okruglasto zrnje. Mnoge mustre sadržavahu pretežno drugog primiješanog zrnja, koje se sa svojim zaobljelim tjemenom približavaše više okruglastom obliku.

Većina zrnja takove vrste imagjaše gô vrh, malo ih bijaše dlakavijeh.

10 zrna sa golim tjemenom imali su poprijećno: 4·49 *mm* dužine, 2·95 *mm* najveće širine, 2·72 *mm* najveće debljine.

16 zrna sa dlakavijem vrhom imagjahu poprijećno: 5·87 *mm* dužine, 3·83 *mm* najveće širine i najveće debljine.

c) Vretenasto zrnje našlo se je u nekim mustrama i imalo je nestalan dugoljast oblik, te ga je bilo prilično, upravo kao i

d) uskog zrnja (Schmale Körner). U pošljedneg zrnja bijahu ove dimenzije:

najveće	7·3 *mm* dužine,	2·8 *mm* najveće širine,	2·5 *mm* najveće debljine
najmanje	4·7 "	2·0 " " "	1·5 " " "
poprijećno	6·75 "	2·47 " " "	2·13 " " "

2. Ječam (*Hordeum sativum* Jessen). Ječma se je veoma malo našlo (po prilici 60 zrna). Pošto se je to zrnje slabo uzdržalo i pošto ostanci od klasova nedaju sigurnih podataka, nijesam mogao to zrnje pribrojiti jednoj odregjenoj vrsti.

Najprije bi se moglo 6—8 *mm* dugo zrnje pribrojiti ječmenoj vrsti sa nejednakim nizovima *(H. sativum vulgare* L.).

Od ječma sa 6 nizova *(Hordeum sativum hexastichum* Linné), što ga navodi dr. C. Bauer, nijesam mogao naći nijednoga zrna.

3. Proha *(Panicum miliaceum* L.). Proha se našla djelomice sa dijelovima od metlice (Rispentheile) i sa prohinom slamom pomiješana, ponešto i sa *Triticum dicoccum* Schrank, samo je nje bilo u manjoj mjeri.

Ostanci od hrane, što se nagjoše u loncima, sastojahu djelomice od prohine kaše sa malo dodanog *Triticum dicoccum,* djelomice pak od prohine kaše s pojedinim zrnjem boba (Saubohnen, *Faba).*

Oboje t. j. proha i bob bijahu u ljuskama, a moglo se takogjer odrediti i nekakovo tijesto (od mliva?)

II. Grašak (mahunjače).

1. Bob *(Vicia faba* L., Saubohne). Jer se je našao od prilike jedan litar boba, to je dokazano da se je gojio. Pojedine sjemenke mogle su se naći rastrkane u pojedinim mustrama. Sjemenje je doduše dobro saču-

vano, ali je većinom oguljeno i raspuklo, pa često i od žiška provrtano. Ono je okruglasto elypsoidična oblika, ali skroz dulje nego li šire, pri tom 5—10 *mm* dugo. Malenog zrnja bilo je više. Ponešto ugnuti ovalni pupak (Nabel), jednom brazdom po duljini sjemenke razdijeljen, dug je 2—2·5 *mm*. Zbog tih malih dimenzija može se bob, koji se je našao u Ripču, pribrojiti k vrsti *celtica nana* Heer.

2. Leća *(Lens esculenta* Mönch, Linse). Nagjeno je samo 7 komada, pomiješanih sa drugim žitom. Premjer sjemenja iznosio je 2·5—3·7 *mm*.

3. Grašak *(Pisum sativum* L., Ackererbsen), što ga dr. C. Bauer napominje, nijesam našao.

Očevidno biće da je grašak zamijenjen sa malim bobom (Saubohne).

III. Vrste voća.

a) Zrnasto i koštunasto voće.

1. Divlja jabuka, zukva *(Malus communis* Lam., Holzapfel). Nagjene jabuke ne bijahu raspolovljene. Premjer im je 3 *cm*, a visina do 2 *cm*. Na oba su kraja malo ugnute.

2. Divlja kruška *(Pirus communis* L., Holzbirne). Nagjen je samo jedan komad, koji ne bijaše sasvijem razvijen.

3. Drijen *(Cornus mas* L., Cornelkirsche). Koštica (sjemenki) od drijena, koje se ne bijahu pretvorile u ćumur, našlo se je prilično mnogo.

4. Trešnja *(Pruns avium* L., Kirsche). 6 zrna nagjeno je u raznijem mustrama.

5. Trnjine (Crni trn, *Prunus spinosa* L., Schlehe). Moglo se je izabrati samo nekoliko zrna.

6. Kostice od šljiva *(Prunus domestica* L., Pflaumen), koje dr. C. Bauer napominje, ja nijesam našao.

b) Bobičasto voće (Beerenobst).

7. Grožgje *(Vitis vinifera* L., Weinrebe), 17 komada zrnja našlo se u raznijem mustrama. Popriječna dužina 4·5 *mm*, širina 3·3 *mm*.

8. Malina *(Rubus idaeus* L., Himbeere). Razštrkanijeh zrna nagjeno je u različitijem mustrama. Pošto je teško razlikovati zrnje malina od zrnja kupina, moglo bi biti, da je po koje zrno od kupine.

9. Rogač *(Ceratonia siliqua* L., Johannisbrotbaum). Jedno zrno nepretvoreno u ćumur, koje je nagjeno megju bobom, bijaše recentne naravi, makar se opažava, da je dulje vremena ležalo u vodi.

c) Ljuskasto voće (Schalenobst).

10. Lješnik *(Corylus avellana* L. Haselstrauch). Lješnika je nagjeno čitavijeh i razbijenijeh prilično mnogo. Duljina do 20 *mm*. Pojedini lješnici imadu pruge kao takozvani „Zellernüsse“. Na jednome lješniku zapaziše se tragovi rezanja.

IV. Poljski korov (Ackerunkräuter).

1. *Festuca spec.* Schwingel. Našao se jedan plod.

2. *Polygonum mite* Schrank (Milder Knöterich). Nekoliko plodova, koji bijahu označeni kao heljda. Pojedine plodove našao sam u drugijem mustrama.

3. *Polygonum lapathifolium* L. (Ampferblätteriger Knöterich). Okolo 20 plodova u raznijem mustrama.

4. *Amarantus blitum* L. (Wilder Amarant). Našlo se je podosta ovoga sjajno-crnoga lijepoga sjemenja.

5. *Ranunculus repens* L. (Kriechender Hahnenfuss). Oveći broj plodova.

6. *Ranunculus sardous* L. (Rauchhaariger Hahnenfuss). Jedan jedini plod, koji spada varieteti *hirsutus* Curt.

7. *Dancus carota* L. Mrkva (Möhre). Tri polovine od ploda, slabo sačuvane nagjene su u tri mustre. Očevidno sabrane sa ostalijem povrćem, ali se mrkva nije naročito gojila.

8. *Agrimonia eupatoria* L. (Odermennig). 5 plodova razno razvijenih.

9. *Malva neglecta* Wallr. (Kleinste Malve). Jedan čitav prsten, koji sastoji od 10 plodova.

10. *Vicia hirsuta* Koch. (Behaartfrüchtige Wicke). Polovica mahune i više sjemenki.

11. *Vicia sepium* L. (Zaunwicke). Više sjemenki u različitim mustrama žita.

12. *Lathyrus latifolius* L. (Breitblätterige Platterbse). Nagjeno je relativno maleno zrno, koje imagjaše u premjeru samo 2·3 *mm*.

13. *Physalis alkekengi* L. (Schlutte). Nagjene su tri sjemenke, koje se ne bijahu pretvorile u ćumur.

14. *Convolrulus arvensis* L. (Ackerwindling). Jedan pupoljak.

15. *Veronica hederifolia* L. (Epheublätteriger Ehrenpreis). Samo jedna sjemenka.

16. *Valerianella rimosa* Bast. (Geritzter Feldsalat). Jedna sjemenka.

V. Ostali plodovi i sjemenje.

1. *Staphylea pinnata* L. (Pimpernuss). Mnoge, često preko 10 *mm* dugačke sjemenke, koje se nijesu pretvorile u ćumur.

2. *Quercus robur* L. (Steineiche). Nagjeno je nekoliko žirova od hrasta, koji odista pripadaju po obliku svojem vrsti *Quercus pedunculata Ehr.* Od njih bijaše veoma malen dio zdrav, većinom bijahu raspukli i često zvijezde napukli.

Pupčaste pločice žira našao sam u raznijem mustrama, pa i jednu poput „cupulu".

*

Iz nagjenijeh biljaka može se raspoznati, da su se *Triticum dicoccum* i proha *(Panicum miliaceum)* gojili u priličnoj mjeri, a ječam sasvijem malo. Od grašaka (mahunjača) gojio se je samo mali bob *(Faba)*. Leća sa sitnijem sjemenkama, od koje se našlo samo nekoliko plodova jedva se je gojila. Od voća se je sabralo: divlja jabuka i kruška, drijen, trešnja i trnjina, dalje maline, kupine, pa i lješnici.

Zanimljivo je što se našla loza, koja sada u ovom predjelu ne uspijeva. Moguće da je grožgje pomoću prometnih veza sa Primorjem u Ripač doneseno. Valja još napomenuti, da se je sabralo žira od hrasta i množina klokočike (Pimpernuss), pa i sjemenja od tratora (Amarant).

Nije li se možda ovo pošljednje sjemenje skupljalo za odregjenu svrhu? Od poljskoga korova vole *Polygonum mite* i *Ranunculus repens*, močvarna mjesta, stoga bi moglo biti da potječu sa obale rijeke.

Svega je dakle dokazano:

1. Žita	3	vrste,
2. mahunjača . .	2	„
3. voća	8	„
4. poljskog korova	16	„
5. ostalijeh biljaka	2	„
	31	vrsta.

Nekoliko sitnih, slabo sačuvanih sjemenki nijesam mogao odrediti.

Odlomaka od drveća, kore i slame bijaše u mustrama prilično mnogo. Na jednoj u ćumur pretvorenoj kori mogli su se raspoznati ostanci jednoga lišaja (Flechte). Ostanaka od životinja nalazilo se takogjer megju sjemenjem; tako kukuljica (Puppe) od jednoga *Hymenopteron*-a, ekskrementi od miševa, od kućnijeh životinja, koje se hrane biljem, nadalje gusjenica (Sphynx?), kućica od vodenog spuža *(Lithoglyphus pygmaeus* Frauenf.) iverja od kosti i dr.

Битка код Никопоља (25. септембра 1396.).

Хисторијска расправа.

Написао

Фердинанд пл. Шишић, прави учитељ гимназије осјечке.

Извори и литература.

Са својих ванредних приправа, а опет ненаданог пораза сједињене кршћанске војске готово свију народности, бој код Никопоља имао је да остави у средовјечним споменицима сву силу успомена и трагова. Занимање за рат против Османлија пред битком бијаше опћенито, тако да сложно кршћанство слабо памти, да је икад толико ваљане војске на ноге дигло, а и не зна се, да ли га је кад стигао онаки грозни, неслућени пораз. У минулим крсташким војнама било је много људи али мало војника, но уза све то, ипак и побједе. Никопоље тако је све заокупило својом страхотом, да су га и они народи као примјерице Талијани, који нијесу судјеловали у боју, такођер забиљежили у својим књигама. Ово мало ријечи одмах нам казује, какве су нарави наша врела: задивљење, страва, ненадање, па по томе разни чудесни упливи, све се то мијеша, па кад још узмемо на ум, да су толике народности у ствар уплетене, онда нас њихово међусобно протусловље не ће узнемирити. Ми ћемо та врела пораздијелити по народностима, те коју рећи о њиховој вриједности.

Француски извори. Највјеродостојније је врело „Livre des Faits“ маршала Бусико-а (Boucicaut), чешће издано, а најпослије у Panthéon littéraire, што га је издавао Бишон (Buchon) у III. књизи „Chroniques de Froissart“, Париз 1853., страна 563.—689. Унаточ тога, што су то тако рећи мемоâри маршалови, те апологетске нарави, ипак заслужују сваку вјеру, те су врело прве врсте. „Livre des Faits“ сачува нам доживљаје маршала Бусико-а од његовог рођења до априла год. 1409. Свака нам ријеч тако рећи јасно показује, да је савремено својему догађају написана. Неки држе, да је ту књигу написао сам маршал Бусико, но то не стоји, али је изван сваке сумње, да је написана под његовим надзором, и то од једнога од његових пратилаца. За никопољску битку је од важности већ с тога, што је маршал сам главом у том боју био назочан. Иза тога редају се француске савремене кронике: „Chronique des quatre premiers Valois“ (édit. S. Luce, Paris 1862. у „Société de l'histoire de France“), Ивана Јувенала Урсинског (Juvenal des Ursins); „Histoire de Charles VI.“ (у колекцији „Mémoires pour servir à l'histoire de France.“ Ed. Michaud et Ponjoulat I. sér. 2. tom. Paris 1836.) и „Chronique des religieux de Saint-Denis (éd. Bellaguet, Paris 1839.—52., 6 св.), од којих ова пошљедња заслужује посебну пажњу, јер оно што је написано о никопољском боју потиче од казивања једног назочног витеза. Фроасар-а (Froissart: Chronique éd. Kervyn de Lettenhowe, св. XV. и

XVI. Bruxelles 1870.) ваља врло опрезно употребљавати, јер његова на далеко и широко развучена приповијест пуна је нетачности, а уза то натруњена анимозитетом против констабла д'Е (d'Eu), у корист његовог јунака де Кусија (de Coucy). По Фроасар-у израђена је „Relation de la croisade de Nicopoli par un serviteur de Guy de Blois" у XV., и XVI. св. Фроасар-а у додатку, и „Epistre lamentable et consolatoire sur le fait de la dessonfiture lacrimable par les Turcs devant la ville de Nicopoli.... par un vieil solitaire des célestins de Paris". (XVI. св. Фроасар-а). Што смо казали за Фроасар-а, то исто вриједи и за ова два списа; једина је разлика у томе, што су краћи и с тога нешто прегледнији.

Бургундски извори. То су кронике фламанске, артесијске и бургундске. Они нијесу по сам чин од велике вриједности, већ само што се тиче неких потанкости оних витезова, који су из војводства бургундског судјеловали у кобноме боју. Важније су исправе, што се налазе по бургундским архивима, те се односе на војну. Оне су отштампане у другој књизи Делавил ле Ру-ове (Delaville le Roux): „La France en Orient au XIV. siècle." Парис 1886.

Њемачки извори. Што смо казали о бургундским то вриједи готово за све њемачке изворе, осим једино Шилтбергера (Schiltberger). Разне кронике швицарске, алсаске и њемачке причају о назочности својих земљака у битци, кажу коју ситницу, а служе нам поглавито за то, да донекле можемо опредиједити број помоћне Сигисмундове војске. С те су нам стране од знатне вриједности. Алсаска кроника Кенигсхофенова (Königshofen) (ap. „Die Chroniken der deutschen Städte." Leipzig 1870.), пуна је кривице и пристрасности против краља Сигисмунда. Више вриједе баварски љетописи, јер нам разјашњују путовање крсташа уз Дунав и судјеловање Баварaца у војни. Најзнатнији јест Шилтбергер: „Reisen." Издао Neumann. München 1859. Тај је писац био лично у боју, а тек младост његова (било му је шеснаест година) спасе га од крвничког мача сјутра дан иза боја, кад је љути Бајезид дао сасјећи све робље.

Његово припросто приповиједање пуно је истине, а тому још много придонаша бистрина, којом се одликује кад што казује. Добрих вијести има у њега и о судбини засужњених великаша.

Угарски и хрватски извори. Према *бисмо очекивали*, да ће *баш* ови извори бити најобилнији, јер се пораз никопољски највише косну Подунавља, ипак није тако. Изим нешто драгоцјених листина, од љетописа једини Туроц (Thwrócz, ap. Schwandtner св. I., стр. 39. и даље) нешто вриједи, док сви други прво много каснији, а друго врло конфузни, слабо су поуздани. За чудо врло добар савремени писац Paulus de Paulo (Павловић) па познији, критички Луцијус (Lucius), боја тако рећи ни не спомињу. Ми смо се највише ослонили на листине Сигисмундове, издане код Фејера (Fejéra): Cod. dipl. св. X., стр. 2., па оне у Codex dipl. patrius. Од велике су вриједности за одношаје с Венецијом, која је особито прије и послије боја у ствар уплетена, оне исправе што су отштампане у Љубића, св. IV. Загреб 1874. И дубровачки писци, као Лукаревић и Растић дају добрих вијести за боравак краљев у Дубровнику (Scriptores Mon. Slav. merid. св. XIV. и XXV.). Познији писци као Бонфин, Прај и Рева (Bonfin, Pray i Rewa) не садржају ништа, што се не би налазило и у Туроца и у вјеродостојним листинама, док су за XIV. вијек врло непоуздани.

Пољски извори. Како су и неки пољачки витезови судјеловали у боју, то су и пољски љетописци забиљежили њихову назочност, у коју нам сврху и служе,

а међу њима је најважнији Длугош (Historia Polonica св. I., стр. 145. и 146. Изд. 1711. и Annales Polonicae II., стр. 1159).

Талијански извори. Премда Талијани нијесу судјеловали у боју ипак су и њихови љетописци по коју забиљежили. Дакако најважнији споменици су млетачки, које смо већ код наших домаћих навели.

Бизантински извори. Премда *баш* нијесу *савремени*, *ипак* ваља их уважити. Како су им писци били високи чиновници на грчком двору, као Францес (Phrantzes) и Лаоник Калеокондиле (Laonic Chaleocondyle), Иван Дукас (Ducas), то су тиме само још вјеродостојнији. Особито су вриједни с те стране, што показују непристраност. Њима су могли послужити и списи бизантински, а и много тога су слушали од својих рођака. У кронологији су такођер много поузданији од свију других љетописаца. Њихове су биљешке о никопољском боју кратке али поуздане.

Турски извори. Они су од капиталне вриједности по бој никопољски, јер нам казују муслимску верзију. Вјеродостојност им није велика, јер све гледају на тако рећи фанатично-вјерске наочари; а уз то су панегирици османлијске славе. Ми смо се послужили онима, што их је издао Тури Јосип (Thúry Jószef): „Török történetírók" св. I. Будимпешта 1893. Најважније је писмо султана Бајезида, датирано у Никопољу у новембру 1395. Како сам вели, да је битку извојштио „лани", то је очевидно протусловје кронолошко, па нам се с тога све то писмо чини сумњивим. Али садржај, помпозни начин описа битке, доиста вјеран, но ванредно пристран и претјеран, ипак нам доказује, да то писмо потјече од никопољског побједника. Исто тако претјерано описује битку Нешри и Сеад-Един, но крај свега тога треба их огледати, јер амо тамо садржавају истинитих и самосталних вијести, особито што се тиче кретања турске војске и посљедица сјајне османлијске побједе. У кронологији су сасвим непоуздани као свагда.

Литература. Не ћемо да спомињемо свију оних дјела, која се Никопољем баве тек, што бисмо рекли, уз пут. А нити свију оних, које смо цитовали у расправи, јер су од веће чести позната.

Први се шпецијално забавио никопољским бојем Алојз Браунер, који је године 1876. у Бреслави издао расправицу: „Die Schlacht bei Nicopolis 1396". Кад се узме на ум, да је размјерно доста мало извора имао при руци, онда нам је јасно, да његови резултати не задовољавају. Он се поглавито дао на то, да констатује назочност и дионишто Нијемаца у боју, те је с те стране добро успио. Разлоге и посљедице боја врло је писац занемарио, а много пута и погрјешно суди. Тому је доскочио пруски генерал Келер (Köhler): „Die Schlachten bei Nicopolis und Warna." Бреслава 1882. Његова је расправа, темељећи се на многобројним врелима, много боља, но како писац врела често разумио није, то није ни та расправа потпуна. Главна јој је вриједност у стратегичној оцјени битке. Најсавршенија је слика о никопољском боју, што ју је дао Делавил ле Ру: „La France en Orient" 2. св. Парис 1886., стр. 209. и даље. Како су ту употребљена разна бургундска и млетачка нештампана аркивалија и нама неприступна рећа француска дјела, то је та расправа од особите вриједности. Ослања се амо тамо на дјела старија, којима су резултати доказани као криви, но у главном то је врло добра и лијепа расправа.

Огледавши тако врела и литературу за бој никопољски, можемо прећи на саму расправу, огледавши прво разлоге и прилике, у којима се десио, да га тим боље уочимо и посљедице схватимо.

I.

Напредовање Османлија. — Прилике у Угарској и Хрватској за првих година владања краља Сигисмунда. — Посланство Сигисмундово у Француску.

Ниједна се власт у Европи не може похвалити тако наглим а трајним напредовањем и успјехом, као што се то може царство османлијско. Од заузећа Брусе (1326.) и Никомедије (1328.) у Малој Азији, то ће рећи од утемељења османлијске државе, није право прошло ни једно стољеће, кад ли се већ коњаници османлијски појавише на границама угарским и хрватским. За другог султана Оркана (1326.—1362.) ступише Турци први пута као освајачи на тло европско, кад је оно млади и јуначки Сулејман под конац године 1353. са 80 најбољих момака заузео градић Зимпи (данас Чини или Џеменлик), 5 *km* сјеверно од Галипоља, а на прољеће год. 1354. и Галипоље[1]). Тиме ухватише Османлије сталан положај на сјеверној страни Дарданела, те се више нијесу дали навести, да би напустили заузети положај, унаточ све бизантинске дипломације и њеног новца, добро знајући, да их слабо грчко царство већ поради своје домаће смутње и свађе није јако да одавле силом макне. Кршћани опет не само да нијесу били од воље да помажу несрећне Грке, већ користећи се њиховом невољом, узеше им отимати попут Османлија град за градом. Све се то промијени, кад је трећи султан Мурад I. (1363.—1389.) године 1369. заузео важно Дренопоље на Марици, те у њ премјестио свој пријестô из Брусе у Малој Азији; овим се чином Турци огласише као нова држава у Европи, а подједно је изнесена на видик њихова намјера, да освоје источно римско царство и балканско полуострово. Неуморно напредовање Мурадово стегну бизантинско царство на просту област око Цариграда, која се, опкољена турским позицијама у Чорлу и Визи, пружала доста уском браздом у дужину дренопољским путем до иза Лула-Бургаса[2]). Како су по освојење малаксалог царства важнији били сусједни Срби и Бугари, то је сасвим природно, да је султан понајприје морао доћи у сукоб с њима. Српски краљ Вукашин (1366.—1371.) и брат му деспот Јован

---

[1]) Сви досадашњи испитачи османлијске хисторије узимљу пад Цимпија год. 1356., а Галипоља год. 1357. Тако Цинкајзен (Zinkeisen) св. I., стр. 207. и даље, Хамер (Hammer), св. I. (2. издање), стр. 131. и даље, за којима се остали поведоше. Али Јиречек у расправи „Srbsky cár Uroš, kral Vlkašin a Dubrovčane“ („Časop. muz. čes.“ 1886.) доказујући да су турски извори у кронологији врло непоуздани, те дајући у том питању предност грчкима, узима год. 1353. и 1354. По њему је означио и Херцберг (Herzberg) прелаз Османлија у Европу стр. 484.—485., па Новаковић стр. 114. и даље. Тим сам се резултатом и ја послужио; то вриједи и за сву будућу кронологију у османлијској хисторији, осим оне која је јур утврђена.

[2]) Ово је врло лијепо приказао Новаковић: „Срби и Турци“ стр. 120.—121.

Угљеша, видећи се тако у погибељи, наумише напасти Османлије надмоћном силом, те их сатрти у њиховом главном положају у Дренопољу, рачунајући, да ће их и лако из Европе истјерати, ако им успије тај ударац. На то их је мишљење нукало и то, што је баш у то доба главна војена сила османлијска с Мурадом ратовала по Малој Азији. Браћа скупише до 60.000 војске, коју су даље српске земље око Шар-планине и све јужне српске земље око Вардара и Струме, заједно с грчким крајевима јужне Македоније (међу Вардаром и Струмом), Драме, Мосинопоља и Волера, те кренуше у септембру године 1371. у долину горње Марице. Међутим сабра османлијски војсковођа у Европи, Лала Шахин, некако око десетак хиљада људи, те послуживши се ратном лукавштином удари на свога непријатеља. Стигавши Срби до Чрномена на Марици, два дана хода од Дренопоља, изненадише их Османлије својим особито жестоким нападајем у сутон дне 26. септембра 1371., кад се ни жива душа томе није надала. Смутња бијаше толика, да су се Срби између себе дуго времена борили, а зором стали бјежати, а да их нитко ни гонио није. У боју погинуше краљ Вукашин и оба му брата, деспот Јован Угљеша и војвода Гојко, уз силу друге српске властеле. С османлијске се стране истакну ријетким јунаштвом Евренос-бег, дапаче један му извор и приписује мисао, да се ноћу на Србе нападне. Од кад Турци стално пређоше у Европу с намјером, да се овдје и настане, ово је први рат, којим се покушало ријешити начелно питање, хоће ли или не ће ли бити османлијског царства на балканском полуоству. Посљедице тога несрећног боја биле су велике. Срби осташе без владара те уз то изгубише све своје јужне земље на корист Османлија, који том побједом себи осигураше опстанак свој у Европи и врата отворише за продирање у земље јужних Славена[1]).

Сада је дошао ред на несложне Бугаре: године 1382. освоји Инџе Балабан-бег важну тврђаву Средец (Софија), која је чувала прелазе западног Балкана, а тиме је и тако рећи уништена моћ слабог бугарског цара Шишмана. Тим освојењем раздвојише Османлије Бугарску од Србије, те дођоше у прилику, да без погибељи нападну сада једну, сада другу државу, паче да проваљују у Подунавље. То принуди, да су српски кнез Лазар (1371.—1389.), босански краљ Стјепан Твртко I. (1377.—1391.) и бугарски цар Шишман

---

[1]) Гл. цијело питање о боју на Марици ап. Новаковић, стр. 168.—186., док су кронолошко питање ријешили Ј. Руварац и Љуб. Ковачевић у својим расправама у Чупићевој годишњици III. За чудо многи новији хисторици ипак још griјеше у датуму, повађајући се за Хамером, (стр. 150.) и Цинкајзеном, (стр. 223.—226.), које помутише турски извори.

(1365.—1393.) склопили обранбени савез против Турака. Али као муња дојури год. 1386 султан Мурад I. из Анатолије, те својом ненаданом назочношћу тако затрави своје противнике, да му се тако рећи нијесу ни усудили оружјем опријети. Иза двадесет и пет дневне подсаде предаде се тврди Ниш, стјециште цеста у Србију, Угарску и Бугарску, а кнез Лазар мораде се измирити са султаном, признати његово врховно господство и плаћати годишњи данак. Но Лазар није мислио ни искрено ни озбиљно: слиједеће године 1387. скупи с босанским краљем Твртком до 30.000 чиле војске, те удари на Турке, док је Мурад забављен био ратовањем у Малој Азији. Код мјеста Плочника на Топлици ријеци састаше се савезници с 20.000 Османлија, те их славно поразише. То је била прва побједа хришћанског оружја на балканском полуострву, али без особитих пошљедица, тек што је Турцима за кратко вријеме запријечила даљње продирање у Србију, а гнијевног султана Мурада побудила, да навали на Србију јаком силом. То су знали и кнез Лазар и његови савезници, с тога се огледаше за новима. Мурад поведе главом у рат против савезника већ слиједеће године 1388. своју војску; најприје удари на Бугарску. Али-паша пређе Балкан с 30.000 момака, освоји Шумен, Трново, те опсједне цара Шишмана у Никопољу на Дунаву. Сада затражише Бугари мир, али њихова снага би сломљена: Бугарска се поклонила побједоносном падишаху.

На годину поведе Мурад огромну војску из Пловдива, преко Ихтимана, Кјестендила и Кратова на одлучни мејдан; обје се војске састадоше на Косовом пољу дне 15. јуна 1389. Косово поље је низина дуж ријеке Ситнице, испресијецана хумцима и брежуљцима, а са страна опкољена високим планинама Драгоданом, Ветерником, Вељетином и Жеговцем. У ту низину, дугачку до четрнаест, а широку гдје кад пет до шест сахата хода, воде кланци, пробијени потоцима: с југо-истока качанички, којим тече Лепеница, приток Вардара, а са сјеверо-запада бањски, којим тече Бањска, те заслоњени високим горским косама, први Љубетином, други Розгоном. Мурад је са својом војском покрио јужни дио поља, а Лазар и савезници сјеверни, те су тако Османлије не само згоднијим теренским положајем надилазили Србе, већ и (што је од важности) куд и камо бољом војничком организацијом. То је прави разлог српској несрећи, а како је с том битком у савезу и смрт обају владара, султана Мурада и кнеза Лазара, то су доскора стале у народу циркулирати разне приче и нагађања, не би ли иступмачиле погибију косовску издајом, а смрт султанову особитим јунаштвом Милоша Обилића. Те су народне предаје толико упливисале

на саме хисторијске изворе, да је баш немогуће казати, колико ли је војске с које стране било, те како су оба владара изгинула. Ми држимо да је истини најближе, да је султан послије боја погинуо, кад се по разбојишту прошетао, и ондје у трбух убоден био од рањеног Милоша Обилића, док је на то осветнички убијен ухваћени кнез Лазар. Непријатељство што је завладало између сина Вука Бранковића Ђорђа, те Лазаревог сина деспота Стјепана Лазаревића, па тиме што је Ђорђе стајао на страни турској, без сумње су главни повод, да је народ у Вуку Бранковићу видио сувишног издајицу на Косову. Пошљедица боја по Србе и савезнике је јасна: Србија је признала врховно господство османлијско, којему су сада сва врата била широм отворена на Подунавље[1]).

Погинулог Мурада наслиједи сада у султанској части старији му син Бајезид I. (1389.—1402.), којему је први владалачки чин био, да је сахранивши останке очеве у Бруси, дао од бојазни за пријестô удавити млађега брата Јакуба. Иза тога поврати се нови султан равно с бојишта у Дренопоље. Ова ствар и смрт Мурадова знатно се дојмише осталих држава европских, тако да у први мах нијесу косовски пораз држале особитом течевином османлијском. Но скоро се све увјерише, да је моћ турског царства јача него икад прије, те да је жезло Османово доспјело у руке мужа војника и војсковође од ока, јунака и мејданџије, чију су несташну и немирну нарав његови поданици најбоље означили тиме, кад су га прозвали „јилдирим", то јест муња. Управу државну занемаривао је Бајезид, а исто је тако морално далеко заостао за својим прешасницима: на гњушење свега исламског свијета, падишах се дао на пијанчевање вином. Но мимо свега тога оћутише сви балкански народи силну војничку надмоћ новог падишаха[2]).

Чим се Бајезид уредио као нови владар у Дренопољу, науми да што боље изради ситуацију, која му се створила по побједи косовској. Зими 1389. на 1390. опустоши стари Тимурташ-бег сву Србију с једног краја на други. Лазарев син и нашљедник Стјепан Лазаревић (1389.—1427.), набожан и лично храбар човјек, био је присиљен да склопи са султаном врло штетан мир: он је морао из сребрних рудника по земљи у Дренопоље слати годишњи данак, сваке се године морао главом наћи један пут пред падишахом, те овога код сваке војне својом војском помагати. Коначно морао је дати

[1]) Рачки, „Бој на Косову", стр. 32.—58. Ап. Новаковић, стр. 4.—5. цитирана је потпуна литература боја косовскога.

[2]) Херцберг, стр. 507.—508. Цинкајзен, стр. 370.—387.

своју младу и лијепу сестру Оливеру (Милеву народних пјесама) султану у харем гдје је до скора постала најмилија султанија[1]). Међутим су остале турске чете продирале на запад, сјеверо-запад и сјевер на штету својих сусједа. Сада се године 1391. поклони[2]) Бајезиду и влашки војвода Мирча (1386.—1418.) под истим увјетима као и српски кнез Стјепан Лазаревић. Пошљедица покорења Србије и Влашке била је та, да су Османлије дошли у додир с Угрима; рат бијаше неизбјежив, тим више, што су угарско-хрватски краљеви држали, да имаду неку врховну власт над Влашком и Србијом. Већ године 1392. заче краљ Сигисмунд ратовање, но без већег и трајнијег успјеха[3]). Ипак је ово војевање охрабрило Бугаре, који су додуше имали признавати врховну власт османлијску, али им земља још није била саставни дио турског царства. Бугари стадоше уговарати с будимским двором. Но султан, који се међу тим налазио у Малој Азији, сазна за ову намјеру бугарску, те отпреми на прољеће године 1393. у Европу сина свога Челебију с великом војском; дне 17. јула 1393. освојише Османлије на јуриш бугарску пријестолницу Трново, те тако учинише крај негда толи моћном бугарском царству. Многи Бугари бјеху расељени, највише по Малој Азији, а сила их прими ислам, међу њима и син цара Шишмана Александар, док је млађи Фруџир прешао у службу краљу Сигисмунду[4]). Сада се Бајезиду чинило, да је доспио час, да освоји оно, за чим су његови прешасници и он толико тежили — Цариград — „мјесто чуда и љепота“, како вели Османлија Сеад-един, „које је још за времена пророкових било предмет зависти султана и чежње шахова, али невјеста не хтје ни пред једним да открије вео стидљивости, па тако побједа над дјевицом није успјела ниједном шаху“[5]). Баш се спремио на дуго опсиједање, кад ли му гласник јави да је Сигисмунд провалио у Бугарску и да подсједа Никопоље[6]).

Огледајмо сада какве су прилике биле у Угарској и Хрватској за владања краља Сигисмунда, јер ћемо онда куд и камо боље схватити пошљедице пораза никопољског по угарско-хрватског краља. Владање обојице краљева из породице анжувинске: Карла Роберта (1300.—1342.), и још већма Људевита I. Великога (1342.—1382.)

---

1) Херцберг, стр. 508. Цинкајзен, стр. 270.—271. Хамер, стр. 183. Рачки, стр. 58.—62. Новаковић, стр. 213.—215.

2) Рамбô-Лавис (Rambaud-Lavisse): „Histoire générale“, св. III., стр. 881.

3) Хубер: „Die Gefangennehmung“ etc., стр. 29.—31.

4) Херцберг, стр. 515.—516. Јиречек: „Geschichte der Bulgaren“, стр. 312.

5) Сеад-Един по издању мађарске академије, стр. 118.

6) Писмо Бајезидово ап. Тури J., стр. 367. Исто и Нешри, стр. 48. и Сеад-Един, стр. 118.

значи за Угре и Хрвате вањски сјај државни; никад ни прије ни послије држава није видјела тако пространих граница, никад се није њезина моћ толико дојимала сусједа, а оружје тако побједоносно било. Но унутарња политика обају владара сасвим је другачија, можемо рећи противна: тежња за централизацијом, за јединственим великим државним апаратом, особито је несносна била Хрватима, а како је крај тога племство губило на својим привилегијама, а краљевство на присегом зајамченим правима, то је јасно, да је морао настати отпор. Силна влада Људевитова није незадовољницима била згодна да изразе своје негодовање, али кад премину тај велики владар, онда стадоше пуцати сви конци оданости и покорности прама кући Анжувинској. Слаба женска влада краљице удове Јелисавете и њежне кћери Марије (1382.—1395.), која је испуњавала вољу палатина Николе Горјанскога, дала је повод буни хрватској. Бунтовници потражише новог краља у личности Карла Драчкога (1385.—1386.), али тај издајнички јадно заглави 7. фебруара 1386. у будимском двору. Битка код Горјана близу Ђакова (25. јула 1386.) освети смрт краљеву: палатин Никола Горјански погибе, обје краљице падоше у руке браће бискупа Павла и Ивана Хрвата, коловођа читавог устанка. Засужњене краљице бјеху одведене најприје у Иванић, одавле у Гумник (сада Босиљево), дворац бискупа загребачкога код Чазме, напокон у Новиград у далматинској Хрватској на морском жалу подно Велебита. Ту је краљице чувао под стражом јуначина приор врански Иван од Палижне. Поговарало се, да ће приор послати обе високе сужњице преко мора у Напуљ у руке освете жељне краљице удове Карла Драчкога Маргарите[1]). „Катастрофа код Горјана“, вели Рачки, „чини веома знаменито раздобље у том устанку. Прије свега њом се потврђава да су браћа Хрвати и Иван од Палижне, у којих видимо коловође тога покрета, нашли међу својим земљацима толико одзива, да су се могли са краљевском војском огледати на бојном пољу .... Ако на даље поглед бацимо, у које су градове усташе затворили краљице и њихове велможе[2]), те од којих један лежи у средини доње Славоније, други на Драви, трећи у средини између горње Саве и Драве, четврти на подножју хрватскога Велебита, а пети код заљева Јадранскога мора — ако, велим, на све тачке, с којих су се усташе

---

1) За овај устанак гледај Рачки: „Покрет на словенском југу концем XIV. и почетком XV. стољећа“. „Rad“ II., стр. 68.—132. Ову пошљедњу вијест биљежи Raphainus de Caresinis ap. Muratori XII., стр. 476. Гл. још Кукуљевић: „Приорат врански“. „Rad“ 81., стр. 63.—70. (Иван од Палижне).

2) Рачки о. с., стр. 132. Великаши бјеху позатварани у Пожеги, Ориовцу, Чаковцу и Почитељу.

опирали, поглед бацимо, то ћемо се ласно увјерити, да се је већ првих мјесеци послије смрти Карлове, то јест у првој половици године 1386. буна против угарске владе била раширила по цијелој Славонији, Хрватској и Далмацији, почевши од Мачве и Биограда, па све до Јадранскога мора. А успјех устанка бијаше тај, да је он концем јула разбио угарску владу, смакнувши њезину главу и првога крмилара Николу Горјанскога и испразнивши пријестô, заплијењењем краљица Марије и Јелисавете .... Сада је дакле пријестô, на којем је сједио владалац угарски, бивши уједно краљем хрватским, био испражњен; паче и живот је краљев висио о милости побуњених Хрвата. Судбина се Угарске за онај час имала ријешити на земљишту хрватском"[1]).

Кад се у Будиму сазнало за несрећу код Горјана, састаше се великаши у вијеће, те ухвативши у руке своје провизорну владу[2]), позову чешког краљевића Сигисмунда, као мужа Маријиног, да преузме земаљску управу као „regni Hungariae capitaneus". Њему је сада било тек 19 година, човјек не без талента, али несташна и немирна духа, као његов дјед Иван; много је чинио но ријетко кад у право вријеме, а уз то расипник, страстан, кадикад крволочан, тако да пред овим многобројним злим шчезаваху његова добра својства. Сигисмунд је сам себе најбоље карактеризирао, приподабљајући се с папом Еугеном IV.: „У три си ми ствари сподобан, и опет у толико неподобан: ти спаваш дуго, ја устајем рано; ти пијеш воду, ја волим вино; ти бјежиш жене, ја их гањам; ти расипљеш благо цркве, ја не приштедим ништа; тебе боле ноге, мене руке; ти упропашћујеш цркву, ја државу". Средином септембра 1386. налазимо Сигисмунда у Угарској, гдје поклања својим присталицама разна имања као прави краљ, а онда се почетком 1387. запути на југ у побуњену Хрватску, јамачно да својом назочношћу чим више одврати Хрвате од устанка; но као да му нијесу посли особито од руке ишли, јер га већ у марту налазимо у Угарској. Ипак смјести на Гричу загребачком за врховног заповједника војске, која је имала поћи проти усташем, Ладислава од Лученца (de Lossonch[3]).

Али нијесу ни уротници стајали прекрштених руку. Негдје средином јануара 1387. дадоше браћа Хрвати, у назочности краљице

[1]) Рачки о. с., стр. 132.—134.

[2]) Гл. Хубер: „Gefangennehmung" стр. 8. примј. 1. Хубер држи, да је Никола Сеч (de Zeech) као палатин био на челу тој влади. Judex curie regie био је у то доба Мирко Бубек; држим да би се прије могло узети, да је био на челу провизорној влади тај великаш, а у том ме потпомажу многе листине, што их је он издао.

[3]) Гл. Рачки стр. 135. и „Rad" IV., стр. 35.

Марије, удавити мајку њену Јелисавету, која бје 9. фебруара сахрањена у Задру у цркви св. Кршевана. Била је додуше жена пуна духа, одважна и неуморна, но превећ велико владохлепље и страственост скрха јој врат. Иза тога стадоше се огледати за новим краљем: дне 22. фебруара укрцаше се у Задру бискуп Павао Хрват, Томо, брат Ивана од Палижне, Павао Ђорђић и други племићи, те запловише пут Напуља. Овдје бје малодобни син покојног краља Карла Драчкога, Ладислав (1387.—1408.), одређен за краља угарског и хрватског. Уз то су Иван Хрват и Иван од Палижне скупљеном војском кренули на сјевер, те макнули из Загреба Ладислава од Лученца, тако да је цијела земља, од Биограда уздуж Драве, била у власти противника Сигисмундових. Ојачење Напуља било је најзазорније Венецији, јер је знала, да Ладислав, као господар обију обала Јадранскога мора, управо убитачно пријечи развитак њезин. С тога је било у интересу републике, да се Сигисмунд опорави, те да униште хрватску странку и њеног краља Ладислава. Сигисмунд опет сам, вративши се из Хрватске почетком 1387. натраг у Угарску, настојаше како би сâм засјео на упражњени угарски пријестô, те се окрунио круном св. Стјепана, а у другу руку живо је жудио, да избави из тамнице младу своју несрећну жену, краљицу Марију. Обје му се жеље скоро испунише: дне 31. марта 1387. окруни веспримски бискуп Бенко Сигисмунда у Стôном Биограду за краља, а на то дне 4. априла издаде из Будима слиједећи проглас на Хрвате:

„Сигисмунд, божјом милости краљ Угарске, Далмације, Хрватске и т. д., маркез бранденбуршки, свим својим вјерним племићима и другога реда становницима, који су у нашим краљевинама, Далмацији и Хрватској, поздрав и милост.

Вјерни љубезни наши!

Пошто су Иван Хрват, некоћ бан и Иван, који се сматра за приора вранскога, изразити противници св. круне и краљевине Угарске и нашега величанства, већ до сада у нашим краљевинама велика безакоња починили и опет, како се опће гласа, чега ипак не вјерујемо, спремају се, да их почине: то ћемо, ако Бог да, за кратко вријеме заједно са својим вјерним бискупима одлучити, да се поприму згодна средства, те да се такови наши бунтовници достојно казне за своју тврдокорност. За то вјерности ваше молимо и озбиљно вам налажемо: да устрајете у вјерности, у којој бијаху до сада ваши предшасници за прошлих краљева, и у којој бијасте ви и још јесте, тако се надамо, пак да се поменутим

противницима мужевно опрете; тога ћемо се веледушно сјећати вам и свакому од вас. Дано у Будиму на велики четвртак године 1387."[1]).

На сам ускрс дне 17. априла уговори Сигисмунд с млетачким послаником Панталеоном Барбом савез[2]), којему се још придружи крчки кнез Иван: ова се обојица понудише краљу, да ће ословодити краљицу Марију. Након дуљег ратовања и крварења бје дне 4. јуна 1387. ослобођена Марија; након десетмјесечнога тамновања опет је млада сужница угледала слободним оком своју земљу. Мјесец дана по томе, дне 4. јула, састаде се са својим мужем Сигисмундом у Загребу, а на то се врати у Будим. У исто доба стаде и несрећа гонити Ивана Хрвата и Ивана од Палижне; пораз за поразом стиже бунтовнике, тако да су концем године 1387. главе уроте биле бачене у Босну на двор босанском краљу Стјепану Твртку (1377.—1391.), а Сигисмунд могао рећи, да му је Хрватска опет покорна. Разлог том преокрету ваља поглавито тражити у тому, што су Хрвати изгубили најјачи залог побједе, што су га имали од битке Горјанске, — краљицу Марију. Сада је много њих клонуло духом, те се поклонило срећном Сигисмунду[3]). Стјепан Твртко потпомагао је и до сада уротнике и то поглавито у Мачви и Славонији, но више тајно. Сада се јавно стави покрету хрватскоме на чело, тежећи да скупи око себе и жезла свога све земље хрватске, а поглавито далматинско приморје, јер Босну и већи развитак њезин, без мора тешко је право помислити, пошто Далмација и није друго но лице Босне. Оружје босанско одиста до скора посједне сву Далмацију, док је у Славонији узмицало пред јуначким младим Николом Горјанским, сином код Ђакова погинулог палатина (концем године 1387.). Али страх и погибељ што је пријетила од Турака, особито послије злокобне битке на Марици (26. септ. 1371.), нијесу дале Твртку, да сав свој интерес и све своје силе посвети боју против Сигисмунда. Та се невоља још већма показала, кад је здружена српско-босанско-влашка војска сасвијем разбијена на Косову (15. јула 1389.). Ипак је унаточ све те неприлике Далмација обрањена од Сигисмунда, док је Славонија сасвијем пала у угарске руке. Но и тај је успјех био кратког вијека, јер по смрти приора вранског, Ивана од Палижне (16. фебруара 1391.), а још већма Стјепана Твртка (23. марта 1391.) све се измијени. Смрћу ове двојице мужева изгуби хрватска народна мисао оба своја главна ступа и

[1]) Lucius: De regno lib. V. cap. 2.
[2]) Љубић: „Листине" IV., стр. 237.—239.
[3]) Гл. Рачки о. ц. стр. 142.—60.

заточника; покрет је тако стао малаксати, да није више тешко било предвидјети побједу краљеву. Тому је особито угађало то, што је снажног Твртка наслиједио слаби рођак му Стјепан Дабиша (1391.—1395.), који се од пуког Сигисмундовог спремања на рат тако уплашио, да се наканио с угарским краљем по што по то измирити. И Сигисмунду се хтјело у миру живјети с босанским краљем, по што је његова земља била средиште отпора против Угарске, тим више, што му је требало имати слободне руке за рат против Турака, који је и онако године 1392. започео, премда без особитог успјеха. У првој половици мјесеца јула 1393. састаше се у Ђакову краљ Сигисмунд и босански владар Стјепан Дабиша. Посљедица овог састанка била је та, да је Сигисмунд признао Стјепана Дабишу за краља Босне, овај пак послије своје смрти Сигисмунду право на босански пријестô. Између оба краља утврђено је пријатељство, а угарски краљ подјели свому пријатељу Стјепану Дабиши у знак љубави част великога жупана шимешке жупаније. На даље босанске велможе присташе и приволом свога краља на ову одредбу о нашљедству на пријестô, те обрекоше Сигисмунду поданичку вјерност, па с тога обећаше оканити се сваког непријатељства против њега; угарски краљ опет обећа велможама, да ће штитити њихове слобоштине и повластице. Освојене хрватске земље враћа Дабиша краљу угарскоме.

Овим миром оканила се Босна сваког утјецаја у даљњу судбину устанка хрватског, те препустила уротнике самим себи. Али поносна и јуначка срца браће Хрвата још нијесу клонула и изгубила сваку наду у будућност свога настојања. Сада им није преостало друго, до ли сасвим се привинути Напуљском двору, чији стијег подигоше већ године 1386. Потпомагани папом Бонифацијом IX. и неким незадовољним великашима ударише на Славонију и Далмацију. За обрану пође у Далмацију с краљевском војском бан Никола Горјански, а у Славонију и Босну главом краљ Сигисмунд, негдје у аугусту 1394. Краљ пређе срећно Саву, те паде под Добор, гдје су се утаборила оба брата Хрвати: бан Иван и бискуп Павао. Но усташе бјеху лоше среће, војска с неопрезности разбијена, а коловође браћа Хрвати живи ухваћени, те доведени пред краља. У триумфу врати се Сигисмунд у Угарску, водећи собом силу заробљених хрватских велможа; уз најстрашније муке изгибоше противници сина Карла IV., а поименце бана Ивана Хрвата даде осветљиви краљ везати коњима за репове, повлачити по печухским улицама, а онда ужеженим кљиештама мучити, те на четверо сасјећи и прибити на градска врата. Бискупа Павла нестаје, не зна се како. Бан Никола Горјански опет је срећно ратовао

по Далмацији. Сада је Сигисмунд одиста могао усклікнути, да је опет задобио краљевине Далмацију и Хрватску, те да их свому господству и својој власти опет придружио; да је умиривши краљевину Босну с краљем и становништвом ..... поменуте краљевине успоставио у првашње стање. Битком доборском и смрћу браће Хрвата, чинило се да је хрватски отпор против Сигисмунда скрхан, а то се могло тим већма слутити, што је у земљи настао потпуни мир. Али тај мир био је само на око, јер ако незадовољници нијесу јавно свога негодовања показивали, ипак тек су чекали прву неприлику Сигисмундову, да опет покажу отворено своје жеље.

Краљ угарски могао се сада бацити на друге послове. Почетком године 1395. видимо га гдје осваја Влашку, тражећи од ње, да призна његово врховно господство, што је она међутим већ 1391. учинила султану Бајезиду. Док је Сигисмунд био у тој, можемо рећи, бескорисној војни, умре краљица Марија дне 17. маја у Будиму у двадесет и петој години добе своје, а онда је сахранише у Варадину. Ова јадна кћи и нашљедница великога краља Људевита за све вријеме својег тринаест-годишњег владања, није била но лутка у рукама оних, што су се отимали за власт; ако можемо говорити о каквој крепости код ње, онда ћемо особито истакнути жилаву мукотрпност, која је одиста надилазила снагу женску, те је ипак у гроб свалила. Вијест о смрти краљичиној принуди Сигисмунда, да се стао враћати у Угарску, а то тим већма, што је сада било и такових који су говорили, „да су власни сада одабрати себи другога краља, јер да је Сигисмунд смрћу своје жене престао бити њихов краљ“. Сигисмунда спасе ипак то, што је имао на окупу јаку војску, а уза се главне великаше краљевства. У то умре у Сутјесци дне 7. септембра 1395. босански краљ, а наслиједи га син му Стјепан Остоја (1395.—1404.), премда је по уговору ђаковачком ишло босанско пријестоље Сигисмунда. Али овај је сада био најбоље забављен великим ратом на Турке[1].

Још кад је Сигисмунд дознао, да се султан спрема да освоји Влашку и Бугарску, стао је више пута шиљати своје посланике Бајезиду, не би ли га на миран начин одговорио од посвоја тих земаља, јер их је сматрао за своје власништво. Али султан није за то марио, већ кад је био сигуран, да ће му војна успјети, онда позове угарске посланике у свој бојни шатор, који је био врло раскошно разним оружјем искићен, те показавши на њ рече им: „Повратите се вашем господару, те му кажите, да моје право на Бугарску темељим на овом

[1]) Рачки: „Покрет“ „Rad“ III., стр. 64.—152.

оружју, што сте га овдје видјели“[1]). Сада Сигисмунду није преостало друго, већ се огледати на бојном пољу са својим непријатељем. Али како је премало снаге за тај посао у себи и налазио и ћутио, то је намислио подићи опћу европску крсташку војну. Грчки цар Мануел већ је од дуље времена мољакао Сигисмунда за помоћ, а особито од кад му је под Цариград пао падишах с огромном војском; један је од гласника, што их је слао у Будим, пао у турске руке те одао све[2]). Јадни цар могао је тек новчану помоћ обећати[3]). Венеција је са своје стране обећала Сигисмунду и краљици Марији још 6. септембра 1394. помоћ[4]), а подједно се краљ обратио и на папу, да би проповједима ободрио кршћанство на војну; али на жалост раскол је расцијепио католицизам. Бонифациј IX., којег су признали Угарска, Њемачка, Пољска, Италија и Енглеска, наложи надбискупу Ивану неопатраскоме, да под обичајним индулгенцијама проповиједа крст по Босни, Хрватској, Далмацији и Славонији (3. јуна 1394.). Но ти крајеви били су у великој узрујаности, па стога и нијесу дали толико војске, колико се може бити надао папа. Неколико мјесеци иза тога (15. октобра 1394.) пође папински легат Иван де Губио (de Gubbio) у истој ствари у надбискупију салцбуршку и њој подложене бискупије, по Аустрији и млетачком земљишту[5]). Али најважнији дио Европе, Француска, Шпањолска, Напуљ и Сицилија нијесу чули ријечи Бонифација IX., јер су се морале покоравати оној његовог противника Клемента VII. у Авињону (Avignon). Сигисмунд је знао, да ће му њихова помоћ највећу корист донијети, а баш га сада у том послу послужи добра прилика. Племство француско у то се доба тако дало на ратовање, да је готово сва бојишта Европе тражило, а то тим већма, што је имало примирје с краљевином Енглеском; француских је јунака било у Пруској с Теутонцима, па и у Угарској код Сигисмунда, дапаче чак у служби султановој и Тамер-

[1]) Францес (Phrantzes) I., 14. edit. Bonn. стр. 59. Туроц edit. Schwandtner I., стр. 221. сугласно. Да је Бајезид дао угарске посланике у Бруси утамничити, као што то узима Ашбах стр. 94. ослањајући се на Бонфина (Decad. III., bib. II. стр. 377), који је за ту добу врло некритичан, не узимам за истинито.

[2]) Нешри ап. Тури Јосип стр. 48. Писмо је било тога садржаја: „Шта окљеваш? Турчин већ иде против тебе, приправи се!“ исто и Сеад-Един стр. 118. Султан у свом писму опет вели: „Кад сам ..... прошле године с правовјерним ратницима и с четама везира, беглербегова и бегова и цијелом својом побједоносном војском, пошао против Константиније, гнијезда невјерника, исту напао и подсјео, тада је проклети краљ угарски споразумјевши се с лудим царем без одлагања напао варош Никопоље“ стр. 367.

[3]) Францес: стр. 59. и Сеад-Един стр. 118. веле, да је Мануел само помоћ молио. Налично и Дукас стр. 50.

[4]) Љубић: „Листине“ IV., стр. 335.—336.

[5]) Манси (Mansi): „Annal. eccl.“ св. XXVI. стр. 584.—586. Була 3. јуна 1394. почиње: „Cogimur ex debita“, а од 15. октобра 1394. „Ad *apostolatus nostri*“.

ланово̄ј[1]). По томе је сасвим јасно, да је Француска била упућена у војевање кршћана против Турака, можемо рећи и занимала се зато. Бургундски војвода Филип Смјели, тумач јавнога мнијења, први одасла краљу Сигисмунду свога маршала Вилима де ла Тремоаљ (de la Trémoille[2]); он је имао да каже, да се Сигисмунд може поуздати у помоћ бургундску. Вилим де ла Тремоаљ прође Венецијом (у јануару 1395.), јер се ондје надао намјерити на угарске посланике, те да тако заједно пред сенатом и Венецију одушеве за крсташки бој на Турке. У то је доба Венеција била средиште свију подузећа против Истока, те су се у њој састајали и рочили посланици разних држава. Ту је Мануел имао својих заступника, а исто тако и Француска, Бургундија, Енглеска и Угарска[3]). Но де ла Тремоаљ није имао кад да дочека угарске гласнике, па с тога пође на пут (4. фебруара 1395.).

Међу тим посла краљ Сигисмунд посланство у Француску краљу Карлу VI., које се састојало од тројице угарске господе; надбискуп острогонски Иван Канишки био му је на челу[4]). Најприје се свратише у Венецију, не би ли и ту поморску власт предобили за будућу велику војну. Сенат се упусти у преговоре, Угри су стали тумачити, да је потребно бродовље од двадесет и пет галера, које би имало запријечити прелаз Османлија из Азије у Европу; дакако ово је бродовље стајало мјесечно до 40.000 дуката. Република одговори овом посланству: ако буде краљ Сигисмунд у друштву с војводом бургундским, орлеанским и ланкастерским на копну ратовао, онда ће она потпомоћи жељеним бројем лађа ову коалицију, но одмах лукаво додаде (поуздавајући се само у огромну силу): у случају, ако би Сигисмунд остао сам, да тога учинити не може, бојећи се, да ће страдати њезини трговачки интереси у Леванту (5.—12. марта 1395.[5]). На то крене посланство даље пут Бургундије, те га дне 8. маја налазимо у Лиону; војвода бургундски најљепше га дочека, поновивши своје обећање. Надаривши посланике особито богато, подаде им за пратњу по Француској витеза Рење-а Пота (Renier Pot[6]). Но како баш у то доба не бијаху у Паризу краљеви ујаци, боравећи у Авињону код папе, то се посланство није ни обратило тај час Карлу VI. С тога пођоше угарска господа до војвоткиње бургундске у Дижон (Dijon [17.—19. маја]), а онда чак у

[1]) Делавил ле Ру: „La France en Orient“ I., стр. 228.—229.

[2]) Ibidem.

[3]) Љубић о. с. стр. 338.

[4]) Фејер: „Cod. dipl.“ св. X., 1, стр. 348. Он је живио све до год. 1418. (Гл. Фејер X., p. 6. стр. 143.)

[5]) Љубић о. с. стр. 338.—343.

[6]) Планше (Plancher): „Histoire de Bourgogne“ св. III., стр. 147.

Бордо (Bordeaux), овдје је столовао војвода ланкастерски, који је све и сва обећао посланству[1]).

Тек 6. аугуста стигоше Угри у Париз, баш у час, кад се амо повратише и војвода бургундски и краљевски принцеви, који су сачињавали краљевско вијеће. Надбискуп острогонски и његови другови бјеху најсрдачније дочекани и примљени. Кад се Иван Канишки састао с краљем Карлом VI., предао му је писма свога господара Сигисмунда, те онда у кићеном говору испripовједи силу Бајезидову, жалосну судбину Бугарске, Србије и Влашке, те сврши молбом, да не би напустили Сигисмунда. Тому се позиву одмах одазваше конетабл француски гроф д'Е (comte d'Eu), који је већ био ваљда год. 1392. код Сигисмунда у његовој првој војни на Турке, те о њему и његовом кавалирству много лијепа причао по Француској. Уз грофа д'Е пожели се огледати с Турцима и маршал иде Бусико. Сигисмунд се у тој ствари писмено обратио на свога пријатеља конетабла молећи га, да би што више француских великаша ободрио на војну[2]). За овом господом поведе се и краљ Карло VI.; девет дана по том остави угарско посланство Француску, претрпано поклонима и тврдом одушевљеном ријечи, да ће Француска дати обилне помоћи краљу Сигисмунду.

II.

Савезници Сигисмундови и снага обију војски.

Видјесмо, под како срећним приликама је Сигисмунд затражио помоћ у Француској; осим тога, да је неки особити ратоборни дух заокупио племство француско, земља је била примирена, те се није требала бојати извањског рата с енглеске стране, а то тим више, што су се нетом обавили сватови Изабеле, кћерке Карла VI. с краљем енглеским. Француски краљ, обећавши угарскому помоћ, могао је то без запријека учинити, те је, да се коректно изразимо, управо слиједио јавно мнијење својих поданика. И одиста је тако било; краљева одлука одјекнула је по читавој Француској великим весељем, но како земља ипак није могла да остане без бранича, то је требало одабрати оне, који ће поћи у војну на љуте Османлије.

На чело се томе покрету стави војвода бургундски, који је и онако већ доказао свој живи интерес за ту ствар; спомињасмо како је ванредно љубезно дочекао угарско посланство, те како се за њ заузео

Делавил ле Ру о. с. стр. 231.

„Livre des faits“ I., cap. XXI., стр. 489. Фроасар ed Kervyn св. XV., стр. 220.

код краља Карла VI. Он се поглавито занимао за ту крсташку војну не с тога, да би у њој лично судјеловао, већ што је наумио ставити јој за вођу сина свога. Иван конт де Невер (comte de Nevers) бијаше младић од каквих двадесет и четири године, учтив, врло фин, те опће љубљен од свега бургундскога племства; он је до сада већ био у боју, али није био војсковођа. А стећи витештво (la chevalerie) на челу племства француског у боју против Турака, било је за принца његове крви врло срећна и часна прилика. На дворцу Артоа (Artois) сада се није ни о чем другом зборило и размишљало, већ једино о тој војни. Конт де Невер прихвати је се највећим одушевљењем; отац му је препустио водство, тако да је још само жељно очекивао потврду краљевску, да се узме спремати на пут. Та је потврда стигла за кратко вријеме: Иван конт де Невер буде проглашен војводом крсташке војне. Додуше било је бојазни, да Иван де Невер водства преузети не ће моћи, јер је недавно био угануо руку, но уз љекарску и кируршку помоћ опет се сасвим опоравио. Ова вијест дојмила се неизмјерно угодно свега племства по Француској и Бургундији; толико се јавило добровољаца за војну, да је настала потреба бирати. Краљ је одредио младому војсковођи као помоћника конт-а д'Е, конетабла и маршала де Бусико, а ови одабраше до хиљаду најбиранијих племића француских. Ако сада прибројимо њихове слуге и друге оружане пратиоце, ето нам француске војске до четири тисуће момака. Први примише знак светог крста д'Е и Бусико, иза њих се „цвијет племства и витештва“, скупи око конт-а де Невера. Хенри и Филип де Бар (de Bar), кузени краљеви, Егеран де ла Куси, адмирал Иван де Вијен (de Vienne), Ги и Гилом де ла Тремоаљ, конт де ла Марш (de la Marche), Рено де Роа (Renaud de Roye) пратилац маршала де Бусико-а по његовим бившим војнама по истоку, сир де Санпи (sire de Sempy) — да само набројимо најотменију чељад —, сви се ти спремише да помогну краљу Сигисмунду.

Осим витезова, што су посебице најмљени, те оних што су полазили на војну о свом трошку, главну је бригу о издатку водио војвода бургундски. Часницима је својим исплатио заостатке њихових плаћа, да узмогну подмирити трошкове војне. Наредбом од 29. марта 1396. бјеше уређена пратња младог војсковође: сто деведесет и три витеза и штитоноша, двадесет стријелаца, седам точајлија и друге чељади спомиње се том пригодом. Барјак Ивана де Невера бјеше повјерен јуначким рукама Филипа де Миси (de Mussy), а заставица Гритиз-у (Gruthuze); три витеза Курсианбл (Courtiambles), Иван де Блеси (de Blaisy) и Бикил (Bucul) имали су да прате барјак; иста је брига запала око заставице Нантона и Хигенена де Лињи (Huguenin de Lugny). Двоја кола

била су справна за превоз оружја и јествених потреба, једна кола пуна сукна, купљена у Арасу (Arras), па двадесет и осам коња закључују попис. На жалост није нам позната опрема других витезова, а нарочито била би занимљива она војводе Филипа бургундскога. Карло VI. од своје је стране послао знатан број витезова, а држимо да је отпремио сам краљ конт-а д'Е и маршала де Бусико, прем да је овај пошљедни ипак и о свом трошку опремио петнаесторицу својих рођака; по свему тому ласно је видјети, како је красна и снажна помоћ долазила Сигисмунду из Француске.

Уз ово племство француско још је полазила на војну плаћеничка чета; ове не спомињу француски љетописци већ само њемачки, те јој множину означују једни шест хиљада, а други десет хиљада момака. Држимо ипак, да смо истини најближе, ако узмемо, да је француско-бургундска војска укупно бројила до десет тисућа момака.

Филип Смјели окружио је свога сина врсним војводама, да му буду у помоћи код војевања. Он је одабрао Филипа де Бар, адмирала Ивана де Вијена, Ги-а и Гилом-а де Тремоаљ те Одарда де Шасрон (de Chasseron). Видимо да је војвода бургундски мислио на све.

Папа опет са своје стране подао је опћи опрост крсташима, па онда дозволу да смију код невјерника и шизматика јести и спавати, одабрати себи исповједника и слушати мису пред изласком сунца, а крај свега тога одобрио је завјет младога војсковође. Ето тако је ова војна била у свом почетку и поласку религијозног карактера, но кад је дошло до чина, онда се прометнула у четовање (chevauchée). Филип Смјели имао је много смисла за све што је сјајно, то је било традицијонално на бургундском двору, па није ни сада изостало. Барјаци и заставице биле су урешене златом и сребром; свугдје си могао видјети грб и лозинку конт-а де Невера; трубе, чебета коњска, шабраке, све је то било накићено сребром и извезено бургундским бојама. По сриједи барјака била је слика блажене дјевице, окружена љиљанима и грбовима војсковође, више од двијеста људи било је обучено у ливреје свјетло-зелене боје. Чадори били су од баршуна исте боје, искићени истим знацима. Свагдје си могао напасти очи своје необичним и невиђеним сјајем, а и све се натјецало да буде финије и укусније. Војвода је бургундски само у ту сврху потрошио за онда велику своту од 1835 франака. А како да се трошак цијеле војне подмири? Тим се питањем забављао војвода бургундски већ тамо од год. 1394., па је наумио ударити на своје државлане изванредан порез, којим да се подмири будућа војна. На тај начин рачунао је примити до двјеста хиљада франака; краљ француски дуговао му је сто шеснаест хиљада франака, па прибројивши

тому још редовити приход у износу од сто осамдесет и три хиљаде франака, ето како је могао Филип Смјели рачунати на велику своту од пет стотина хиљада франака. То је трошак самог војводе; од својих поданика затражио је да даду на по се двјеста хиљада франака, а од тога падало је на фландријске градове сто тридесет хиљада франака, на линеске и анверске осам, лилске, донајске и оршијеске тридесет хиљада франака, док је остатак отпао на Бургундију. Од фландријског клера надао се војвода знатној субвенцији од десет хиљада и триста франака, но добио их је само у зајам. На против град Лил дао је за путовање конт-у де Неверу двије хиљаде франака на рачун будуће увознине.

Сва ова свота ни из далека још није достајала, па с тога се морао војвода упустити у зајам на све стране, једини краљ даровао је десет хиљада франака[1]).

Али не само Француска, већ и готово сва остала католичка Европа одазвала се Сигисмунду на његов глас о погибељи османлијској. Уз Француску највише се напрегла Њемачка, што је и природно поради њезиних тјеснијих сношаја прама кући Луксенбуршкој. Прем да смо у великој неприлици, да и овдје узмогнемо тачније одредити броја помоћне војске, то је ипак можемо за знатнију сматрати прама броју и одличности војсковођа и великаша њезиних. Нијемци се дигоше од Пољске до Алзазије, од Луксенбурга до Штајерске, или како клинбершки љетопис пише: „behem, poland, österrich, payern, missen, türingen, sachsen, francken, hessen, von dem rin, swaben, elsäss“. Изрично се спомињу ови великаши: Фалцграф Рупрехт Пипан, најстарији син кнеза изборника и познијег краља Рупрехта III., па онда гроф Каценеленбогенски, (von Katzenellenbogen), којега идентитет није можно установити, онда штајерски и угарски великаш Херман гроф Цељски, па Иван бург-граф нирембершки. Уз то потпомогао је Сигисмунда и њемачки ред, но није нам о том чину ништа извјесније познато[2]). И Енглеска није се оглушила Сигисмундову позиву, па је спремила до хиљаду витезова под водством Џона де Бофора (de Beaufort); но ову је помоћ више дало одушевљено енглеско племство, него двор. На жалост о даљњој судбини ове војске није нам ништа познато, дапаче њу и само спомињу њемачки, талијански и грчки извори, док енглески управо муком муче[3]).

[1]) Гл. Ј. Делавил де Ру о. с. стр. 233.—240., гдје се све то наводи по исправама у францускиm аркивима и други дио овог дјела стр. 18.—20. гдје је рачун бургундског војводе одштампан.

[2]) О њемачкој припомоћи гл. Браунер: „Die Schlacht bei Nikopolis 1396.“ Бреслава 1876. стр. 9.—13., гдје се о том питању расправља, а да се уза све то не долази до јасног и чистог резултата. За Браунером се повео и Делавил о. с. стр. 240.—242.

[3]) Делавил, стр. 242. и Браунер, стр. 25.

Жалосно унутарње стање талијанских државица врло им је отеготило прилику, да потпомогну угарскога краља, те да се придруже опћем кретању. Једина је Венеција била у бољим и срећнијим приликама, да се је могло на њу рачунати, али лукава република није на себе рачунала. Знамо, како је она све вријеме гледала, да се што више војске скупи око Сигисмунда, а подједно се с њима упустила у погодбено договарање. У септембру 1395. пође на француски двор млетачки посланик Иван Алберти, тобоже да исходи ослобођење неких у Француској затворених Млечана те поради неких трговачких ствари, но за право, да види оружање и спремање Француске на крсташку војну. Иза девет мјесеци јави он сенату што је видио, а то и јест републику онда навело на дефинитивни резултат[1]).

За цијело то вријеме трајала су поговарања између бизантинског двора и Сигисмунда; првога марта 1396. знало се у Венецији, како се коначно оба владара споразумјеше; Сигисмунд је обећао да ће до маја сву војску скупити на Дунаву, а нада се онда у јуну већ бити у Цариграду и ослободити га од османлијске најезде и погибељи. Цар грчки опет наоружао је десет галера, а мјесец дана плаћаће цар за њихово подржавање, док ће за три остала носити сав трошак краљ угарски; цар је већ имао спремних тридесет хиљада дуката. Ова је новост стигла у Венецију баш у час, кад је ова хтјела да отправи посланство султану Бајезиду, не би ли га измирила с царем грчким; дакако сада је вијеће одустало од посланства[2]). Сада су угарски посланици затражили сталан и јасан одговор од републике; међу тим сазна Венеција и од свога посланика у Француској, како ондје ствари стоје, те је с тога обећала послати у обале егејске и црноморске четири галије између половице јула и половице аугуста[3]). Но молба Сигисмундова, да би му република узајмила новаца, бје одбијена, јер тобоже и сама га треба а нема, док је за право знала, како је краљ тачан и сигуран у новчаним пословима[4]), те је и то јасно изрекла 27. априла, поручујући у Будим, да је то само лични зајам.

Марино Санудо казује, да су и Генова и Фиренца приступиле савезу; но то је врло сумњиво[5]). Пољска је стално судјеловала у тој експедицији, али нам на жалост није о том ништа више познато, као ни о енглеској војски[6]). Преостаје још витешки ред на отоку Роду,

[1]) Романин: „Storia docum. di Venezia“ св. III. стр. 335.

[2]) Љубић: „Листине“ стр. 360.

[3]) о. с. стр. 363.—365.

[4]) Ibidem.

[5]) Muratori: „Scrip. rer. it.“, св. XXII., стр. 762.

[6]) Длугос (Dlugoss): „Hist. pol.“, I., стр. 145.—6. — „Annales Polonicae“, II., стр. 1159.

којему се Сигисмунд такођер утекао у помоћ. На ту је помоћ могао стално рачунати, као и на помоћ још неких других витешких редова, којима је била главна задаћа војевати на муслиме[1].

Ето то је сва помоћна војска од несрећне војне никопољске. Ми ћемо касније кушат да одредимо њезин број, а за сада држимо да можемо казати, да је била врло велика, те да тако биране још није Европа видјела од времена првог крсташког војног похода.

У прољеће године 1396. стаде гибање и кретање крсташа пут Угарске. Главна војска, којом ће заповједати конт де Невер имала се састати у Дижону дне 20. априла, да ондје прими своју плаћу; главни дан састанка био је уречен за 30. истога мјесеца у Монбељару (Montbéliard). Иван де Невер добио је већ дне 6. априла у Паризу допуст од краља, те је пошао у великој и сјајној пратњи у Сен-Дени, да се ондје поклони и јави. У Дижон се врати дне 13. да прегледа још задње припреме за војну. Сви чланови његове породице састаше се у том граду, да му кажу с Богом, без сумње ни из далека не слутећи, шта ће се згодити с њиховим миљеником. Дне 30. априла послије обједа крене на пут у Монбељар, да ондје прегледа своју јуначку војску[2]). Из Монбељара запути се војска у Алзацију, пређе Рајну негдје код Штрасбурга и Брајсгауом стиже у долину дунавску; може се рећи, да је доста журно путовала; дне 9. маја бјеше конт де Невер у Лефенбергу (Löffenberg) у Баварској, те одавле усписа у Регенсбург, молећи да би му се спремило бродовље, које ће војску и пртљагу отпремити у Будим[3]). Осим ове чете, још је пошла у бој једна француска; она остави Париз концем априла под водством Ханрија де Бар-а и Егерана де ла Куси-а, те се спусти преко Алпи у Италију. У Баварској придружише се Французима Нијемци, то су били од веће чести пјешаци, којима су заповиједали Иван Ниренбершки и Роберто пфалцграф рајнски. У Страубингену бјеше Иван де Невер врло свечано дочекан од свога шуре Адалберта II. баварскога, а тако га прими и аустријски војвода Леополд IV. у Бечу, који имађаше Иванову сестру за жену. На саме Духове (21. маја 1396.) уђе бургундски кнез у град, гдје се заустави подуље времена. Међу тим су и она двојица одличних Француза де Куси и де Бар дошли до Венеције; они су сада могли да се сједине с конт-ом де Невер, ако пређу Бренер, но тога учинили нијесу, већ су од републике затражили

[1]) Гл. Браунер о. с., стр. 9.—13. и Делавил, стр. 244.—245.

[2]) Плуше (Ploucher): „Hist. de Bourg.“, св. III., стр. 148.—9. — „Religieux de Saint-Denis“, св. II., стр. 428. — Juvenal des Ursius; св. II., стр. 408.

[3]) Гл. Браунер о. с., стр. 23., Ашбах I., стр. 97. сасвим погрешно узима путовање крсташа. — Делавил стр. 246.

да их превезе у Сењ на својим галијама, па да се тако копном даље идући сједине са Сигисмундом. Венеција им даде 29. маја повољан одговор, те се превезоше сјутра дан на једној галери на хрватску обалу. Не знамо, колико се времена заустави конт де Невер у Бечу; овдје се читава војска опскрбила нужном храном, која бјеше натоварена на седамдесет лађа и запловила низ Дунав. Подједно бјеше послан фландријски витез Готје де Рип (Gautier de Ruppes), да јави у Будим краљу Сигисмунду долазак крсташа, што овај великим весељем поздрави. Иза тромјесечнога путовања стигоше Французи у јулу у Будим[1]).

Будим је био главно састајалиште свију савезника. Конт де Невер и Куси и де Бар стигоше готово у исто вријеме; припомоћ енглеска, о којој иначе мало знамо, разни витешки редови и Пољаци, све је овдје било на скупу око краља Сигисмунда и његове војске. Сада се могло вијећати о будућој војни. Да султан Бајезид жели ратовати на Угарску било је јасно већ од онда, кад је онако отпремио краљеве посланике, који су га питали, којим ли је правом освојио Бугарску. То је још јасније било, кад је султан у фебруару 1396. навјестио Сигисмунду рат, те му поручио, да ће стићи у мају у Угарску. Кад је стигла сва крсташка војска у Будим, није се још ништа знало о каком непријатељском гибању Бајезидовом. Сигисмунд је наумио дочекати непријатеља у својој земљи, дакле држати се сасвим дефензивно, мислећи да ће тако много боље проћи. Али то је, што је и сасвим природно, наишло на жесток отпор код свега витештва, које се управо радовало боју и својој будућој слави, а ето по краљевој жељи ласно би могли читаво вријеме без боја чекати. С тога се сви састадоше у вијеће; главну је ријеч водио де Куси, он је живо заговарао да се пође у непријатељску земљу и ондје потражи Османлије. Тај би приједлог великим одушевљењем и прихваћен[2]).

Сврха војне била је истјерати Турке из Европе, што се чинило крсташима баш лак посао, као да су држали да се Бајезид ни не ће у бој упустити. Неки су од њих снивали и о том, како ће бити грчко царство спасено, паче Јерусалим и света мјеста! Као исходиште и најстратегичнија тачка, опће се држало Никопоље на Дунаву у Бугарској; чим падне тај град, што се имало згодити прије доласка султана, свакако ће уз њих пристати и влашки војвода Мирча, чија је вјерност и обећање, да ће помагати крсташе, била сумњива; па

[1]) Фроасар, св. XV., стр. 243.—4. и 393. — „Religieux“, стр. 428.—30. — „Livre des faits“, стр. 590.—1. — Живенал, стр. 407. — Делавил, св. II., стр. 25. отштампао је оне исправе, што се односе на Французе, који су полазили преко Италије и Сења у Будим.

[2]) Фроасар l. c. и „Livre des faits“ l. c.

онда им је отворен и пут све до Дринопоља, а и то би требало учинити прије доласка непријатељева. Ето таком сањарењу подавали се витезови, дакако ни не слутећи, што их чека.

Да се дође преко Оршове до Никопоља, науми краљ Сигисмунд изнајприје да се прође Ердељем до Оршове, а одавле да се уђе у Влашку. Тај пут имао је још и ту сврху, да присиле Влахе, да се придруже крсташима, али је опет био много дужи него ли ако се пође низ Дунав, од којег би се опет имала та корист, да би Србима било осујећено здружити се са султаном. Војска одабере тај други пут, те се тако спусти низ Дунав до Оршове. Ту код Жељезних врата пређе ријеку у највећем нереду, а уз то се крсташи још окаљаше плијењењем Србије; у том се особито одликоваше обијесни Французи, а како су их други од тога одговарали те им свашта спочитавали, настаде међу њима свађа. Та се војска тако прецјењавала, да није стражу понамијештала, ни ухода распослала, ријечју ништа се занимала за непријатеља. Прешавши Дунав паде војска под Видин, те се узе спремати да га на јуриш освоје, но заповједник тога града, бугарски кнез Срацимир, видјевши то, предаде се. Оно неколико Турака што је било у граду, бјеше сасјечено, а у њем остаде до три сто људи за чување[1]). Одмах иза тога постадоше конт де Невер и његови три ста другова витези[2]). Војска пође на то низ Дунав, те се код Рахове намјери први пута на озбиљнији посао; град је био заштићен двоструким редом зидина и торњева, па храбром посадом, која се одлучила бранити док може. Велика француска господа Филип де Бар чила бранити док може. Велика француска господа Филип де Бар конте де ла Марш, Куси, конетабл д'Е, маршал Бусико, пожурише се ноћу с пет стотина људи, да прије све војске дођу под град. Одмах у јутру заметну бој с Османлијама, који су из града изишли да неки мост преко јама униште; иза подуље битке побједи маршал Бусико, те освоји мост, док их је конетабл отјерао натраг у град. Али са своје малобројности нијесу могли Французи ништа више да получе. Кад је за то чуо Сигисмунд, посла помоћ и нареди јуриш. Но понос француски не хтједе да прими те помоћи. Ето како је Бусико јуначио своју војску: „Одиста била би срамота, да друга чељад пређе преко тога моста, што га освојисмо нашом крвљу и што га чувамо. Дакле браћо и пријатељи моји, покажимо да њихове помоћи не треба.“ Посред жестока боја први се успе Бусико; његов барјак,

[1]) Фејер, св. X., стр. 2.—420. — „Livre des faits“, стр. 591. — Шилтбергер, стр. 51. — Браунер погрјешно држи, да је Оршова било прво, а Видин друго мјесто, што су га крсташи заузели (стр. 27.) Шилтбергер зове Widin — Pudem.

[2]) „Livre des faits“ l. c. Фроасар, св. XV., стр. 248.

што га је носио Иг де Шевнон, уграби непријатељ; Иг паде заједно са својим љествама, на које се бјеше успео, у дубину јарка. Сада стаде опћи јуриш, који је потрајао све до касно у ноћ; сјутрадан, кад се крсташи опет спремише на бој, предаде се бугарско становништво града краљу Сигисмунду под условом, да им се поштеди живот и иметак. Бусико уђе у град, те предаде Сигисмунду све Турке, на које се намјерио те их похватао, а краљ их поведе собом као ратне сужње[1]).

Овај је почетак ратовања већ показао међусобно натјецање, да не кажемо завист, тако да се било озбиљно бојати за будућност; Рахово је без сумње још више распирило страсти између Француза и остале краљеве војске. Иза посвоја Рахова пође Сигисмунд даље, оставивши у граду двије стотине људи.

Дне 12. септембра стиже под Никопоље, чврсто мјесто на десној обали Дунава, велике стратегичке вриједности, јер је господарило долином Алуте, дошљедно било кључ турском господству у Влашкој; с тога и јест султан то мјесто снабдјео чврстом војском, којом је заповједао храбри Тоган-бег. Како је у граду било сила хране и оружја, то се и одлучио бранити га до задњег даха. Сигисмундовој здруженој војсци мањкала су сва средства за редовито подсједање градова, но Французи, који хтједоше у боју увијек први да буду, ипак с тога не клонуше духом. „Љестве су скоро учињене“, рече маршал, „а у рукама храбих људи оне замјењују најваљаније бојне справе“. Но тако није било, узалудни јуриши доказаше да не преостаје друго ван гледати гладом присилити град на предају. Војска опколи са свију страна Никопоље, а бродовље, што је крстарило по Дунаву, пријечило му је сваку свезу с Влашком. Угри, Нијемци и остали нефранцуски савезници смјестише се у посебном табору на обали дунавској на против града, док су се Французи, као бојне коловође ближе примакли граду, једва чекајући да им град отвори врата, да први уђу унутра.

Већ пуних петнаест дана подсједаху крсташи град; витезови не имајући бојног посла, стадоше живјети као код куће, не марећи да би могао с које стране доћи султан. Забаве, игре, коцкање и све друго заокупи француске јунаке тако живо, да о каквој дисциплини није било можно баш ни код једног момка говорити. Ни страже није било да чува табор; уходе мјесто да врше своју службу пландоваху, па тако је баш крајна небрига завладала читавом војском. Дапаче опће

[1]) „Livre des faits“ l. c. и 591.—593. — Живенал, стр. 408. — Фроасар, l. c. — Шилтбергер, стр. 25. — Обично се држи, да је Сигисмунд дао сужње сасјећи одмах пред Раховом, но вјеродостојна врела о том не говоре ништа, већ то крволожтво међу пред сам бој никопољски.

се држало, да се султан налази у Азији, но како знамо, он је смјерао подсјести Цариград, кад ли му дође вијест, да је под Никопоље пала велика кршћанска војска[1]). Сада узе и он скупљати војску; у Пловдиву имала се сва састати. Одавде водила су два пута у Никопоље преко Балкана, један преко Трајанових врата, а други преко Татарбазарџика: оба су се састала у долини ријечице Осме и Јантре, притока дунавских. Ту у долини Осме Бајезид је наредио српском деспоту Лазаревићу да му се придружи; овај превали до Јантре и крене пут Лароце, док је Бајезид са својим јањичарима ишао на Трново[2]). Крсташи били су тако дубоко увјерени, да им од Турака не пријети никаква погибељ, да је маршал Бусико дао оне гласнике, који су први најавили близину султанову, батинати и мучити, јер тобоже кваре храброст војске; неким другим опет бјеху ради истога чина одрезане уши, што су ширили лажне гласине[3]).

Ето тако је дубоко пала дисциплина у савезничкој војсци.

Но ти се гласови сасвим друкчије дојмише краља Сигисмунда и његових опрезних војвода; мачвански бан Иван Моровићки (de Maroth) изјаши с пет хиљада момака према Трнову, да се увјери о назочности султановој; дне 24. септембра 1396., при повратку банову знало се је стално, да је султан Бајезид још само пет миља далеко од Никопоља с огромном војском[4]). Краљ одмах отправи гласнике у француски табор; витезови таман сјеђаху за ручком. Новост о близини Османлија уроди највећим нередом што се може мислити: све је поскакало те грабило за оружје па „вином у глави“ зајашило коње, неизмјерно одушевљено за бојем. Главне војводе једва зауставише војску, јер само да није с мјеста, онако у узорном нереду, потражила султана[5]). Не имајући другог посла, сасјекоше сада крсташи оне Турке, што су их од Рахове сачували, надајући се од њих великој искупнини[6]). Под вечер овог узрујаног дана састадоше се војводе у бојно вијеће. Сигисмунд предложи, нека би Власи под заповједништвом војводе Мирче први пошли у бој: то су биле лако оружане чете, па уз то су познавале земљиште и непријатеља; краљ се подједно бојао, да га не би вјеро-

[1]) „Livre des faits“, стр. 593. — Живенал, стр. 408. — Релижје, стр. 494.—496. — Шилтбергер, стр. 52. — Фроасар, св. XV., стр. 264.—8.

[2]) Делавил, стр. 259.

[3]) Релижје, стр. 500.

[4]) Фејер X. п. 4. стр. 385. Неки хисторици погрјешно држе, да је краљ тај посао повјерио Николи Горјанскоме. О датуму биће више говора, кад будемо кушали фиксирати дан битке никопољске.

[5]) „Livre des faits“ стр. 593. — Фроасар, стр. 312.

[6]) Релижје, стр. 500. — Живенал, стр. 409. — Делавил, стр. 261.

ломни војвода изневјерио, а то му је свакако теже било учинити, ако се одмах налази у првом бојном реду. У другом реду имали би бити Угри и остали савезници изим Француза, којим је било препуштено, да самостално ударе на јањичаре. Али француски витезови не прихватише ову бојну основу. Њихова охолост и таштина успе се сада на врхунац свој; једног конетабла француског, говораху, мора да иде прво мјесто у боју, њему дозначити друго, значи нанијети му смртну увреду; француско племство може само прво бити, а краљ угарски хтијући их ставити у други ред, тиме хоће само да „убере ловорике и славу дана“. Искуснији Французи као Куси и Бусико придружише се краљевом мнијењу, али сви они други ужасно штропотаху. Ги де ла Тремоал, један од најбјеснијих, повиче де Куси-у: „Ја ћу показати, да не знам што је страх, те ћу доћи с репом мога коња онамо, куд се ви не усуђујете губицом вашега.“ Иза подуљег препирања бјеше коначно Сигисмунд принуђен да попусти: Французи ће први ударити на Турке одмах сјутра дан у јутро[1]). А сада хајде да огледамо, колико ли је било војске с обију страна, да се још боље разјасни важност битке и с те стране.

Сигисмунд је скупио за бој против Турака сву војску што је само могао, но како је била састављена од разних елемената, а међу њима и од много незадовољника, одиста није била доста јака, да се огледа с Османлијама. Узрок тому имамо тражити и у војеној организацији. Прва организација у Хрвата и Мађара била је племенска, тек је туђински Анжувинци промијенише, особито Људевит I., за којег се владара подиже оружје угарско и хрватско до највећег степена и славе. Сада се све темељило на развитку бандерија, војних чета, које су биле на ноге стављене на краљев трошак, па високог племства свјетског и духовног. Свака се чета састојала од пет стотина витезова на коњу, док је ниже племство сачињавало пјешадију. Али за велике ратове ова сила није достојала, па стога је и сељаштво морало поћи у војну (milicia portalis) под водством којег племића. Године 1396. Сигисмунд чак је посегао и за плаћеничком војском, само да је што више скупи[2]). Како су врела гледе броја војске врло протусловна, то је веома тешко утврдити, колико ли је било угарске војске, а исто тако и друге; држимо да је истини најближе, ако ставимо број кршћанске војске овако[3]):

[1]) Фроасар, стр. 314. — Шилтбергер, стр. 52.—53. — Живенал, стр. 409. — Релижие, стр 490.

[2]) Мајнерт (Meynert): „Das Kriegswesen der Ungarn“. Wien 1876. стр. 54.—73.

[3]) Делавил, стр. 265. — Келер, стр. 23. — Браунер, стр. 30.

Краљева војска (бандерија) . . .	36.000	мом.
Плаћеника	26.000	„
Ердељских пјешака	16.000	„
Француза	14.000	„
Нијемаца	6.000	„
Плаћеника њемачких и чешких .	12.000	„
Влаха под Мирчом	10.000	„
	120.000	мом.

Колика ли разлика према турској војсци! Осим оно нешто Срба под Стјепаном Лазаревићем, све сами пусти Османлије, пуни силног вјерског одушевљења, а уз то већ од више година научни по разним азијским и балканским бојиштима славно побиједити. А побједе и јесу најбоља школа за свачију војску; Османлија остао је у војсци докле год је могао носити оружје. За живота уживао је све слобоштине, док му је по смрти Мухамед обећао насладе рајске. Од оваке војске одиста се могло много ишчекивати. Уз то је у то доба једина османлијска војска била честито организована, те сачињавала сталну пјешадију, јањичаре и коњицу, спахије. Баш у том има се тражити главни разлог свеудиљним побједама за пуна два вијека над кршћанским витешким оружјем[1]). Иста потешкоћа, која нам се наметнула код тачног опредјелења кршћанске војске, показује нам се сада и код османлијске.

Кршћани очевидно претјерују њезин број, не би ли тиме икако оправдали свој ужасни пораз, док турски извори не спомињу никаки. Још је најбоље највише се поуздавати у грчке писце, који су доста непристрани. Чини се да Бајезид није имао више од сто и десет хиљада момака, дакако заједно са српском помоћи, дакле готово толико колико и његов противник краљ Сигисмунд. Дакако ваљаност турске војске на прама крсташкој не може се доста истакнути, јер у том и лежи главни разлог побједе полумјесеца[2]).

III.

Бој код Никопоља (25. септембра 1396.).

У цик зоре у понедјељак дне 25. септембра 1396.[3]) спремише се Французи, да први ударе на непријатеља, сасвим обузети од пусте

[1]) Џеват-бег: „Etat militaire de l'empire ottoman: les Janissaires“. Парис 1882.

[2]) Делавил, стр. 268.—269.

[3]) Како су готово сва врела између себе врло протусловна, што се тиче дана битке никопољске, то је тај датум врло тешко фиксирати. Француски извори (Релижје, Фроасар) кажу да је задње септембарске недјеље (т. ј. 24. септембра) било у табору познато, да се приближава султан, те да се

жеље за бојем; конетабл, не марећи за осталу војску, нити не чекајући да се ваљано у ред стави, изиђе први из табора да се смјести на згодно мјесто. Залуду је Сигисмунд још сада по задњи пута покушао, не би ли га наговорио, да прихвати његову бојну основу. Али охоли Француз ни да шта чује о том, већ тек што је узнемирени и забринути краљ оставио табор[1]), даде тешко ишчекивани знак да се удари на Османлије. Конетабл заповиједао је око седам стотина витезова; он их пораздијели у двије хрпе. Првом је сам управљао, док су другој на челу стајали конт де Невер и Куси. Иван де Вијен развије барјак блажене Госпе; међу Французима налази се и велики мештар витешког реда с Рода, праћен од најбиранијих и најотменијих витезова. Сви се као бујица, која пред собом све руши, баце на непријатеља, пуни одушевљена и неизрециве срчаности на гласну вику: „Живио свети Дени, живио свети Ђурађ!“

Бојно поприште стере се Никопољу на југо-исток[2]). То је равница, која се на западу полако диже у балканско сјеверно пригорје, док јој је на истоку међом ријечица Осма; баш посред ње диже се хумак, који дијели воде дунавске од оних осминих. Између града Никопоља и тога хумка развило се прво крешево.

Док су се Французи први ухватили у коштац с Турцима, дотле се остала крсташка војска разредила како је знала на брзу руку. Десним крилом заповједао је ердељски војвода Стјепан Лацковић, велик противник свога краља Сигисмунда; средиштем идући с десна на лијево, а састављеним од веће чести од коњаника, управљао је бан хрватски, Никола Горјански, док су осталим четама предњачили цељски грог Херман, гроф Ниренбершки и Мирча.

Турска се војска пораздијелила на троје; први бојни ред бројио је осим неуредног предстражног коњаништва, до двадесет тисућа пјешака, иза њега стајао је други ред спахија с азијском инфантеријом по сриједи. С оне стране поменутог хумка бијаше смјештен трећи бојни ред са султановим чадором; ту је била језгра војске: јањичари и спахије, а нешто даље српски деспот Стјепан Лазаревић с пет тисућа Србаља.

бој био сјутрадан 25. септембра. Њемачки извори мећу бој на 27., 28. и 29. септембра, а само један (Кенигсхофен) на 25. септембра. Исти датум даје и Јустингер (бернска Кроника) ар. Фроасар св. XV., стр. 410.) Већина хисторика узима 28. септембар, упирући се на један натпис у цркви брашовској у Ердељу (Швантнер II. 886.). Ми држимо да је 25. септембар најближи истини, па смо га с тога и узели.

[1]) Релижје, стр. 502.

[2]) Неки хисторици држе, да је бојиште било близу Трнова, код мјеста Никуп, но да је то мнијење криво, јасно је доказао Каниц (Kanitz): „Donau. Bulgarien“. Leipzig 1875. св. II., стр. 189. и даље описавши терен, те учинивши тиме хисторијској критици велику услугу.

Прво крешево наста између обају првих редова. Турци сакрише очима крсташа својим коњаништвом читав низ наоштрених колаца, што су их смјестили, не би ли тиме ослабили јуриш француских коњаника. Ови продираху напред у доста лијепом реду против лаког турског коњаништва, које једнако се гибајући избјегаваше бој, али уза све то боцкајући час с бока, час с трага, док на једаред не ишчезну иза оних наоштрених колаца, те остави Французе да се бију с другим бојним редом, азијском пјешадијом. Ти су колци, високи коњу до појаса, били смјештени уздуж читавог бојног реда, а како се дојмише Француза најбоље нам кажу маршалове ријечи, што их је изрекао опазивши ту запријеку: „Чудног ли јунаштва, што много не вриједи, јер има доста храбре чељади, која ће знати да га се ријеши.“ Но било како му драго, ти су колци своју задаћу испунили, те били на највећу неприлику француском коњаништву, а добра заштита турској инфантерији. Сада је ова стала да сипа своје стрјелице, а лако да би крсташи већ сада измакли, да није опет јуначина Бусико повикнуо: „Шта, ми се дајемо овдје мирно убијати! Залетимо се на непријатеља, да избјегнемо његовим стрјелицама.“ Сада навалише крсташи с маршалом и с конт-ом де Невер на челу као бјесни; уз силно крвопролиће и губитак многих јунака Французи сретно срушише колце. Али храбри се Османлије дуго нијесу дали макнути с мјеста, док их ипак, изгубивши до 12.000 људи, не потиснуше кршћани. Тиме се Французи примакнуше правом боју: у једаред нађоше се опкољени са свију страна од непријатеља, тако да се чинило, да ће их нестати међу њима. Но сада потече у помоћ бан Никола Горјански, те кршћани, напевши све силе, видећи се у грозној погибељи сложно ударише као очајни: то јунаштво бје сјајно награђено, други османлијски бојни ред изгубивши до 5000 људи, бје уништен.

Свладавши тако управо надчовјечијим држањем ове прве големе запреке, Французи требали су сада да дођу у ред, те да причекају осталу војску Сигисмундову, која им је долазила у помоћ. Да се је којом срећом то згодило, сједињена кршћанска војска стално би побједила. Међу тим се Бајезид веома једио, што су она прва два бојна реда тако лошо прошла, његове су војске биле растјеране на све стране, тако да су се Французи и остали крсташи могли лијепо опет уредити, а да их при том нитко није сметао. Но чини се, кан да овог крвавог дана није било мјеста мирном и тријезном размишљавању, те да је мах обузела безразложна узрујаност и луда несмотреност. Коњи се под тешким оружјем добрано усопише, док је силна жега притиснула витезове; с тога их је много било за то, да се одустане од даљег боја и да се

не би до сада славни дан компромитовао. Но конетабл ни да чује о том, он хтједе свакако да мак на конац потјера, не би ли сву славу уграбио за се: бјегајући непријатељ има да се даље прогони. Опет се успаљени витезови бацише на уморне коње, те јашећи даље доспјеше на врх нама познатог хумка. Али сада се у једаред измјени прилика: испод хумка стајао спреман за бој султан Бајезид са 40.000 своје најбираније војске. Он ју је досада чувао у резерви, да с њоме, која је већ толико побједа извојштила, коначно одлучи битку; преко гласника је сазнао, како је малена војска француска, па стога ударише тим већим весељем љуте Османлије у бој. Кад су крсташи угледали ту војску, обузе их више страва него ли чуђење. У тај час удари изненада на њих с десна чета османлијска, која још већма збуни јадне витезове. Унаточ све вике, бодрења и мољакања војсковођа, настаде таки метеж и неред, да јунаци ни својих мачева из корица не знадијаху повући. У тили час, као нагла олуја, неред и смутња ухвате и осталу краљеву војску, која је Французима одмах за леђима била; у тој опћој конфузији, први окрену боју леђа на лијевом крилу влашки војвода Мирча, а на десном ердељски војвода Стјепан Лацковић[1]). Кад то опази у средини постављена краљева остала војска, побјеже и она. Једино она војска, којом је заповиједао горди бан Никола Горјански, те Херман Цељски, остала је непомична на свом мјесту, бијући се јуначки с душманином. Ове је војске било само дванаест хиљада јунака, а готово да су спасли кршћанском оружју славу тога дана; дуго се времена није битка одлучила. Французи видјевши то јунаштво, опет се окуражише, те узеше на ново сјећи Османлије. Али сада се подигоше Срби под деспотом Стјепаном Лазаревићем, њих пет хиљада, које је султан за крајну нужду чувао. Њихова ненадана свјежа навала одлучи потпуни пораз кршћанске војске. Ова, по свој прилици држећи да је много већа, нагне у бијег према Дунаву.

Француски кроничари од реда сви налазе поглавити разлог поразу крсташа у том, што је већи дио угарске војске побјегао, а да се и није упуштао у бој. Но томе није тако; дакако, онај срамотни бијег много је шкодио, али јунаштво преостале угарске господе, краља, Николе Горјанскога, Канижаја, надбискупа острогонскога, Розгонија, Форгача, бана Ивана Моровића, грофа Хермана Цељског, могло је ласно све поправити, да не буде Србаља под својим деспотом. Више су скривили Французи са својим неумјесним јунаштвом и гордом смјелошћу.

[1]) Касније га узеше објеђивати, да је починио издају, но држимо да је тој верзији дало повода то, што је одмах по Никопољу Лацковић на челу незадовољника хрватских против Сигисмунду.

Док је Сигисмунд узмакнуо надајући се ипак, да ће још једном саставити своју војску, те опет ударити на Турке, дотле су Французи извршили славно своју мисију: видјевши да нема више наде побједити, наумише славно погинути, али и скупо продати свој живот. Конт де Невер, унаточ своје младости, подавао је најбољи примјер својима, па племенита браћа де Бар, конт де ла Марш, „најмлађи од свију, који није имао ни браде ни бркова“. „Овај цвијет младости племства,“ како кажу љетописци, „борио се је не као дјеца, већ као остарјеле јуначине“. Конетабл, који је својом несмотреном одважношћу приправио пропаст војске, махао је мачем око себе као бијесан, хтијући да јунаштвом све поправи. У тој неизрецивој сјечи особито се још истаче маршал Бусико; хвале га, да толико јунаштва као он није ни један други починио. Уз ове лавове још ћемо споменути Ивана де Вијен, адмирала и барјактара, који је високо дизао заставу блажене Госпе, али коначно ипак пао, држећи чврсто свој аманет. Уз њега паде сила витезова француских, али главне јунаке ипак није смрт задесила: маршал Бусико и конт де Невер живи падоше Турцима у шаке.

Међутим се спасоше на Дунав краљ Сигисмунд и гроф цељски, гдје их прими једна лађа родских витезова. Тешко је рећи, тко се још бијегом уз краља спасао, тек знамо за ова имена: гроф Херман Цељски, бург-граф Ниренбершки, велики мештар Филип де Најак (de Naillac), били су с краљем, међу осталима налазимо Канишкога, надбискупа острогонскога и брата му Стјепана, Николу Горјанског и брата му Ивана, Освалда де Волкенстајн (de Wolkenstein), још од малоће друга краљева, пјесник чија нам се дјела сачуваше; од Пољака знамо за Тому Кулског и Стибора од Стиборице, да избјегоше сигурној смрти. Још су међу осталима Дмитар Бубек и Иван Пастохски. То су једина имена што нам се сачуваше, а држимо да их и није било баш много, јер и оне, што су још прије боја побјегли, једно стигоше Турци, а друго опет страдаше међу Србима. Несрећа и пропаст била је потпуна. Што се још бијегом спасло до Дунава, те избјеже мачу бијесних Османлија, оно потопише хладни вали дунавски; пренапуњени чамци, не могавши толики терет поднијети, потонуше. То је била врло жалосна слика; син господара де Монкаврела (de Montcavrel) утопи се између двију барка, а неки пољачки племић, не нашавши никаквога чамца да се спасе, баци се оборужан у воду, те преплива Дунав по сред тисућу погибељи. Али таких срећних било је врло мало! Што не погибе од мача и у води, оно постаде турско робље, којега је било врло много.

Ето то је страшни дан под Никопољем[1]).

[1]) Битка је израђена међусобном контролом свију наведених извора. Разилази се од Браунер-овог и Келеровог описа, док се највећма слаже с Делавил-ом.

IV.

Прве пошљедице несрећног боја.

Прем да је крсташка војска управо уништена, ипак је султан Бајезид скупо платио своју побједу; војска му је била веома ослабила, а изгубио је по неким врелима до тридесет а по другим опет до четрдесет тисућа војника! Дапаче султан је сам у боју суdjеловао, те био сасвијем лако рањен[1]); касније се причало, да га је ранио главом краљ Сигисмунд, у чем ни мало истине нема. Кршћани врло различно означују свој губитак; неки хоће да их је у боју пало дванаест до двадесет хиљада, што држимо исправним, тим више што знамо, да осим Француза и Горјанскове војске, они други нити нијесу право видјели лица османлијска. Сва их је сила страдала на бијегу, те они што се спасоше на лијеву дунавску обалу, падоше у руке влашке, које их оробише, па се само уз скупу уцијену ослободише. Тако се избави ропства и војвода Роберт баварски, али у Амберг стиже у дроњцима као најгори просјак, сасвим болестан, тако да је мало дана иза свога повратка умро[2]).

Крсташи оставише на свом бијегу све што су год имали; бојне справе, пртљага, чадори, барјаци, све је то пало у турске руке. Султан је могао послије боја, кад је обилазио по бојишту, просудити, какву ли је побједу извојштио, али и подједно видјети свој велики губитак. То је ванредно ражљутило султана, који се смјестио у Сигисмундовом прераскошном чадору, док су играчи и чаробњаци пред њиме играли и свирали, па је стога одлучио сасјећи све кршћанске заробљенике. Свак је поједини сужањ морао бити предведен Бајезиду, те је онда сасјечен на његове очи. Најотменији били су искључени од тога крвопролића, јер се надало од њих добити велику уцјену.

Сјутрадан, у уторак дне 26. септембра 1396., гнијев султанов још се ни мало није смирио. Још га је више на то потакла и та околност, што је чуо, како су кршћани сасјекли своје сужње из Рахове, те тако одмах, чим је дан стао свитати, нареди да му се предведе робље. Он је сједио под чадором, опкољен сјајном пратњом, кад су сужњи стали у оковима пред њиме дефилирати. Конт де Невер, д'Е и де ла Марш, сир де Куси, Ханри де Бар, Ги де ла Тремоаљ и још нека отмена господа морадоше стати уз султана, те на своје очи гледати, како им се браћа муче и убијају. У то дође ред на маршала де Бусико, но конт де Невер паде пред Бајезида, те га

[1]) О том претјераним сервилизмом причају турски извори.
[2]) „Kronik der deutschen Städte“, стр. 49.
[3]) Фроасар, св. XV., стр. 321.—3.

умоли, да га поштеди, што султан и учини. То је грозно крвопролиће потрајало читав дан; жртве полазиле су на стратиште као недужни јагањци, а јачала их је у том вјера за коју погибоше. Ето чујмо једнога: Иван Грајф (Hans Greiff) витез баварски с четворицом другова буде предведен на ужету. Прије него ли ће погинути повиче гласно: „Здрави били! Данас се наша крв лије за кршћанску вјеру; ми ћемо ако Бог да бити дјеца небеска пред Господом“. На то клекне, те даде да му главу одрубе. Ту се десио и Баварац Шилтбергер, који је касније ту битку описао; њега избави младост, јер је султан све млађе сужње одредио за јањичаре. Знање турског језика спасе Јакова де Еји (de Heilly) и Јакова ди Фе (du Fay); неки се опет спасоше тиме[1]), што их њихови господари нијесу хтјели предати за клање, али за то буду продани у робље. Они што осташе на животу, бјеху из Никопоља отправљени у Дринопоље, гдје су остали чертнаест дана, а одавле у Галипоље, гдје пробавише два мјесеца. Сада их султан опет крене у Брусу у Малој Азији. Ту им бје тамновање знатно поправљено и олакшано; поглавито конт де Невер наужије се милости султанове, јер му је дао једну палачу за становање. Али ипак се разне болести ухватише јадних сужњева; научени на добру и фину храну, па многобројну послугу, сада су у свем том били веома прикраћени. Није им преостало друго, ван стрпљиво чекати дан спаса[2]).

Она барка, која је спасила Сигисмунда, заплови низ Дунав у Црно море, овдје на ушћу ријеке крстарило је савезничко бродовље, чекајући добре гласе; оно повезе журно несрећног краља пут Цариграда. Овдје се само поздрави с царем грчким, те одмах заплови у друштву великога мештра реда Ивановаца на оток Род. Пред Галипољем, Турци убавијештени о доласку краљеву, поставише на обали све сужње, те довикиваху краљу поругљиво, нека би се искрцао и ослободио своје другове. Они нијесу имали баш никаквог средства да запријече краљево поморско путовање, па тако је Сигисмунд мирно допро до Рода. Овдје се укрца у неку задарску лађу под заштитом трију млетачких, па стиже у Модон дне 6. децембра. Венеција је знала, да се краљ налази на повратку 16. истог мјесеца, па је ту вијест одмах јавила у Будим, брату краљеву Венћеславу и војводама аустријским. Подједно послаше у Дубровник изванредног поклисара, да поздрави Сигисмунда, те да сазна потанкости о боју. Дубровчани сјајно примише краља, који одсједне у кнежевој палачи и република

[1]) Број закланих сужњева можемо ставити на 3000 људи; „Livre des faits“, стр. 586.—7. Фроасар, стр. 327. — Релижје, стр. 518. — Шилтбергер, стр. 55.

[2]) Шилтбергер, стр. 59. — Фроасар, стр. 340.—3.

поклони краљу 2000 дуката, те му исплати обични данак за двије године у напред. Кад је 30. децембра пошао на пут, отпратише га Добре Калић, Маркул Цријевић, Рафе Гучетић и М. Ђоне Бунић[1]).

Они крсташи, што се пливањем спасоше на другу дунавску обалу, па онда послије свакојаких мука доспјеше у Угарску и Њемачку, узеше први ширити новост о грозној несрећи на Никопољу. Тај се глас рапидно рашири свугдје, те тако допре и у Француску. Та се вијест тако грозно дојмила народа, да је краљ Карло VI., не имајући још службеног извјешћа и сигурног гласа, морао издати наредбу, у којој обећаваше оштро казнити оне, који су таке вијести ширили, јер да су лажне[2]). Разумије се, колики је интерес био у Француској за ту несрећну експедицију; по француском и бургундском племству тешко да је моћи наћи једну породицу, која није имала којега од својих код Никопоља, па како да онда не би тужни гласови узрујали све житељство, тим више, што се стално сваким даном ишчекивала сјајна побједа. Прве вијести о несрећи никопољској доспјеше у Париз почетком децембра, гдје проузрочише нечувену бол и жалост. А како и сами учесници нијесу знали ништа доли да је војска разбијена, док за судбину појединаца нијесу ни могли шта извјесна рећи, то је смутња била још већа. Узрујаност порасте још већма, кад стигоше у Париз два момка конетаблова, који нијесу такођер ништа позитивна знали рећи[3]). Сада се одлучише краљ француски и војвода бургундски, да пошаљу у Венецију посебног гласника, да сазна позитивних вијести код сињорије (7.—8. децембра); истога дана пође и Пиетреквим Вандервале (Pietrequim Wandervalle) по истој мисији у Угарску. Уза то се обрати на републику сила друге господе, не би ли сазнали што год о својој дјеци[4]). Но та се неизвјесност скоро разчисти. Сјутрадан по боју даде Бајезид на молбу конт-а де Невера дозволу Јакову де Хељу, који је имао ту задаћу, да обавијести двор француски о грозној несрећи код Никопоља. Иван Невер дао је писмо де Хељу, који одмах с њиме пође на пут, те прошав Ломбардијом, гдје је у Милану поздрав од султана донео војводи Висконти-у, свугдје је ширио глас о славној турској побједи. Баш на сам бадњак под вече стиже у Париз, гдје се на двору славило божићно славље. Дошавши пред краља, поклони се дубоко, те узе приповиједати о читавом боју и великој несрећи. Краљ Карло VI. чувши ту приповијест, одмах нареди, да се они јадници, који су били затворени

[1]) Љубић, св. IV., стр. 378.—403. — Lucius, стр. 417. — Растић, стр. 230. — Делавил, стр. 289.

[2]) Фроасар, стр. 331.—332.

[3]) Ibidem.

[4]) Делавил, стр. 290., по разним венецијанским и бургундским аркивалијама.

што су први говорили о несрећи никопољској, пусте на слободу. Сада се све узе тискати де Хељу, свак је хтио да чује судбину свога сина, брата, рођака или пријатеља. То је била опћа жалост и бол, која се сада рашири по свој Француској и Бургундији. Тко баш није имао ни брата, ни сина, ни рођака а ни пријатеља, тај је оплакао „цвијет витештва француског, што је повенуо“. Прве су француске госпође у сузама; војвода бургундски, прем да пун весеља, што му је син на животу, крај толике несреће ипак жали за својим витезовима. Дне 7. јануара 1397. обдржаваху се свечане задушнице за погинуле јунаке по свим паришким црквама, којима присуствоваше неизбројан свијест. „И бјеше тешка жалост,“ вели љетописац, „слушати како тужно звоне звона по свим паришким црквама, у којим се пјевало и молило за оне, а свак је долазио у сузама и туги да се помоли[1]).“

Огледавши тако прве пошљедице тешке никопољске несреће, треба да се на бој сам још мало повратимо, те да га огледамо, тим више што тако што анали хисторијски слабо памте. Зар је та сјајна војска од сто хиљада момака, пуна храбрости и ентузиазма, ваљаног оружја и бојних справа, ипак уза све своје баш надчовјечно јунаштво уништена пред Никопољем од Турске снаге? Које су погрјешке почињене, да је дошло до онаке страшне и нечувене несреће?

Спомињасмо да су крсташи врло добро учинили, кад су пошли на Никопоље, јер то је одиста била знатна тачка, с које да се поруши моћ османлијска. Али како су полазили? Знамо да је био у том послу највећи неред и никаква дисциплина, што је нанијело крсташкој војни штете, а тому се придружи још оно међусобно бесмислено натјецање. Витези, чијој личној храбрости одиста нема приговора, прецијењивали су сами себе; прем да нијесу много знали о стратегији, ипак се сматраху у бојним пословима непогрјешиви. Тко није био витез, тај није био достојан да ухвати мач у руке, па с тога управо презираху своје барбарске и сурове непријатеље. С тога и јест јасно, да ће витештву свануги црни петак, кад се буде намјерило на непријатеља, који осим личне храбрости зна још шта је послушност, па има стратегички изображеног војсковођу.

Све до Никопоља пут крсташа био је славан. Дошавши под то тврдо мјесто, те видјевши да им јунаштво ништа не користи због помањкања подсадних справа, одлучише присилити град невољом на предају. Ето ту нам се чини да је почињена велика погрјешка; зар нијесу крсташи могли, оставивши под Никопољем нешто своје војске,

¹) „Livre des faits“, стр. 597.—8. — Релижје, стр. 520.—2. — Фроасар, стр. 329. и 332.—335., — Живенал, стр. 410.

поћи даље с главном силом, те прећи Балкан? А тај није далеко, тек двадесет и пет француских миља, те би најдуље за осам дана посјели све кланце. За цијело да се тако десило, бој би сасвим другачије свршио, бар не би војска кршћанска у неповољном случају била тако смрвљена. Негдје 13. септембра прешао је султан Балкан, а ето дотле би већ планина са својим прелазима била у кршћанским рукама. Али о том и на то нитко није ни помислио, већ се витештво вољело подати пландовању под подсједнутим градом. Могуће да тога нијесу хтјели учинити, што се већи дио војске састојао од коњаника, а тим би четовање по планини врло теготно било, па онда и то, што су ти горски крајеви били сиромашнији, те нијесу могли доста хране подати многобројним крсташима. Али те околности не испричавају, јер ено Бајезид је с исто толико, ако не више војске прешао Балкан, па нити су му коњаници заостали, нити се војска глади напатила. Чини се, да су они понајприје хтјели поћи увијек низ обалу дунавску, те на ушћу укрцати се у бродовље, па запловити пут Цариграда; али и то не ваља, јер да су војсковође биле ваљаније, свакако би се у првом реду имали занимати за гибање турске војске тамо с оне стране Балкана. Но од тога одусташе крсташи, али подједно не хтједоше ни планине прећи, па тако мироваху у нераду, управо чекајући своју несрећу.

Па добро, кад су већ хтјели остати под Никопољем, онда су требали да позову нешто свога бродовља, које је опет дангубило на ушћу Дунавском. Лађе би лако и брзо уз тихи Дунав дошле до града, те војсци пружиле потребне стројеве за подсједање. Град би стално брзо пао, можда прије него би се султан спустио низ Балкан; у том случају тешко да би Бајезид прешао планине, већ би остао да чува Дринопоље и своје господство на обалама ријеке Марице. Но кад се то све није згодило, јесу ли се крсташи згодно намјестили? Држимо да никако нијесу. Имати за леђима непријатељски град, па дубоки Дунав без моста, то није чин и распоред војске ваљаног војсковође. Крсташи кад су већ хтјели да остану под Никопољем, могли су се лијепо поредати уз обалу ријеке Осме, а од њена ушћа до подсједнутог града смјестити бродовље; тада би Бајезид имао врло незгодан положај, а особито би му бродовље сметало, те му не би допуштало, да се ближе примакне обали.

Дакако критика послије неког догођаја доста је лака, те није тешко наћи погрјешака. Тако је и ту. Оне међусобне препирке и надметавање главних војвода, па лакоумност у ратној основи, без сумње су тежак гријех. Осамљени Французи без дисциплине морали су страдати од редовитих и јуначких јањичара, а исто тако отпаднуће

Лацковићево и Мирчино не би било могуће, да је прихваћен план Сигисмундов. Но то су таке околности, које тако рећи не зависе више пута о људској вољи, већ су као судбина нека, фатум, којој се мора испунити воља, све да и човјек не ће. Али осим тога још су двије неопростиве погрјешке учињене, чије су посљедице баш капиталне.

Прва је начин, којим ударише француско-бургундски витезови на непријатеља. Они почеше крајном авантгардом, па је баш уништише, али послије тога нијесу се знали свладати, већ без промишљања и ваљаног бојног реда појурише напријед, против свију правила стратегичких. За то доба бјеше им спремљена, да тако речемо, замка, у коју упадоше; у једаред се нађоше по сред непријатељске војске. Не хтијући почекати помоћи од главне војске, тако рећи презирући је, ископаше себи гроб, премда доказаше ванредно јунаштво. У тој непромишљености лежи прва главна погрјешка, која је проузрочила погибељ јуначких Француза.

Друга пада на леђа Сигисмундова, а то је то, да није одмах схватио погибељ, у коју га нагнаше Французи својом прежестоком навалом. Он није схватио и разумјео, да их не ваља оставити саме, да тако рећи изгину. Готово би човјек могао помислити, да их је хтио напустити, само да види од колике ли ће бити користи њихов ратни план; јадник би се у том случају само превише поуздао у се и своје остале савезнике.

Колике ли разлике у тактици султановој! Како ли је мудро спремао сад једну сад другу чету у бој. Па још више, познавајући вриједност Никопоља, како му је одмах у помоћ дошао, не чекајући ни да га противници освоје, а ни да Балкан пређу. А и војска турска одликује се тактиком за све вријеме боја, она попушта, премда можемо рећи узмиче, јер је свладана, али ипак иза тога опет се лијепо сложи у једну чету, те опет покуша навалу. У том лежи онај главни разлог, који је уништио кршћанску војску, кад је ова свладана једно од мача, а више од смутње стала узмицати, охрабривши тиме Османлије. Бој никопољски јасно је доказао, да се витештво с уређеном војском не може мјерити, дошљедно да се је средовјечно славно и сјајно витештво преживјело[1]).

V.

Откупљивање и повратак сужања.

Кад је прва бол и жалост минула Французе, онда узеше радити око тога, да избаве што прије из ропства турског своју браћу. Јаков

[1]) Делавил, стр. 293. и даље.

де Ељи имао је да извијести о јадном положају засужњених крсташа, па с тога се одмах закључило, да се исти тај витез у сјајној пратњи поврати султану поради откупнине. Док се де Ељи још налазио на повратку у Француску, дотле су посланици краља Карла VI. и остале господе путовала у Венецију. Овдје су сазнали, како је јадно свршила крсташка војна; но како је њихов напутак изрично од њих тражио, да се не поврате у Француску, док нијесу видјели конта де Невера и његове другове, то су одмах замолили републику, да би им дала средства и прилике да наставе своје тужно путовање. Ова им савјетова, нека би понајприје пошли у Далмацију, те овдје потражили краља Сигисмунда, који ће их у цијелој ствари још боље информирати; он ће им најбоље знати казати разних потанкости о судбини сужања, о мјесту гдје се налазе и како би их требало искупити и ослободити (11. јануара 1397.), подједно им дозволи, да употребе њезине лађе до Дубровника[1]). Скоро затим опреми република више бродова, да превезе посланство пут Далмације у Цариград. И одиста, ако република није баш особито потпомагала крсташе за вријеме војне, или барем онако, како је то могла учинити, сада, иза катастрофе, упре она сву своју снагу, да што боље помогне јадним заробљеницима; дакако и у том ју је послу највише пратио интерес око њезиних трговачких станица у Леванту.

Ето тако је уз припомоћ венецијанску Гијом де л'Егл (Guillaume de l'Aigle) доспио на оток Митилену, а одавле у Микалиц, два дана далеко од Брусе, на запад језеру Улубаду, гдје се налазили сужњи. Овог је одличног Француза пратио посланик миланског војводе де ла Кроа (de la Croix), који је носио собом писмо свог господара султану Бајезиду, у којем му је нарочито препоручио на изнимну милост конта де Невера. Војвода бургундски отпремио је свог посланика на пут с разним даровима за султана; ту је било разних оклопа, бојне опреме, оружја и седала, све сама дивот-радња. Гијом де л'Егл имао је предавајући побједнику ове дарове, нарочито нагласити, да су то тек ситни дарови, који управо нијесу ништа спрам оних, што ће слиједити уз пресјајно посланство. Побједнику никопољском, видивши и чувши све то, узе ласкање годити, те дозволи бургундском посланику, да се гледе откупнине договори с контом де Невером и осталим сужњима. Послије три тједна поврати се Гијом де л'Егл опет на Митилену, а одавле преко Хиоса и Модона у Венецију; осамнаест дана послије повратка у Венецију стиже у Париз (у априлу 1397.[2]).

[1]) Љубић: „Листине“ св. IV., стр. 397.

[2]) Делавил: стр. 301.—2. по Бајн-у: „Mémoires du voiage fait en Hongrie“, рукопис у паришкој нар. библ. coll. de Bourgogne, св. XX.

Оно сјајно посланство, што га бјеше први тај посланик обећао султану, већ се бјеше спремило на пут, кад је де л'Егл стигао у Француску. Оно се састојало од Ивана де Шатоморана (de Châteaumorand), Ивана де Вергија (de Vergy) и Жилбера де Левержена (Gilbert de Leuwerghen); први дворанин и савјетник краља Карла VI. бијаше муж на гласу на оружју бојном и дипломата велике вјештине. С тога и јест сада ушао као вођа у то посланство, јер поћи до султана требало је имати и памети и куражe и части. Његови пратиоци, Иван де Верги, гувернер бургундски, и Жилбер де Левержен, гувернер фландријски, путоваху од стране војводе бургундскога; њихов чин у управи земаљској јасно је свједочио приправност војводину на откупнину. Овој тројици мужева придружише се још Иван Блондел, први штитоноша и мештар Роберт де Ангел (de Anguel), тајник војводе. Ова су двојица са својих путовања познавали крајеве, којима су требали посланици да прођу. Бројна пратња од двадесет и четири момка, да воде коње и псе, па десет соколара комплетираше посланство. Ово пође на пут дне 20. јануара 1397., мало дана иза одласка Јакова де Еји-а, који се, тек што је у име султаново јавио ужасну несрећу никопољску, одмах повратио натраг у ропство. Посланство француско било је претоварено сјајним даровима за султана; знало се да Бајезид страствено воли лов са соколовима, па раскошне тапете и сукна; сви су ти дарови ишли за тим, да побједника удобровоље, не би ли благо и лијепо поступао са својим сужњима. Послано му је дванаест сокола за лов, па уз то рукавице за соколаре, које су биле посуте бисерјем и драгим камењем, два седла и потпуну оклопничку бојну опрему, ванредно раскошно израђену с арапским натписима, уз то сјајна сукна, накићена ружама и иним цвијећем од злата, па и разне друге француске тканине, дакако све најбоље врсте. Особит дар биле су тапете, на којима бјеше израђена повијест Александра Великога, за чијег се нашљедника издавао Бајезид. Десет најбољих коња и многобројни други ситнији дарови закључују то одиста сјајно даровно посланство.

Еји пође па пут неколико дана прије Шатоморана, Вергија и Левержена, само да се што прије опет поврати султану. Бајезид није био више у Бруси, већ до шездесет миља далеко од тога града у Болију у Анатолији; сужњи морали су с њиме поћи до тога града, изим Егерана де ла Кусија, који бјеше тешко оболио. Поштени повратак и држање задане ријечи, па вијест да ће скоро стићи велико француско посланство, врло се угодно дојмише Бајезида; овај награди де Еји-а слободом. Он је могао слободно да опћи са сужњима и да им јави, да ће скоро бити спасени, те како се читава Француска за њих занима.

Посланство опет пође на Милан осим Вергија, који је равно у Угарску пошао; у Милан донијело је за војводу писмо од Филипа Смјелог. Како је Галеас Висконти био особито добро виђен на османлијском двору, то је за цијело могао бити од велике користи, па с тога му се и ваљало приближити. Из Милана пође посланство у Будим, ту се без сумње расправљало, шта ће Угарска дати, да искупи своје сужње. Ови опет сви заједно, једва чекајући, да се ослободе, нијесу хтјели чекати велико француско посланство, да им ово исходи слободу, већ послаше Бајезиду маршала Бусико-а и сира де ла Тремоаља, да уговарају с њиме о њиховом ослобођењу. Султан их пусти на слободу под гаранцијом, подједно изрекавши колику своту жели. Ова двојица, снабдјевени писмима личне сигурности, запутише се на Род (негдје у марту 1397.). Оток Род био је у то доба средиште кршћанских интереса на истоку; Бусико и Тремоаљ надали су се на њему од хосписталског реда добити ону своту новца, која је требала конту де Неверу. Но тек што су стигли на Род, оболи де ла Тремоаљ, те мало дана затим умре, унаточ све бриге маршалове, негдје концем априла 1397. Бусико, немајући кад, укрца се на то, те пође сам на Митилену.

Ту је владао Фрањо Гатилусијо, веома имућан човјек и много цијењен на османлијском двору. Он је могао помоћи крсташима а већ се био заузео за Кусија, кад је овај болести ради остао у Бруси. Гатилусијо припадао је племенитој и богатој геновешкој фамилији; његов отац дошао је год. 1354. с двије лађе у Леванту, па срећом послужи Ивану Палеологу, прибавивши му царски пријесто у Цариграду. У знак захвалности даде му овај кћер Марију за жену и оток Лезбос у лено, па тако се изненада нађе међу првим кршћанским великашима на истоку. Гатилусији знали су се послужити својим изванредним положајем, и умножити иметак своје породице, те су тако били моћни на цариградском двору, а и врло цијењени у Генови, чије су трговачке интересе знали увијек цијенити.

Стигавши маршал на Лезбос, разјасни Гатилусију цијељ свога путовања; његово приповиједање толико се дојми господара Митилене, да је Бусико-у узајмио тридесет и шест тисућа франака. Том свотом могао је маршал покрити најнужније трошкове сужња, па се с тога одмах поврати другу своме конту де Неверу. Његов повратак био је особито весеље по јадне крсташе, а Бајезид сам, други пута задивљен од држања ријечи с крсташке стране, поклони маршалу слободу. Но овај не хтједе да остави своје другове, већ се једнако занимаше за њих код султана.

Међутим се бургундски двор једнако занимаше за свога сина. А да и не споменемо посланства султану, војвода, а још више војвоткиња бургундска учинише све, да ствар своју што прије крају доведу. Неки *имућни трговац из Луке, који је живио у Паризу*, Дино Рапонди, те стекао силни свој иметак у Леванту, бје упитан за савјет. У тој је ствари био одиста врло поуздано лице, како је добро био обавјештен у османлијске прилике. До сада већ је чешће узамљивао војводи Филипу Смјелому веће своте новца. Овај одговори, да се треба у првом реду обратити на трговце млетачке и геновешке у Архипелагу, који су могли ради свога саобраћаја с Турцима, Бајезиду гарантовати сву откупнину; паче сам је у тој ствари писао неким својим знанцима у тим крајевима. Сви се ови узеше живо занимати, тако да је коначно у јуну 1397. султану гарантована свота од два милијуна франака, штоју је тражио.

Иза деветмјесечнога тамновања сужњи се коначно ослободише, напативши се доста мука свакојаких. А како ли је тешко било то тамновање! Једнако гоњени од града до града, мучени глађу и иним невољама, многи од њих оболише, па и подлегоше. Стари сир де Куси умре у Бруси дне 18. фебруара 1397. Роберто д'Есн, којег је послао војвода орлеански, не би ли исходио ослобођење Ханрија де Бар и Егерана де Куси, сазнао је ту жалосну новост на путовању. Срце пошљедњег Кусија донесено у Француску по Јакову Вило-у (Vilau), бје свечано сахрањено у манастиру целестинскому Вилневу (Villeneuve) близу Ножана, којег је покојник утемељио. Мало иза тога подлегне тешкој болести и Ги де ла Тремоаљ (у априлу 1397.) на Роду. У јуну дође ред на конетабла д'Е; болест, клима и лоша храна тако га скрхаше, да је умро у Микалицу, мало дана прије пуштења свију сужњева на слободу (дне 13. јуна 1397.). Његови останци понајприје бјеху сахрањени у самостану св. Фрање у Галати, а касније су пренесени у Е (Eu), гдје су покопани у цркви св. Леонарда.

Шатоморан, Верги и Левержен, свршивши своју мисију, пожурише се у Европу. Путом диже се олуја, те нашкоди слабом здрављу Леверженову, који и погибе на Лезбу. Остали наставише путовање преко Рода и Венеције, те се вратише у Француску негдје у септембру 1397. Иза мало дана пођоше ослобођени крсташи истим путом преко Дубровника, да се поврате у Француску (у октобру). Но у Венецији морадоше се задржати дуље времена поради откупнине, док се коначно у јануару 1398. не запутише преко Тирола и Швицарске у Бургундију. Попут муње раширила се свугдје радосна вијест, да се син бургундскога војводе Филипа Смјелога враћа; све се натјецало да искаже све почасти конту де Неверу.

Дне 23. фебруара уђе он у Дижон. Пратио га је конт де ла Марш, господа де Вијен, де Пањ, де Шалон, де ла Тремоаљ и маршал де Бусико. Дакако сасвим је разумљиво опћенито весеље, које је том приликом показало бургундско житељство. Иза свечаних задушница, што су се отпјевале за душе покојних крсташа, конт де Невер пође даље, да се у Ганду сретне са својим родитељима. Но на путу стиже му налог од оца, нека би понајприје пошао у Париз да поздрави краља. Дне 10. марта састане се с Карлом VI., који га надари са 20.000 франака. Послије четири дана пође на пут у очинско владање; у Арасу дочека га весела мајка, а дне 22. марта стиже у Ганд, гдје се састаде иза толико времена и мука са својим оцем. Сав пут и још дуље времена иза срећног повратка није био друго доли триумф, који је јасно доказивао конту де Неверу, да га његови будући поданици љубе и цијене[1]).

VI.

Пошљедице Никопоља по Угарску и Хрватску.

Видјесмо, од каких је пошљедица била никопољска битка по савезнике Сигисмундове, а сада да огледамо оне по Угарску и Хрватску. Знамо, у каким су приликама била ова краљевства, кад је лакоумни Луксенбурговац започео рат с Турцима. Оно примирење узрујане Хрватске по смрти Ивана Хрвата било је тек привидно, а ни Угарска није више била особито задовољна са својим краљем, што нам лијепо казује љетописац Туроци, јер баш нечовјечни поступак краљев „његоваше оне искре под пепелом, што су касније букнуле у пламен између Сигисмунда и Угра, те му нијесу више до доспјетка дале да мирно влада“[2]). Кад се у Угарској сазнало за пораз никопољски, без сумње, осим жалости за погинулим јунацима, морало је све гракнути на Сигисмунда, тим већма, што се није готово три мјесеца дана знало гдје је. У први се мах држало, да је и краљ погинуо на бојишту или пострадао на Дунаву, јер да се спасао, тако се опће мислило, био би се повратио преко Влашке и Ердеља у Будим; да је краљ одабрао онај дуги пут преко Цариграда, тога се нитко није сјетио, тим више што је сав свијет знао, да од слабог бизантинског цара помоћи добити не може. Па како је султан послао још одмах по боју своје лако

---

[1]) Делавил, стр. 303. и даље по многим рукописима бургунским и француским. У другој књизи стр. 28.—95. оштампани су рачуни, што се односе на откупнину.

[2]) Туроц: Cron. Hung. VI., 7.

коњаништво, да навали преко Саве, гдје су оплијенили Митровицу, а онда уз Драву пошли све до штајерског Птуја, најавивши се од сада за тристагодишњег непријатеља ове земље, то је незадовољство постало још веће[1]). Сада се стало говорити: ако је краљ погинуо, онда треба новог изабрати, ако је остао жив те државу оставио у великој опасности, треба га скинути, јер није вриједан да даље влада: свакако зло по Сигисмунда. Центрум буне била је и сада Хрватска, а незадовољницима ставе се на чело Стјепан Лацковић и Стјепан од Шимонторње. Обојица била су до сада привrженици Сигисмундови, но за цијело слаби карактер тога владара одврати их од њега; уз то је Стјепан Лацковић још и лично био на Никопољу, те могао вјеродостојно извјестити о погибељи, а можда да је и држао, да је краљ погинуо.

Прва је брига незадовољника била та, да нађу новог краља. Како су у Босни биле врло кукавне прилике, дапаче на краљевском пријестољу сједила жена — Јелена Груба — то се одиста амо нијесу могли утећи. Син Карла Драчкога, Ладислав већ је тамо од смрти очеве вриједио као краљ; па тако уротницима није било друге, већ опет њега довући на позориште. Прем да Ладислав није био ни у својој кући доста сигуран, ипак прихвати круну угарску и хрватску, те Лацковића и Шимонторњу именује својим генералним викарима у оба краљевства[2]). У име Сигисмундово држимо за цијело да је управљао judex curiae Иван од Пастоха[3]). Како је земљи пријетила велика опасност од стране Османлија, то се сада незадовољници одлучише приближити побједнику никопољском; Ладислав се нетом развјенчао са својом женом Констанцијом, а посланство, које је било одаслано Бајезиду умоли га сада, да би дао кћер своју за жену новом угарско-хрватском краљу и потпомагао га оружаном руком; одмах послије вјенчања окруниће се младенци. По свој прилици разне околности у држави османлијској узроком су, да до изведења те основе није дошло, а и томе, да Подунавље није већ сада јаче пострадало од Турака[4]).

Нова побуна опет је нашла у Хрватској својих присталица и противника, тако да су се свагдје стварале странке, које су сву земљу узрујале. Лијеп примјер за то даје нам Загреб. Мржња и спор међу

1) Шилтбергер, стр. 57. листина Сигисмундова у Zala varmegye története. II. св. oklevéltár 1364.—1498. од год. 1401., стр. 302.—303.

2) Ibidem.

3) То мишљење налази потврду у томе, што тај великаш издаје листине у име краљево.

4) Поменуту листину Сигисмундову од год. 1404.

градском опћином (Грич) и каптолом биле су тако рећи традиционалне, но осим домаћих неподопштина ипак много су томе придонијеле политичке прилике. Од 17. децембра 1396. до 31. истога мјесеца наста међу овим дијеловима данашњега града Загреба прави грађански рат, који се великим крволоштвом и неприрођеном нечовјечношћу водио, не марећи ни за велике божићне празнике[1]). Оток Паг спремао се оружаном руком на Задар, тражећи у ту сврху у Венецији новаца и лађа, а међутим тјераху гусари по Осору и Кресу отворено свој непоштени занат[2]). Ето таке су прилике биле у Угарској и Хрватској, кад се у једаред прочуло, да је краљ Сигисмунд с баном хрватским Николом Горјанским дне 21. децембра 1396. срећно стигао у Дубровник.

Сигисмунд је скоро био обавијештен, каке су се промјене згодиле за његовог избивања, па му и је стога била прва брига, да опет умири несложна и узнемирена краљевства. У Дубровнику остао је до конца године 1396., а онда преко Сплета, гдје се десио дне 4. јануара 1397., пође у Книн[3]). Амо је сазвао под предсједништвом сењског бискупа Леонарда комисију, која је имала да истражи, који су све сукривци код уморства краљице Јелисавете, те који се буне против њега. Није нам знано, до каквог је резултата дошло то повјеренство, но држимо да није имало друге сврхе, него да краљ изгуби вријеме до 6. фебруара, кад је из Книна отпутовао преко личког Комића у Крижевац, приправивши себи ондје све прилике[4]). У тај стари град сазвао је немирни краљ сабор, на који су му дошли сви привrженици, а и сам Стјепан Лацковић с неколико својих другова, добивши прије од краља „salvum conductum“. Тај је сабор за цијело имао сврху, да измири незадовољнике с краљем, јер иначе не бисмо разумјели назочности Лацковићеве, нити „salvum conductum“. Али мјесто измирења настаде необично живо препирање и свађање. Лацковић јасно казује за што се буни; он брани права краљевине Хрватске, која је Сигисмунд погазио особито тиме, што је дозвољавао, да се угарски великаши мијешају у судбеност хрватску. По свој прилици по договору, но свакако поради ванредно узбуђених страсти, претвори се сабор у бојиште; Сигисмундове многобројне присталице пограбише оружје, те сасјекоше Лацковића и оно нешто његових другова, па им љешине бацише кроз прозор на улицу (27. фебруара[5]). Да умири

1) Ткалчић: Споменици града Загреба стр. 174.—180. (текст).

2) Љубић: IV., стр. 383.—384. и 390.

3) О. с. стр. 398.

4) Paulus de Paulo: стр. 429.

5) Ibidem. „Rad“ IV. стр. 20.—21.

Хрвате, поврати краљ опет Хрватској слободну судбеност[1]). Неизмјерна је огорченост морала настати, кад се за ту вјероломност сазнало, опет нови доказ гадног значаја Сигисмундовог и његових присталица. Само својој претежној оружаној сили има захвалити, да је срећно прешао Драву близу Ђурђевца, јер би га иначе стигла судбина жене му Марије код Горјана. Вративши се краљ у Угарску узе објеручке дијелити милости својима, отимајући противницима сва добра; то му је био једини пут, који је видио пред собом, да себи сачува потресло пријестоље иза пораза никопољског и крвавог крижевачког сабора. Сада се диже поносити и објесни род штајерских грофова цељских, с којима ће краљ мало за тим ступити у најближу родбинску свезу, а уз њих су грофови Горјански, вазда вијерне присталице Сигисмундове. Уз ове уживају краљевску милост и многи други туђинци, дакако иза како су оробљени и управо затрти домаћи, поглавито хрватски великаши[2]). Премда се чинило, да је опет настао мир иза насилног убојства Стјепана Лацковића, опет је све добро знало да томе није тако, и сам Сигисмунд је тако мислио. Да покаже своју бригу за државу, позове у Темишвар сабор, на којем се поглавито имало расправљати о обрани краљевине од Турака. Дне 29. септембра састала се у поменутом граду сва сила посланика; свеукупно високо свјетско и црквено племство, док је свака жупанија послала четири племића. Обрани државе посветила се поглавита пажња. Ако би на њу Турчин или који други непријатељ ударио, те онај војвода, што границу чува, не би доста јак био да је обрани, онда треба да пођу на војну сви племићи с краљем или палатином. Но сабор је том приликом хтио да се окористи и за себе; привилегија Андрије II. и Људевита бјеху на ново потврђена. Подједно морао је Сигисмунд тврдо обећати, да не ће туђинце трпити у својој држави, па да ће их све одстранити[3]).

Ово обећање примирило је Угарску на неко доба, тако да је краљ имао слободне руке, те могао тражити забаве по Пољској и Ческој. Међутим опет се подиже Босна под краљем Стјепаном Остојићем (1398.—1404.), и најможнијим великашом његовим Хрвојем. Овај велики феудални господар науми се сада јавно ставити на чело напуљској странци, те Ладиславу коначно прибавити пријестоље хрватско. Кад је Сигисмунд сазнао за овај нови босански покрет, узе се на брзу руку спремати за рат. Но посред тих спремања, одлети у једаред

[1]) Кукуљевић: Jura regni I., стр. 163.—164.

[2]) Фејер: X., p. 2., стр. 415.—560. више листина. Туроц IV., 12.

[3]) Акта темишварског сабора издао је Кнауз у „Magyar történelmi tar.“ св. III., стр. 213.—238.

на сјевер своје државе, оставивши Хрвоји на вољу да освоји сву жупанију дубичку. Ова лакоумност краљева, па недржање ријечи гледе понашања према туђинцима, омрази Сигисмунда свагдје; до сада се само Хрватска бунила, али сада се узнемири и Угарска, дапаче и његови дојакошњи најбољи пријатељи. Дне 28. априла 1401. провали велико мноштво незадовољних великаша у будимски двор, стадоше се погрдама бацати на краља, ухитише га, те га као сужња одведоше у Вишеград. Сви туђинци у земљи бјеху протјерани, иметак им одузет, а провизорној влади ступи на чело палатин Детрик Бубек. Но чини се, као да је бијес великаша поглавито био наперен против туђинаца, јер главно питање, које је сада морало настати, тко ће бити краљ, није се озбиљно претресало. Једни били су за Ладислава анжувинца, други за пољског краља Владислава, а трећи за аустријског војводу Вилима. Баш ова неслога помогла је Сигисмунду, да се опет измири с великашима. Никола Горјански, бан хрватски, узе као посредник уговарати с обим странкама, те је исходио, да су му краља дали на чување у Шиклошу. Коначно се ствар тако уреди, да је Сигисмунд пуштен дне 29. октобра иза вишемјесечнога тамновања на слободу, те опет признат за краља.

А сада да закључимо нашу расправу.

Позабавивши се опширније око узрока, повода и пошљедица самога боја, које смо поглавито истакли, наумисмо доказати, да никопољски пораз прави епоху у хисторији. Он је показао, да се витештво преживјело, те да треба нови начин војевања измислити; он је подигао турско царство на степен европске велевласти и најопаснијег непријатеља Подунавља. То је пошљедица епохална по читаву Европу. Владање краља Сигисмунда такођер доживи разних преокрета и згода поради тога боја, а све је то дошло до кулминације краљевим затвором.

Ове је године прошло таман пет стотина година, што се био крвави бој, који је султану осигурао дуги опстанак и моћ у Европи. С тога се и ми позабависмо овом згодом, да подсјетимо данашњу генерацију на оне крваве дане.

Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva.

Piše

Franjo Fiala, muzejski pristav.

U godini 1895. nastavljeno prekopavanje na Debelom brdu ograničeno je na pretraživanje kulturnog sloja pri dnu strme istočne glavice, koji je, naslagan na plazavom zemljištu, pri debljini od 1·4 *m* bio širok 20 *m,* a dug 11 *m.* Radi nezgodnog položaja nijesu se na tom mjestu slojevi mogli razlučiti ni po vremenu, niti po prostoru, naročito su na klinastom dijelu ovog prostora rukotvori svih kulturnih epoha bili ispremiješani. Izvjestitelju valja se dakle stegnuti na puko nabrajanje nagjenog inventara, osobito ističući za štaciju Debelo brdo i za Bosnu nove tipove. Gragja je podijeljena prema materijalu rukotvorina, jer se u okviru tih većih skupina stilistički mogu odrediti ti rukotvori po manjim periodama.

I. Kamenite rukotvorine.

Neulaštenih tesanih komada kamena nagjeno je za Debelo brdo prilično mnogo. Osim mnogobrojnih nukleja i iverja od različitog materijala valja napomenuti šest noževa od jašme, četiri od sivog rožnjaka, pet strugalica od jašme, tri od sivog i jedna od bijelog rožnjaka, jedan streličin šiljak bez drška i sa dva zaliska od jašme, jedan kopljani šiljak od sivog, poput mlijeka bijelo patiniranog rožnjaka i nožić od obsidijana uz razne fragmente od istog materijala. Rečeni kopljani šiljak, *slika 1.,* $^1/_1$ nar. vel., prema kraju motke proširen, pokazuje dobro zaoštren šiljak i retouche uz oba okrajka te vrlo sliči tipu iz Solutré[1]). Nožić od opsidijana, *slika 2.,* $^1/_1$ nar. vel., običnog je prizmatičkog oblika, retoucha

Slika 2. Slika 1.

[1]) „Musée préhistorique par G. et A. de Mortillet". Paris 1881., tab. XVII., sl. 101.

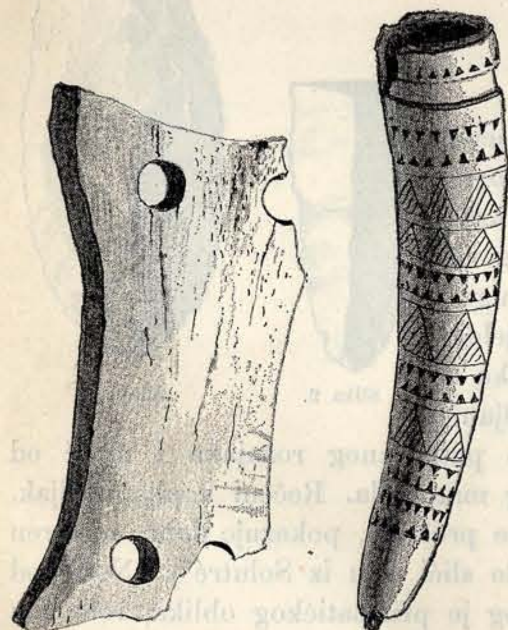
ima samo prema vršku; ponešto istrošeni okrajci pokazuju poput britve oštre lomne bridove opsidijana. Za čudo je, gdje su dosele rukotvorine od opsidijana u Bosni i Hercegovini nagjene samo u bližim štacijama Debelom brdu i Sobunaru kod Sarajeva. U golemoj množini nahogjaja iz štacije Butmir kod Ilidža, koja obuhvata više hiljada komada, nema dosele nijednoga komada od te vrste kamena. Da li obsidijan možda valja smatrati importiranom robom kasnijih kulturnih epoha, eventualno halštatskog doba? To se donekle čini vjerojatno, u koliko u rečenu kulturnu epohu za Bosnu pada i prvo i ujedno mnogobrojno nahogjenje jantara i gmiza, bez sumnje importirane robe.

Od ulaštenog i brušenog kamena nagjeno je ovo orugje:

Vapnenasta plojka s koncentričkim graviranim kolobarima, pršljen od vapnenca, pet duguljastih brusova od vapnenca, probušenih, sličnih onima, što su nagjeni u vojničkim grobovima na Glasincu, dva privjeska od crvenog vapnenastog škriljevca, jajoliki i probušeni, osam brusova, fragmenat probušenog nadžaka od kamena, sličnog amfibolitu, i mnoštvo oblutaka za drobljenje i tucanje žita i fragmenti žrvnjeva.

II. Koštane rukotvorine.

Kako prijašnjih godina, tako i ove godine jelenovi i srneći rogovi čine glavni kontingenat u tom inventaru nahogjaja. Nagjeni su odrezani parošci, odregjeni za drške, u svim štadijima izrade, probušeni, napiljeni i izdubljeni komadi u ovećem broju. Obragjivani su metalnim orugjem. Bušila za kožu, izragjena od metatarsalnih i tarsalnih kosti nagjena su četiri komada.

Slika 3. Slika 4.

Fragmenat izrezuckanog, na četiri mjesta probušenog komada kosti nepoznate svrhe, prikazan je u *slici 3.*, $^1/_1$ nar. vel.

Nakitnim privjescima ili hamajlijama valja smatrati ove dvije rezbarije:

Slika 4., $^1/_1$ nar. vel., jedan parožak od jelena, pri temelju urezan kolobar za vezanje uzice; graviran linearni ornamenat, šrafirani trokuti, četiri paralelne zone, izmegju zona i kao završetak dvije gravirane, jedna spram druge nazubljene trake.

Slika 5., $^1/_1$ nar. vel., privjesak od kosti, probušen, u sredini linearno graviran na oblik Andrijinog krsta, prama vrhu zaparane linije.

U *slici 6.*, $^1/_1$ nar. vel., prikazani, od jelenovog roga izdjelani komad služio je valjda za vješanje oko vrata ili kao pršljen.

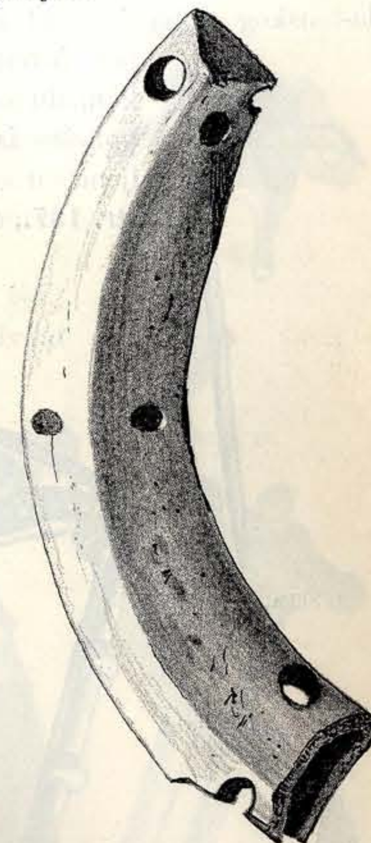
Slika 5.

Slika 6.

Slika 7.

Slika 8.

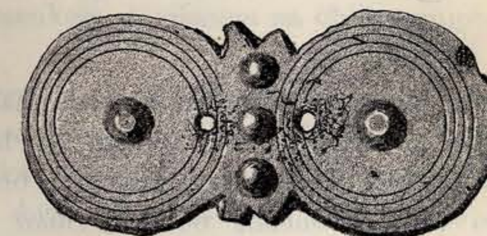
Koštani cilindar, *slika 7.*, $^1/_1$ nar. vel., veprov zub sa šest probušenih rupa, *slika 8.* fragmenat takoga, strugalica od cjevanice izdjelana i fragmenat češlja valja još napomenuti megju nahogjajima.

Odregjenoj jednoj kulturnoj epohi može se pribrojiti samo jedna jedincata koštana rukotvorina, naime gravirani rožni vršak *slika 4.* Po analogiji s dekoracijama na ilovastom sugju možemo taj komad pribrojiti starijemu za Bosnu željeznom vremenu.

III. Rukotvorine od metala.

1. Fibule.

Od starijih oblika, koji pripadaju halštatskom vremenu[1]), pripada *slika 9.*, $^1/_1$ nar. vel., kolu glasinačkog oblika, jedan fragmenat broncane kvrgaste fibule[2]), jedna željezna jednopetljasta fibula i fragmenat broncane certoške fibule s malim diskom na nastavku

Slika 9.

[1]) „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" I., Beč 1893., str. 82., sl. 56. (Truhelka: „Hügelgräber am Glasinac.")

[2]) Ibidem, str. 87., sl. 80.

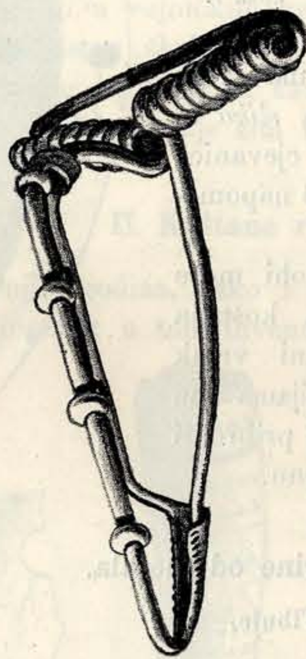
stremenke[1]), *slika 10.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., tip mlagjih grobova od Sv. Lucije. Većina nagjenih fibula pripada la-tenskoj perijodi. Najstariji im odsjek, ranije la-tensko doba, zastupan je jednim jedincatim komadom od bronca, nožicom na oblik zmijske glave, *slika 11.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel. Od fibula srednjeg la-tenskog doba ima 11 komada u pet tipova. Najčešći tip, zastupan u pet broncanih eksemplara, u jednom je komadu od žice načinjena, na nožici samo ponešto iskovana fibula, kako je već objavljena u „Glasniku zem. muzeja" 1894., str. 137., tab. XIII., sl. 9., sa Debelog brda.

Slika 10.

Slika 11.

Slika 12.

Slika 14.

Slika 13.

Dva slična, posrebrena komada razlikuju se plohasto iskovanim, uzvrnutim dijelom nožice. Veći komad od broncane žice sa špiralnim namotom[2]), *slika 12.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., udara u oči po svojoj uzvrnutoj nožici, na kojoj su četiri broncane bobice. *Slika 13.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., prikazuje fragmenat

[1]) „Archiv für Anthropologie" 1895., III. sv. (Dr. Hoernes: „Untersuchungen über den Hallstätter Culturkreis", tab. IV., sl. 32.)

[2]) Montelius: „La civilisation primitive en Italie" Atlas, tab. XII., sl. 171. i sl. 169., bronc, Scaldasole u Sjevernoj Italiji.

broncane fibule iz srednjeg la-tenskog doba sa špiralnim namotom i obilato graviranom nožicom, *slika 14.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., istu takvu od željeza[1]).

U *slici 15.* prikazan je jedan eksemplar željezne fibule iz kasnijeg la-tenskog doba s kvrgama na stremenki u $^{1}/_{1}$ nar. vel. Od jedne broncane fibule iz kasnijeg la-tenskog doba ima samo jedan fragmenat.

Prijelazom na rimske fibule valja smatrati u *slici 16.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., prikazani broncani komad[2]), fibula s prolomljenom i zatvorenom glavicom bez kuke. *Slika 17.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., s kukom i gornjom tetivom s uskom glavicom (Tischlerova klasifikacija[3]) od ljevenog bronca.

Slika 17.

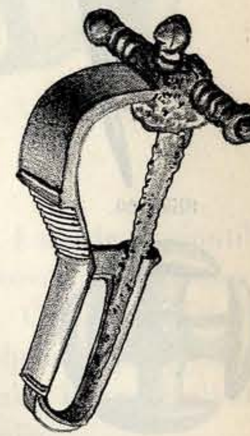
Slika 15.

Slika 16.

Slika 18.

Slika 19.

Zanimljiv komad od željeza sa stremenkom, savijenom na oblik osmice, prikazan je u *slici 18.* u $^{1}/_{1}$ nar. vel.

Najposlije od takozvanih pseudo-srednje-la-tenskih fibula, *slika 19.*, $^{1}/_{1}$ nar. vel., iskopana su dva komada od bronca. Ovdje nabrojene fibule obuhvataju golemo razdoblje od početka halštatskog doba do daleko u doba rimskih careva, dokaz, kako je dugo bilo naseljeno Debelo brdo.

[1]) „Die Gräberfelder an der Wallburg von St. Michael bei Adelsberg in Krain" od dra M. Hoernesa.

[2]) „Gurina" od dra Meyera. Dražgjani 1885., tab. VI., sl. 4.

[3]) Tischler: „Ueber die Formen der Gewandnadeln" u „Beiträge zur Anthropologie und Urgeschichte Bayerns" München 1880., sv. IV., str. 71.

2. Različiti bronci.

Tu ćemo najprije napomenuti ukosnice i bočke. Dvostruke bočke glasinačke[1]) zastupane su u dva eksemplara. *Slika 20.* predočuje nam tip

Slika 20. Slika 24. Slika 27. Slika 21. Slika 22. Slika 23. Slika 25. Slika 26. Slika 28. Slika 29.

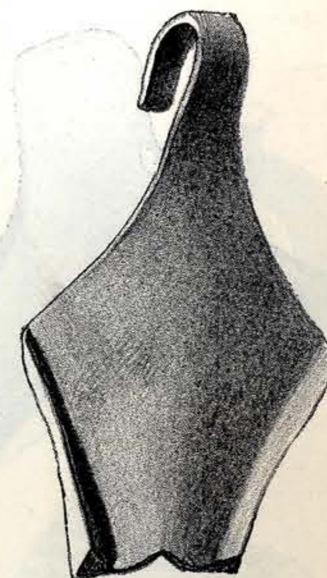
bočke, koji se može isto tako računati u broncano kao i u halštatsko doba.

Slika 21., $^1/_1$ nar. vel., na gornjem je kraju bridasto profilirana, te će kao i *slika 22.*, $^1/_1$ nar. vel., i *slika 23.*, $^1/_1$ nar. vel., biti rimskog postanja. Osim toga nagjene su još dvije *slici 23.* slične bočke.

Od broncanih šivaćih igala različitog oblika nagjeno je ove godine deset komada i mnoštvo na pola gotovog pribora. Dugmeta nagjeno je pet komada od broncanog tenećeta na odskok, jedan od ljevenog bronca i jedan od ljevenog bronca na oblik krsta, *slika 24.*, $^1/_1$ nar. vel., glasinački

[1]) „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" III. sv., str. 21., sl. 56. Beč 1895.

tip[1]). Karakteristične narukvice od broncanog tenećeta s ornamentima na odskok najmlagjeg stupnja halštatske kulture na Glasincu zastupane su sa četiri fragmenta i jednim cijelim komadom, *slika 25.*, $^1/_1$ nar. vel.

Slika 30.

Od privjesaka zastupani su tipovi, *slika 26.*, $^1/_1$ nar. vel., broncano teneće, ispisano na odskok, *slika 27.*, $^1/_1$ nar. vel., od ljevenog bronca, *slika 28.*, $^1/_1$ nar. vel., forma bule od broncanog tenećeta na odskok[2]) i *slika 29.*, $^1/_1$ nar. vel., od broncanog tenećeta, ispisana na odskok; svi potječu iz prehistoričkog doba.

Neodregjena broncana sprava prikazana je u *slici 30.*, $^1/_1$ nar. vel.

Od drugih broncanih rukotvorina nagjena su 4 ljevena nakitna koluta, lančić od žice, broncani špiralni gajtan, 1 prsten od broncanog tenećeta, noževa oštrica, iverje od žice i tenećeta svakojake debljine, sve prehistoričko, i nekoliko okovica od tenećeta kao i ručica od ogledala iz rimskog doba.

3. Željezne sprave.

Bez sumnje iz prehistoričkog doba potječu 14 komada uvinutih noževa, od kojih se na dva vide ostanci korica od jelenovog roga; noževi su isti kao oni, što su poznati iz glasinačkih gromila. Četrnaest pràvih noževih oštrica, dvije kratke, krive oštrice, dva kopljana šiljka, jedan čelik za brusenje, jedan žljebasti svrdao, jedna dvostruka kuka, različiti klinci, okovice i fragmenti stalno su rimske provenijencije.

IV. Ilovaste rukotvorine.

Novim tipovima valja smatrati motovilo, *slika 31.*, $^1/_1$ nar. vel., mosur *slika 32.*, $^1/_1$ nar. vel., i našaran plohasti pršljen, *slika 33.*, $^1/_1$ nar. vel. Raznoliko našaranih bobica, pršljenova i plojki iskopano je 18 komada, a običnih pršljenova 178. Cijelih posuda iskopano je 48 komada, koji se dijele na ove oblike: 23 plitke, žličaste, jednoruke zdjelice[3]), mala čaška

[1]) „Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina" I. sv., str. 98., sl. 156. Beč 1893.

[2]) Iz grobova na Jezerinama i nedavno iz ravnih grobova kasnijeg halštatskog doba kod Sanskog mosta poznata.

[3]) „Glasnik zem. muzeja" 1895. F. Fiala: „Izvještaj o iskopinama na Debelom brdu" V., tab. I.

sa stalkom, jedna zdjelica poprijeko razdijeljena na sredini i sa stalkom, jedna zdjelica, pri ručici joj ansa cornuta, četiri male zdjelice bez ručica, osam čaški bez ručica, pet dvorukih zdjelica ili vrčeva[1]), jedna dvoruka posuda, *slika 34.*, $^1/_1$ nar. vel., jedan lonac s ručicom, *slika 35.*, $^1/_1$ nar. vel., jedna

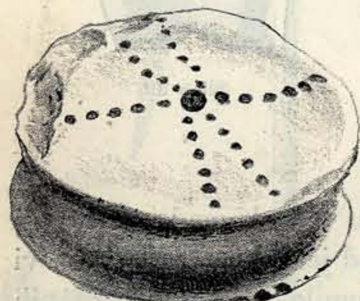

Slika 31.

Slika 34.

zdjelica sa četiri dijametralno nasuprot postavljene sploštene ručice, *slika 36.*,

Slika 32.

Slika 33.

Slika 35.

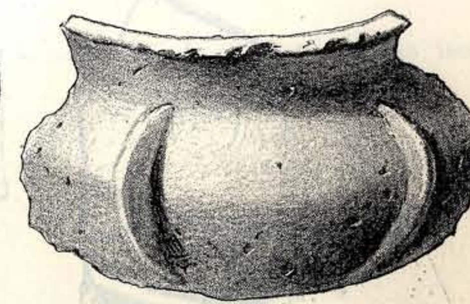
$^1/_1$ nar. vel., isto takva sa četiri odskočena rebra i umjesto ručica sa dvije stremenke po strani, dva lonca bez ručica i malen lončić sa četiri ručice, *slika 37.*, $^1/_1$ nar. vel. (dječija igračka).

[1]) „Glasnik zem. muzeja" 1895. F. Fiala: „Izvještaj o iskopinama na Debelom brdu" tab. V., sl. 2.

Od cijelih komada valja još napometi dva poklopca i jedan valjkasti komad, *slika 38.*, $^1/_1$ nar. vel., kome se ne zna odregjenje. Sve dojako spomenute posude iz prehistoričkog su doba i ragjene prostom rukom.

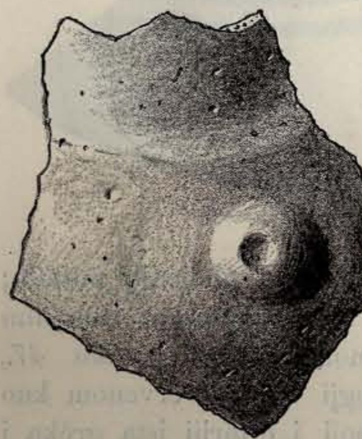

Slika 36.

Slika 40.

Bez broja zastupani bijahu uriješeni i neurijeseni frag-

Slika 42.

Slika 37.

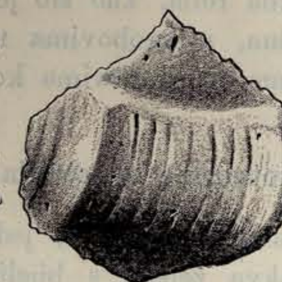
Slika 38.

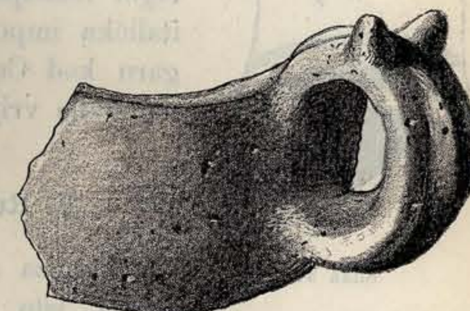
Slika 39.

menti sugja, ručice, komadi dna i okrajaka.

Od novih dekorativnih objekata napomenućemo ovdje još gajtanasti ornamenat, *sl. 39.*, $^1/_1$ nar. vel., nasagjeno rebarce na oblik polumjeseca, *slika 40.*, $^1/_1$ nar. vel., poprečne pruge uporedo nasagjenih rebaraca, *slika 41.*, $^1/_1$ nar. vel.,

Slika 41.

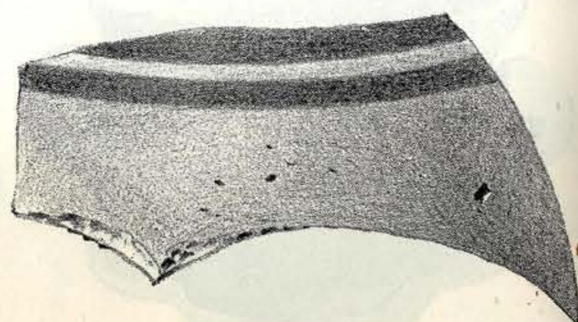
Slika 43.

nasagjena dugmešca na oblik grudnih bradavica, *slika 42.*, $^1/_1$ nar. vel., i ručicu sa ansa cornuta, *slika 43.*, $^1/_1$ nar. vel.

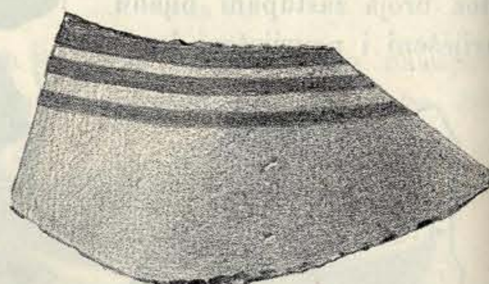
Sugja, gragjenog na točilo, od koga megjutim nekoje valja pripisati la-tenskoj kulturi, ostalo pak provincijalnoj rimskoj tehnici, nije mnogo

Slika 44.

Slika 45.

Slika 46.

Slika 47.

bilo. Valoviti ornamenat bijaše u četiri puta zastupan. Naročitu pažnju zavregjuju četiri fragmenta obojenih posuda; *slike 44., 45.* i *46.*, $^1/_1$ nar. vel., obojene su rumenim lakom na otvoreno crvenom temelju; *slika 47.*, $^1/_1$ nar. vel., otvoreno smegji lak na crvenom kao cigla temelju. To je po boji i crtariji ista grčka i italička importna roba, kao što je nagjena na Čungaru kod Cazina, u grobovima na Jezerinama i u najnovije vrijeme u grobovima kod Sanskog mosta.

V. Rukotvorine od stakla i emalja.

Gmiza slabo je nagjeno; jedna modra emaljna gmiza, isto takva zelena s bijelim modro okastim pjegama i jedan fragmenat cilindričke, u modrom, zelenom i bijelom emalju izragjene gmize, na kojoj se vidi primitivno izragjeno ljudsko lice.

Slične su gmize poznate iz grobišta kod Prozora[1]). Mnoštvo bijaše fragmenata od veoma tankog, poput vinove loze zelenog stakla, stranom od tjesnogrlih balsamarija, stranom od dvorukih zdjelica; ovi, kao i jedan komadić modrog, žuto navučenog stakla bez sumnje potječu iz rimskog doba.

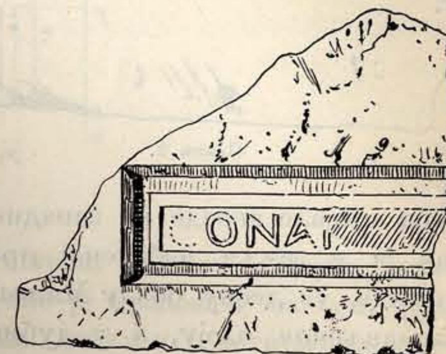
[1]) Ljubić: „Popis arkeologičkoga odjela narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu“, Zagreb 1889., tabla 28., slika 208. *b.*

Останци римске циглане и циглларске пећи у Сарајеву.

Написао

пок. рударски сатник **Вјенцеслав Радимски.**

Пригодом једног повјеренственог локалног извида опазио је господин грађевни савјетник Ханс Келнер прије три године по прилици испод каменолома опћине сарајевске и оног бријега, којим се камен спушта у дô, дакле у близини циглане на лијевој обали Миљацке, која и данас ради, расуте фрагменте римске опеке. Кад сам на његово казивање о томе отишао на дотично мјесто, нашао сам с обје стране у боковима уз јарак, којим се по жељезним трачницама материјал из каменолома, па такођер из оближњег млина за дробљење шљунка вози у варош, множину фрагмената цигле. Бијаше то претежно типични римски кровни пријеп, — жмурњаци и шупљи пријеп, — измијешан с римском зидном циглом. И земља, избачена из јарка, била је тога пуна, те ми је пошло за руком ондје наћи неколико већих уломака жмурњака с утиснутим, дугуљасто правокутним печатима. Ти су печати били сасвим излизани и само на двама могао се је понешто разабрати почетак имена. О томе извјешћује господин др. Карло Пач ово.

Слика 1.

„1. Уломак дôње стране једног жмурњака, печеног с пијеском блиједо-црвено. У једној удубини одскочена слова, оквирена правим цртама. Веома излизана. Висина 0·21, ширина 0·22, дебљина 0·035. Висина оквира 0·03, ширина 0·1. Сада у музеју. *Слика 1.*

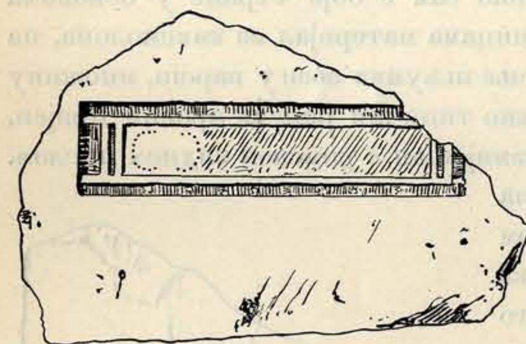
Десно се виде врло слаби трагови писмена, али се не могу протумачити. Цигла је приватна. Као име, које овдје може да пристаје, нашао сам само под монаковском *vasa cretacea* C. I. L. III 6010[69] CONATIV//.

2. Уломак с дôње стране једног жмурњака; бољи материјал него при бр. 1; црвено печен. Висина 0·17, ширина 0·23, дебљина 0·03; висина оквира 0·03, ширина 0·13. Сада у музеју. *Слика 2.*

Поквасивши опеку учинило ми се, да сам видио назначене овдје останке писмена. Свакако је овдје било исто име, као на бр. 1.“

Покушаним прекопавањем украј врата ограде око млина за пљунак нађено је наслагано опеке на више него 30 *cm* дебљине, која је махом састојала од препеченог шупљег цријепа. Тај цријеп није могао бити употребљаван за покривање каког здања, јер су сви комади врло искривљени, те су то очевидно искварени комади, избачени из једне циглане. То се потврђује и тиме, што међу тим жљебастим цријепом није нађен ни један жмурњак. Римски су се кровови наиме тако покривали, да би се преко жљебова по двају жмурњака, који су били један до другога, полагао шупљи цријеп, па се за то при римским здањима те двије врсте цријепа вазда налазе измијешане.

Други разлог, који ме је навео те мислим, да је на реченом мјесту била римска циглана, тај је, да ни на којој од расутих зидних цигала није било ни трага лијепу или кречу.

Слика 2.

Да ли се је у тој циглани пекла цигла за римску насеобину на врелу близих Илица, како то бива за данашње купке Илице, не може се дакако у тврдо рећи, али је вјеројатно.

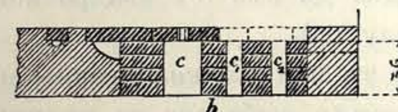
Свакако су већ и у римско доба стајале зграде на западном крају данашњег града Сарајева, јер сам ја у земљи, избаченој при копању подрума зграда мировинске закладе, уз десну обалу Миљацке, близу Али-пашине џамије, у мрком, наплављеном слоју, а у дубини од 1 *m* по прилици нашао комадић зидног лијепа с карактеристичном помпејанском бојом, који је очевидно сплављен с бријега, који се сјеверно отуда уздиже. Надаље су сјеверо-источно од тог мјеста уз лијеву обалу потока Кошеве у Деребојској улици при градњи куће господина архитекта Паржика нађени комади римских жмурњака.

То је потоње мјесто у долини реченог потока, доста подалеко од глинастих брежуљака на десној обали потока, тако да се овдје мора назријевати не циглана, него останци неког здања.

При ископавању подрума за речену зграду мировинске закладе близу Али-пашине џамије нађени су надаље године 1891. останци

римске зграде, подигнуте од цигле, на које нам је по својој пријазности свратио пажњу господин грађевни савјетник Келнер.

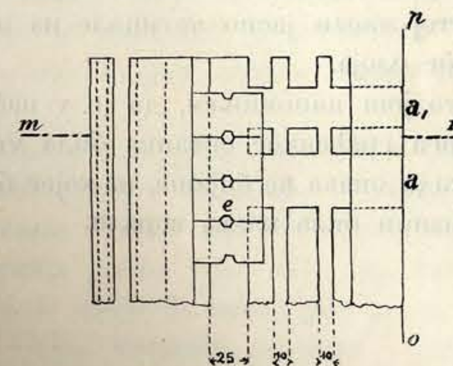
Тај је подрум био ископан у мрком, пепелом врло измијешаном наплављеном слоју до близу два метра дубоко, при чему је на дну подрума ископан у *слици 3.* с оријентирањем на сјевер приказани темељ једне пећи. Очувани грађевни останак био је источно-западно још 2·4 *m* дуг и сјеверо-јужно 2·2 *m* широк. Састојао је од темеља, високог 36 *cm,* кроз који су од источне стране ишла два, готово троугласта паралелна уздужна канала. Али ти канали нијесу пролазили скроз, него су се зауставили код ступа *b*. По ширини ишла су кроз тај темељни зид три попречна канала c, c_1 и c_2, који су на сјеверној а испрва без сумње и на јужној страни били затворени. Западни од

Просјек *m n*

Поглед *o p*

Тлоцрт
Слика 3.

ових попречних канала, *c*, бијаше 25 *cm* широк, оба остала бијаху сваки широк по 10 *cm.* Западни дио темеља био је преложен са два реда цигле, исто тако била су над попречним каналом *c* четири плочасте опеке, свака по 42 *cm* дуга, 28 *cm* широка и 9 *cm* дебела, него обје спољашње бијаху поломљене.

Насред своје дужине имала су та четири кровна цријепа на свакој страни по један изрез у виду половице шестерокута, тако да би између свака два цријепа, кад би се раставили, остала по једна шестероугла празнина од 7 *cm,* премјер *e*, која је празнина с попречним каналом *c*, и по овом с уздужним каналима *a* комуницирала. Ваљда су негда цијели канал *c* и исто тако оба попречна канала c_1 и c_2 били преложени сличним изрезаним опекама. Ако је тај назор истинит, онда бисмо

речени грађевни останак могли сматрати темељем и тлом фините пећи, ваљда лончарске или сл.

Уздужни канали a и a_1 били би онда огњевни канали, који су вруће плинове приводили попречним каналима c, c_1 и c_2. Из тих попречних канала узлазили би надаље плинови, подједнако поврх цијеле површине раздијељени, кроз отворе e у праву, преложеним циглама затворену пећ, која је ваљда изнад њих била. Сврси подједнако раздијељене вруће из пећи одговарало би и то, што је задњи канал c шири, него оба предња c_1 и c_2, јер су плинови у први ипак већ нешто охладњели улазили.

За преостатак цигларске пећи не бих ја цијелу ту уредбу, и не гледећи на њену заплетеност, већ за то држао, што пресјек обају огријевних канала a и a_1 заједно једва да има 0·1 квадратног метра, те су они могли ваљати само за малу пећ.

На сваки пак начин биће да је та пећ служила каквој иловастој индустрији, јер сам на зиду спрам земље, избачене из подрума јасно видио пресјеке више хрпа обрађене иловаче, којима су се контуре при њиховој отворено жутој масти јасно истицале из наплављеног изнад њих гаравог културног слоја.

На крају нарочито још напомињем, да је у избаченој при копању подрума земљи око тога грађевног останка била множина фрагмената римске опеке, али никада знака не бијаше, из којег би се могло извести, да је ту негдје у близини била каква зграда.

J a p o d i.

Piše

Karlo Patsch.

U julu 1895. nagjene su u okolici bihaćkoj, koja tako obiluje monumentima iz najrazličitijih epoha[1]) i opet starine, koje valja ubrojiti megju najznamenitije uspjehe epigrafskog pretraživanja naše zemlje. Takim se nahogjajima veoma primičemo poznavanju prošlosti naše pokrajine. Oni nam razjašnjuju etnografske i religijozne prilike pojedinih dijelova zemlje, obavješćuju nas o načinu, kako su upravljene, pa nam konačno daju mogućnost, da možemo zaključiti o potitičkim i kulturnim prilikama, kakve su vladale poslije i prije rimske okupacije u rečenim dijelovima provincije Dalmacije.

Puteljak, koji vodi poljem podno oko 573 *m* visokog brda Debeljače od Bihaća u jugoistočnom pravcu u Sokolac i Golubić, ove je godine okružna oblast obratila u cestu. Iznad sela Privilice (1·8 *km* od Bišća) brdo se Debeljača veoma spušta prama rijeci Uni (isp. nacrt *slika 1.)*. Zbog vrela Privilice, koje izbija iz njegovih raspuklina, pa se iza kratka toka saljeva u Unu, trebalo je udesiti kamenite propuste i podići nasip. Pri kopanju zemlje za temelje propusta nagjena je na mjestu, označenu sa *B* megju ruševinom oko 0·30 *m* ispod dna propusta broncana fibula srednjeg la-tenskog doba[2]).

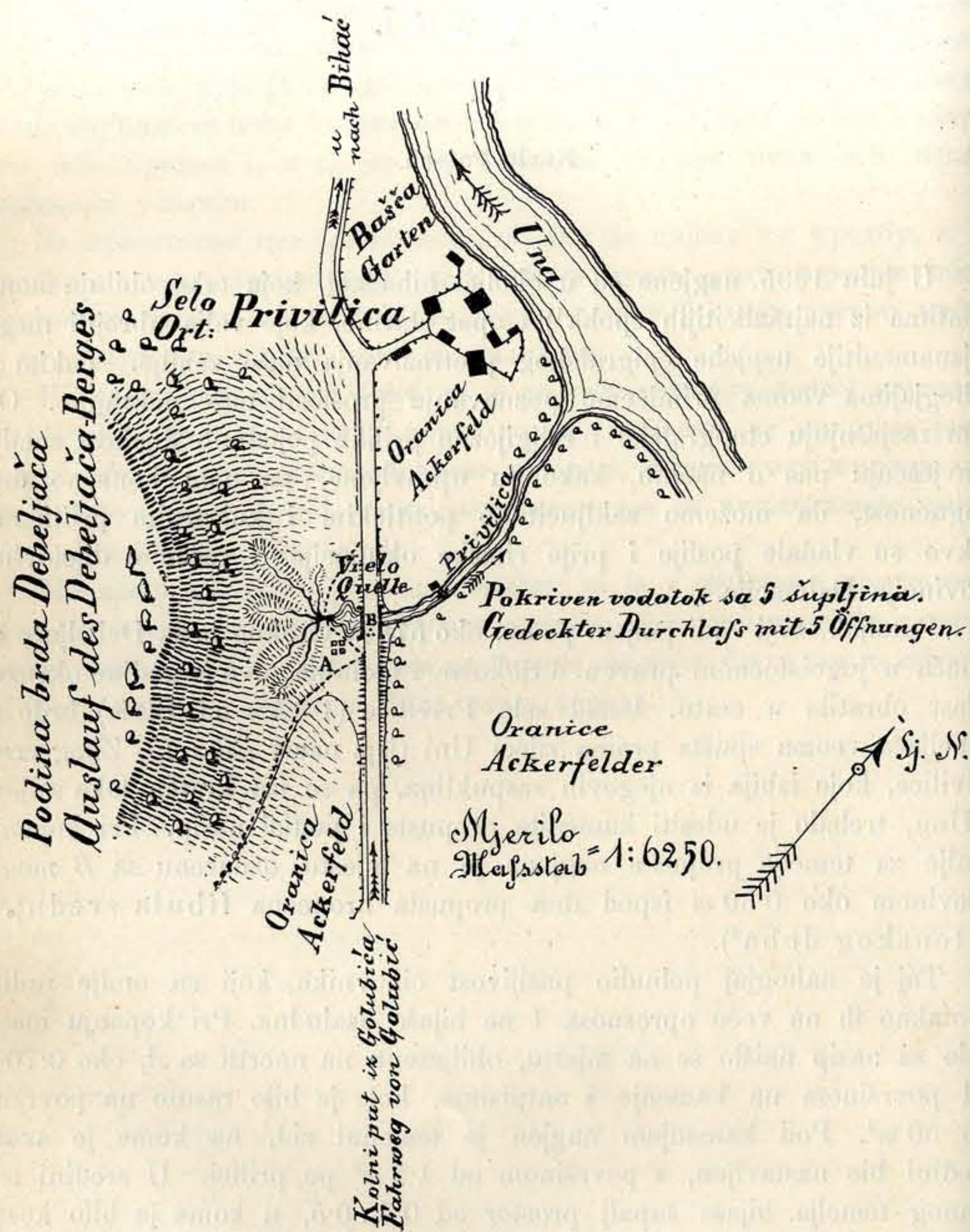
Taj je nahogjaj pobudio pažljivost činovnika, koji su ondje radili, i potakao ih na veću opreznost. I ne bijaše uzaludna. Pri kopanju materijala za nasip naišlo se na mjestu, obilježenu na nacrtu sa *A*, oko 0·70 *m* pod površinom na kamenje s natpisima, koje je bilo rasuto na površini oko 50 m^2. Pod kamenjem nagjen je temeljni zid, na kome je svaki pojedini bio nastavljen, s površinom od 1·2 m^2 po prilici. U sredini tog zidanog temelja bijaše šupalj prostor od 0·5 : 0·5, u kome je bilo kosti, ulomaka od amfora i masa materijala nalik na crnicu. Kosti, koje poslaše

---

[1]) Isp. Radimský: „Wissenschaftliche Mittheilungen" III., str. 39. i d.

[2]) Veoma uzvrnutom, na nekoliko mjesta narovašenom nožicom. Jednak eksemplar u Radimskog na dr. mj. str. 121., slika 297.

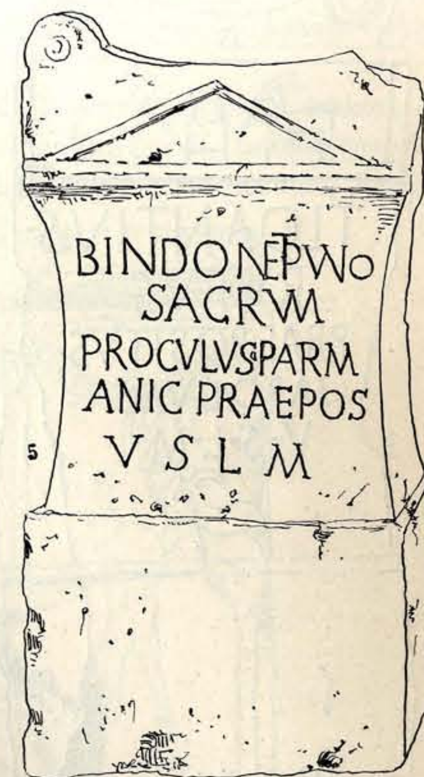
muzeju, potječu od domaće koze i govečeta, te su valjda ostanci žrtava, prinesenih pri posvećivanju ara. Pri daljem prekopavanju nagjen je u hrpi materijala izlizan broncani novac cara Domicijana, a u otvorenom grobu ukraj kosti broncani novac Agripe.

Slika 1.

Ja ovdje ponajprije iznosim pojedine natpise, koji se već nahode u zemaljskom muzeju, a na kraju ću pokušati, da složim, što iz njih slijedi za ovaj dio rimske provincije Dalmacije. Povrh toga mi se činjaše uputno, zalaziti i u druge vijesti o Japodima.

1. Votivna ara od vapnenca (straga obijena) s pravokutnim temeljem. Ispisano polje, neokvireno, s konkavnim stranama; nad njim u dva puta okviren zabat. Gore po jedna pobočna gužva (desno odlomljena), ukrašene volutama. Visina 0·905; širina pri kornižu 0·455, inače 0·375; debljina 0·345. Linije zaparane; nepravilna interpunkcija; veličina pismena u r. 1. i 2.: 0·046, u r. 3.: 0·038, u r. 4.: 0·035, u r. 5.: 0·038. (*Slika 2.*).

Slika 2.

Bindo Neptuno sacrum. Proculus Parmanic(us) praepos(itus) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Kake je vrste bio taj *„praepositus"*, to doznajemo odmah iz natpisa br. 2., što slijedi.

Ime dedikanta sastoji od rimskog kognomena *Proculus* i jednog latinizovanog epihoričkog imena, koji po svojoj tvorbi sjeća na gentilicia od Piquenta (Istra), isp. C. V 433: *C. Boico Avito*, 450: *Mocolica Lomoliavi f. Pepa* i t. d.[1]) Korijen imena *Parmanicus* čini se da je u kognomenu u C. V 7719 *(Augusta Bagiennorum): Baebia Sex. fil. Velta sibi et P. Baebio L. f. Cam. PARM.*

2. Votivna ara od vapnenca, razlupana na više komada, ali natpis do nekoliko neznatnih korodiranja neoštećen. Gore po jedna pobočna gužva, obje ukrašene volutama. Straga posve priprosto otesana; na pobočnim površinama isti korniž, kao na prednjoj strani. Visina 0·96, širina pri kornižu 0·475, inače 0·465; debljina 0·41.

Iznad natpisa zaparanim linijama ograničena pruga; u njoj žrtvenik s razbuktanim plamenom, spram koga sa svake strane koraca po jedna koza[2]), očevidno žrtve. Taj žrtvenik sastoji od pravokutnog temelja i jednog

[1]) Mommsen, C. V, str. 44. i d.

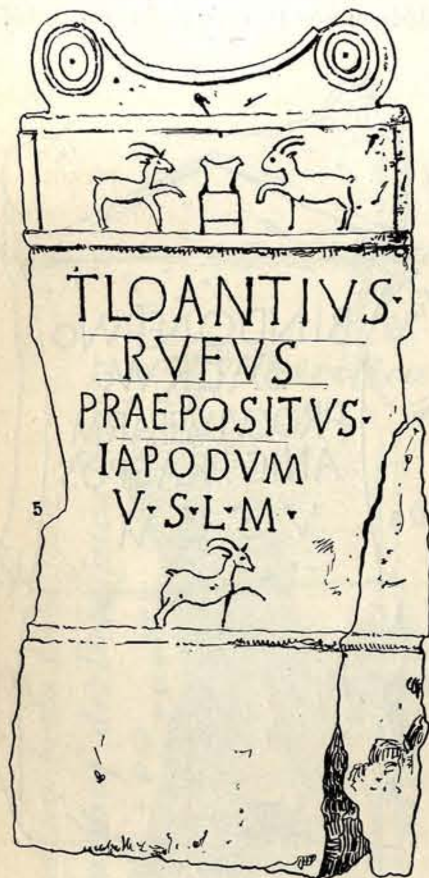
[2]) Tako mi protumačiše stručnjaci. Mučno je te životinje držati za kozoroge, jer zemljište oko Bišća nije podesno za njih, a u Bosni se nikakav trag nije očuvao od takog zvjerinja. Po tome se ne smije na naše krajeve protegnuti Strabonova vijest, koja se može odnositi samo na kozoroge: 4., 6., 10.: συμβάλλει δ' εἰς τὸν Σάον κατὰ τὴν πόλιν καὶ ὁ Κόλαπις· ἀμφότεροι δ' εἰσὶ πλωτοί, ῥέουσι δ' ἀπὸ τῶν Ἄλπεων. ἔχουσι δ' αἱ Ἄλπεις καὶ ἵππους ἀγρίους καὶ βόας. φησὶ δὲ Πολύβιος καὶ ἰδιόμορφόν τι γεννᾶσθαι ζῷον ἐν αὐταῖς ἐλαφοειδὲς τὸ σχῆμα πλὴν αὐχένος καὶ τριχώματος, ταῦτα δ' ἐοικέναι κάπρῳ, ὑπὸ δὲ τῷ γενείῳ πυρῆνα ἴσχειν ὅσον σπιθαμιαῖον ἀκρόκομον, πωλικῆς κέρκου τὸ πάχος.

gornjeg dijela s konkavnim stranama. Valjda se je tu htjelo prikazati u br. 1. naslikanu formu žrtvenika. Ispod natpisa treća koza, koja koraca na desno. Linije zaparane; visina pismena u r. 1.: 0·052, r. 2.: 0·045, r. 3. i 4.: 0·034, r. 5.: 0·037. *Slika 3.*

T. Loantius Rufus praepositus Iapodum v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Bog, kome je *Rufus* posvetio taj žrtvenik, nije doduše spomenut, ali po nahogjajima ne može biti drugi, već *Bindus Neptun.*

Gentilno ime *Loantius* inače u Dalmaciji nije posvjedočeno.

Slika 3.

Slika 4.

3. Votivna ara od vapnenca s pobočnim gužvama gore. Jednostavno okvireno ispisano polje lijevo je sastavljeno od sitnih ulomaka; nad njim ostanci okvirenog, pravokutnog polja (kao pod br. 2.): Straga glatka. Visina 0·71, širina oko 0·49, debljina 0·385. Linije zaparane. Visina pismena u r. 1. i 2.: 0·055, r. 3. i 4.: 0·050. r. 5. i 6.: 0·046. *Slika 4.*

R. 1. bijaše u riječi *Bindo* za cijelo ligatura od I, N i D.

R. 3. svršetak. Na A se nadovezuje trbušastoj liniji D slična linija, ali za cijelo bez značenja.

B[i]ndo Neptuno sacr(um). Licinius Teuda praep(ositus) et pri[n(ceps)] Ia[p]odum v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

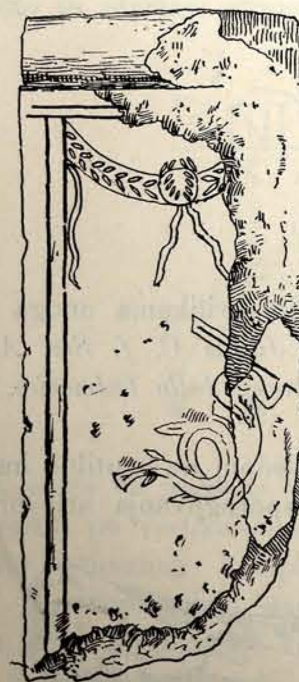
Kognomen *Teuda* u Dalmaciji dojako nije posvjedočen; nasuprot je u gornjoj Italiji tri puta nagjen, jednoć u romanizovanom obliku *Teudus:* C. V 3058 (Patavium), 4481 (Brixia), 4925 (Trumplini).

Za *princeps* isp. pod br. 4.

4. Votivna ara od vapnenca; gore, lijevo i dolje obijena. Gore: po jedna pobočna gužva, koja je, kako otražnja strana pokazuje, s pročelja bila ukrašena rozetom, i u sredini odskočenim pravokutnikom. Ispisano polje i pobočne plohe jednostavno okvirene. Visina 0·78, širina 0·43, debljina 0·33.

Zanimljive, primitivno zaparane slike u crtežima pokazuju obje pobočne plohe.

A. Desna pobočna ploha: Gore loza od lovorovih grana s trakom u sredini. Ispod toga posve gô, kako se po konturi vidi, bradat čovjek, stupajući na lijevo. U ispruženoj desnici drži dupina, u spuštenoj ljevici palici sličan predmet (gore prelomljen), koji je da tijelo ne presiječe, s druge strane čovjeka izveden. Po goloti, atributima, slici na pobočnoj plohi *B,* kao i po mjestu kulta lako je prepoznati Neptuna s ostvom. *Slika 5.*

Slika 6.

Slika 5.

B. Lijeva uska ploha: Gore girlanda od lovorovih grana s vijencem u sredini i sa spuštenim trakama. Dolje: Triton, završen zavrnutim ribjim tijelom na desno, koji ljevicom veslo podiže na rame, a u spuštenoj desnici drži delfina. *(Slika 6.)*

Linije zaparane. Visina pismena u r. 2.: 0·047, r. 3.: 0·032, r. 4.: 0·041, r. 5.: 0·036, r. 6.: 0·038, r. 7.: 0·040. *Slika 7.*

Iznad r. 1. nema prostora za ime boga. I u r. 2. izostalo je ono, kao nešto, što se po mjestu gdje je ara postavljena, samo sobom razumije.

[T. F]lavius.... ditanus [civ(itate) d]on(atus) ab [imp(eratore)] Vespasiano Ca[e]sare Aug(usto), pra[e]positu[s] et p[rin]cep[s] Iapo[d]um [v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)].

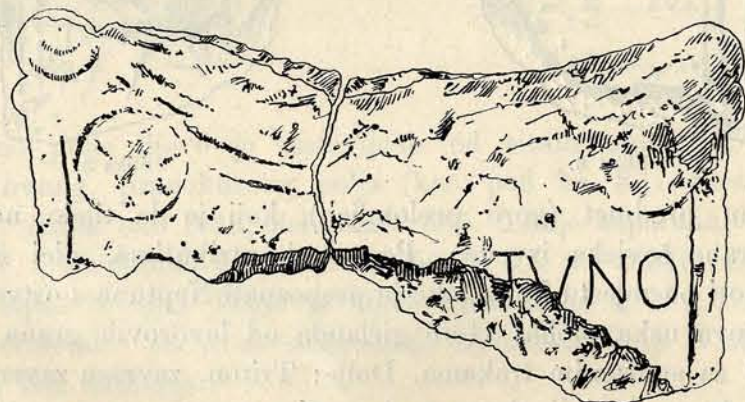
[Civ(itate) d]onatus a ne *[don(is) mil(itaribus) d]on(atus)* popunio sam, prvo radi prostora, drugo, jer *Flavius* ne obnaša vojničku čast. Ljudi, koji ne bijahu u vojsci, dobivali su u našoj provinciji samo pod Augustom

Slika 7.

redove, konivencija, koja se tumači političkim prilikama onoga vremena: C. III 3158: *Iano patri Aug. sacrum. C. Julius C. f. Ser. Aetor, aed., donatus ab Ti. Caes. Aug. f. Augusto torq. maiore bello Delmatico, ob honorem (duum)viratus cum liberis suis posuit*[1]).

Treće, riješio sam se za *civ. don.* s pogledom na gentilno ime *Flavius.* U r. 7. čitam ja *p[rin]cep[s]* na temelju isporegjivanja are br. 3, gdje

Slika 8.

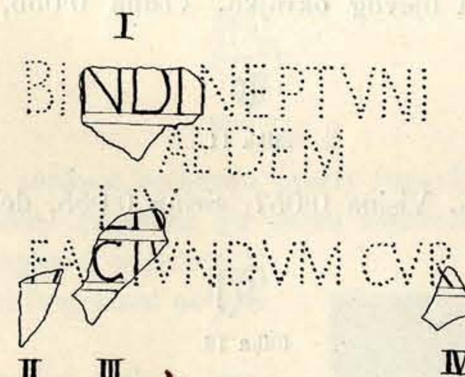
takogjer nalazimo iza *praep(ositus)* čast, naznačenu sa PRI▮. Na oba spomenuta spomenika očuvana pismena popunjuju se dakle uzajamno u jednu riječ. O tome položaju biće niže dolje opširnije govora.

[1]) Isp. Hirschfeld: Hermes XXV., str. 352.

5. Dva ulomka, koji se hvataju jedan drugoga, od gornje strane jedne votivne are od vapnenca. Gore po jedna pobočna gužva, ukrašena volutama, inače glatka. Ispisano polje i obje pobočne površine jednostavno okvirene. Na obje strane iznad natpisa po jedna rozeta. Visina 0·22, širina 0·42, debljina 0·36. Vrlo sigom obavita. Primitivna pismena. *Slika 8.* R. 2 bijaše uvučen.

Bindo Nep]tuno [sacrum....

6. Četiri ulomka od vapnenca; po istom materijalu i po jednakom duktu pisma može se zaključiti, da potječu od jednog spomenika. Kake vrste taj spomenik bijaše, da li je to bila ploča ili ara, ne da se konštatovati, pošto su otražnje strane obijene. Linije zaparane. *Slika 9.*

Slika 9.

Iza I. mora da je zbog većeg razmaka bila nova riječ, koja, kako se može suditi po vertikalnom prijelomu, počinjaše vertikalnom hastom. Na temelju očuvanog kompleksa pismena može se predložiti *Bi]ndi [Neptuni.* Pod tim redom stajaše, kako dokazuje zaparana linija, druga linija koja, kako to dokazuje velika, otvorena površina mora da je bila vrlo uleknuta. Sudeći po simetriji, mora da je i desno uz kraj bila po jedna prilično velika ploha.

Riječ dakle bijaše kratka. Zbog genetiva u r. 1. pomišljam na *aedem.*

Razmak redova u III. i IV. jednak je, pripadaju dakle jednom redu. Valjda i ulomak II. (lijevo očuvan okrajak) valja staviti u taj red. Prema tomu moglo bi se popuniti *faciu[ndum cu]r(avit).* LIV pregjašnjeg reda biće da potječe od gentilnog imena zakladnikovog.

Za cijelo je slijedio još jedan peti red, u kome je mogao biti datum.

Ako je sve tako, kao što nagagjam, onda su to ostanci gragjevnog natpisa hramovog.

7. Iverak od vapnenca, uokolo odlomljeno, straga obijeno. Nije se moglo ustanoviti, da pripada kome od prijašnjih spomenika. Visina 0·11, širina 0·10, debljina 0·015. *Slika 10.*

Iznad očuvanog bijaše, kako zaparana linija dokazuje, još jedan red. Prvo je pisme za cijelo P; njime se je završila skraćena riječ. Po pregjašnjem čislu spomenika može se s velikom vjerojatnošću zaključiti na *prae]p.* Vertikalna hasta je onda E te možemo predložiti čitanje *prae]p(ositus) e[t princ(eps).*

Slika 10.

8. Dva ulomka od vapnenca, koji potječu od istog spomenika, straga obijena.

a) Kako se čini, od lijevog okrajka. Visina 0·055, širina 0·043, debljina 0·011.

Slika 11.

b) Uokolo odlomljen. Visina 0·057, širina 0·055, debljina 0·013. Zaparane linije.

Slika 12.

Iznad očuvanog okrajka za cijelo još jedan red. Možda *p]ri[nceps.*

9. Iver od vapnenca, uokolo odlomljen, straga obijen. Visina 0·125, širina 0·115, debljina 0·025.

Slika 13.

Ispod očuvanog reda bijaše još jedan, kako to dokazuje zaparana linija. Prvo pisme biće najprije da potječe od B, drugo od O.

Ja fragmenat ne mogu da protumačim; prijašnji mi natpisi za to ne daju podataka.

10. Četiri malena obijena ulomka od vapnenca, koji su po materijalu i po karakteru pisma pripadali nekome spomeniku. Linije zaparane, ali malena i primitivno izragjena pismena ne dosižu do linija. Taj kamen mora dakle prema tomu da je bio neugledan.

a)

Slika 14.

R. 1. .... *ulu*...

U r. 2. je prvi ostanak po svoj prilici mučno izragjeno O.

b)

Slika 15.

Iza pismena oveći spatium. Da li je tu bila tačka, ne može se raspoznati. Tu dakle ili je neka riječ bila završena, ili je ono S sigla.

c)

Slika 16.

Onaj znak nije L, ma da to pisme u *a)* ima običajni oblik. Na brojku jedva da se može pomisliti.

d)

Slika 17.

R. 2. držim za antiknu črčkariju (nacrt rogovlja?), koja ni u kakvoj svezi nije s prvobitnim natpisom, jer nema zaparane linije, a pismena su posve drugojačije izragjena, nego u r. 1. Ako to stoji, onda taj fragmenat potječe od zadnjeg retka.

R. 1. po svoj prilici maleno izragjeno O i L. Izmegju oba oveći razmak; interpunkcija se ne može nikako raspoznati.

11. Ara od vapnenca spram gornjeg kraja sve tanja. Visina 0·76; pri kornižu podnožja 0·493, pri gornjem kornižu 0·42, inače 0·39; debljina korniža pri podnožju 0·34, pri glavi 0·33, inače 0·314. Gore ukrašena šljemenom i pobočnom akroterijom. Na gornjem kraju četverouglasta ploha. Posve glatka bez natpisa. *Slika 18.*

Slika 18.

Pošto ta ara po svome ustrojstvu nije bila za kult, to i nju valja smatrati votivnom arom.

Valjda natpis dedikacije nije bio usječen, već ispisan. Nego se mastima danas ne vidi traga.

Kad pregledamo veliki broj na jednom mjestu nagjenih oltara, posvećenih jednom te istom bogu, pa kad i to uzmemo na oko, da se

u br. 2. i u br. 4. Neptun ne spominje, jer po mjestu nije moglo biti sumnje o bogu, kome se ovdje iskazuje čast, to ćemo posve pouzdano moći konštatovati, da je pri vrelu Privilice bilo veliko, ugledno svetište, hram Binda-Neptuna. Bez sumnje smo već u temenu njegovu. Ako je naše gore pod 6. izrečeno mnijenje istinito, to smo onda već dobili dijelove gragjevnog natpisa tog hrama.

Substrukcije tog svetišta mora da su negdje posve blizu nahodišta, pak će se valjda skorim iskopati. *Bindus* je epihoristički bog, koga su identifikovali s Neptunom, jer je izmegju olimpijskih bogova ovome bio najsličniji, baš kao što Bellenus ili Graunus Apolonu. Pošto Bindusu iskazuju počast na kopnu ukraj vrela, to će biti, da on nije bio samo gospodar mora, nego bog svake vode tekućice uopće.

Nego Bindus ne samo što je dobio rimsko ime, nego je za njega, kako vidjesmo kod br. 4., uzeta i slika iz kola rimskih predočaba. Ovdje dakle nailazimo na ono isto, što je R. pl. Schneider dokazao za Pan-Silvanusa i Dianu[1]).

Bog Bindus ovdje dolazi prvi put, nasuprot je zasvjedočeno žensko ime *Binhdo:* C. III 5483 (Gleichenberg, Noricum), ... *Cribuionis f., an. L, h. s. e., et Binhdo coniux an. IXXX.* Ime te žene svakako je načinjeno po imenu boga, pa otuda možemo zaključiti, da su Bindusa i u Noriku slavili.

C. Paulus smatra Binhdo ilirskom riječju[2]).

Dedikanti svih oltara, koji su cijeli do nas došli, ili koji su se mogli od ulomaka opet sastaviti, svi su — izuzevši možda jednog jedincatog br. 10. — zvanični ljudi, glavari japodske župe.

O Japodima smo kako po starim piscima, tako i po nahogjajima bolje obaviješteni, nego o drugim plemenima Dalmacije.

Što se ponajprije tiče imena tog naroda, to niti ima u natpisima niti u starih pisaca o tome suglasja. Na nagjenim u novije vrijeme kamenitim spomenicima svuda se suglasno zovu *Iapodes*, nasuprot triumfalne faste C. I. L. I. p. 459. = I² za godinu 129. imaju natpis: *C. Sempronius .... cos. de Iapudibus,* veroneski fragmenat C. I. L. V 3346.: ....*praefuit Iapudiai et Liburn(iai)* .... i Brambach 484 (Bonna): *post feros Iapudas.*

U starih pisaca ima za njih trojaka oznaka:

1. *Iapodes* imaju: Strabo (4., 6., 10.; 7., 5., 2. i 4.), Appian (Ill. 10., 14., 16., 18., 21., 22.) i Stephanus Bizantinski.

¹) „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“ IX., str. 35. i d., 63. i d. — Isp. A. pl. Domaszewski: „Die Religion des römischen Heeres“ str. 52. i d. L. Friedländer: „Sittengeschichte“ III⁶., str. 584., primjedba 3.

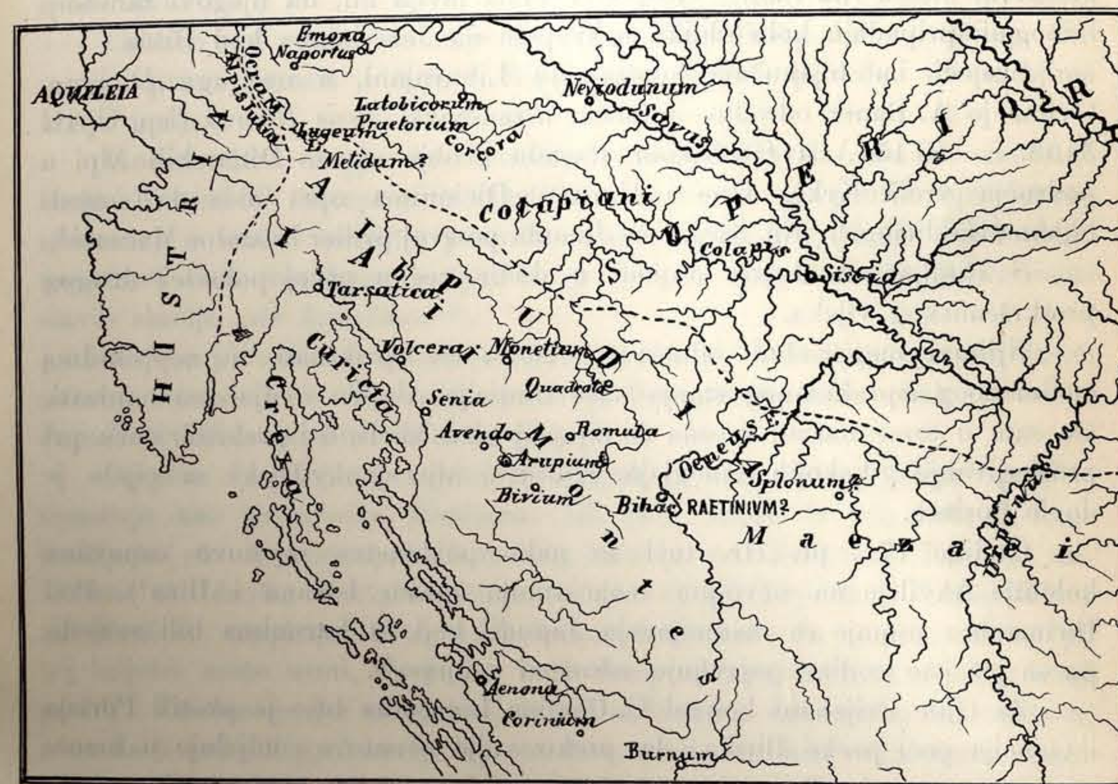
²) „Altitalische Forschungen“ III., str. 376.

2. *Iapudes* pisahu Sallust (Dietsch. fr. inc. 12.) i Plinius (n. h. 3., 18 (22)., 19 (23)., 21 (25)., 24 (27).

3. *Iapydos* nazivaju ih Cicero (pro Balbo 14.). Livius (43., 5.), Vergil (Georg 3., 375., Tibull (4., 1., 108.), Frontin (Strat. 2., 5., 28.), Hecataeus (F. h. Gr. I. p. 4.), Ptolemaeus (2., 16., 8.) i Dio 49., 35.

Današnji naučenjaci pišu *Iapydia*[1]) i *Iapudia*[2]).

Ja mislim, da ćemo se mi, povodeći se za novim natpisima, koji nam valjda prikazuju formu, kakva je u zemlji samoj bila običajna, u buduće odlučiti za *Iapodes,* odnosno *Iapodia.*

Slika 19.

Obitališta Japoda pokušao je Kiepert odrediti prema naznakama gore spomenutih pisaca[3]).

Po njegovu sudu u djelu *„Formae orbis antiquae“* Sab. XVII[4]), iz koga mi ovdje reproduciramo izvadak *(slika 19.)*, koji nas ovdje zanima, dosiže

¹) Mommsen C. III p. 384. — O. Hirschfeld: Hermes XXV., str. 355. — H. Kiepert C. III tab. III.

²) Kiepert: „Formae orbis antiqui“ XVII. — W. Tomaschek u Pauly-Wissowa R. E. v. Ἄλβιον ὄρος G. Zippel: „Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus“, str. 8. Isp. W. Helbig: Hermes XI. str. 270.

³) Ptolem. 2., 16. 8. Κατέχουσι δὲ τὴν ἐπαρχίαν ἐχόμενοι μὲν τῆς Ἴστρίας Ἰάπυδες....

⁴) Nešto odmiče od njegovih karata u C. III, tab. III. i IV. Isp. „Lehrbuch der alten Geographie“, str. 360. i d.

njihovo područje od zapadne megje provincije Dalmacije i od Cirkničkog jezera (Lugeum lacus) do desne obale Oenea (Une) i od srednjeg toka Kolapisa (Kupe) i Gline do prema Senju (Senia), Otočcu (Arupium) i Bišća (Raetinium??).

Novo nagjeni natpisi poučavaju nas, da je stolica zemlje Japoda bila kod Bišća (vidi dole str. 136.) Pošto se može uzeti, da glavno mjesto nije bilo na megji župe, to će nam biti slobodno izreći mnijenje, da se je područje Japoda širilo dalje na istok u (sanski kraj) i na jug (spram vrela Une). Takav zaključak utvrgjuju najnovije prehistoričke iskopine u Sanskom mostu (na Sani). Gospodin Fiala javlja mi, da njegovi tamošnji nahogjaji pripadaju kolu oblika nekropole na Jezerinama kod Bišća.

Susjedi im bijahu na jugozapadu Liburnjani, a na jugu Dicijoni. Ovima je A. Bauer odredio obitališta ustanovivši *Mons Ulcirus* (isp. C. III 3198. = 10.156.) u Grabskom Rastelu s obje strane Dinarskih Alpi u području vrelâ Krke, Une i Unca[1]). Dicionima opet biće da susjedi bijahu Glindicioni[2]). Na istoku se Japuda po svoj prilici hvatahu Maezaei[3]).

S Rimljanima dolaze Japudi u dodir već u prvoj polovici drugog pretkršćanskog vijeka.

Njihovi megjusobni odnosi ne mogu se prikazati u neprekidnoj cjelini zbog isprekidanog stanja naše tradicije. Ja ću ovdje ono nanizati, što sam o tome našao; možda će taj prijegled koristiti i prehistoričaru pri prosugjivanju gdjekojih nahogjaja. Kulturni utjecaj akvilejski za cijelo je dovle dosizao.

Godine 171. pr. Hr. tuži se neko poslanstvo iz novo osnovane kolonije Akvileje na nevoljno svoje stanje spram Istrana i Ilira[4]). Pod Ilirima bez sumnje se razumijevaju Japudi, koji su Istranima bili susjedi, pa se još iste godine pojavljuju združeni s njima[5]).

Za Gale ižrijebani konzul C. Cassius Longinus htio je protiv Perzija i Gencija poći preko Ilirika, da preko volje senatove sudjeluje u mace-

[1]) „Arhäologisch-epigraphische Mittheilungen" XVII., str. 139.

[2]) Kiepert im je u „Formae orbis antiqui" XVII. hipotetički odredio mjesto mjegju Limom i Ibrom na bosansko-srbijanskoj megji. Bauer na dr. mj., str. 140. upozoruje na to, da se od Dicijona razlikuju samo prvim slogom, da su im dakle bili najbliži susjedi.

[3]) Obitališta im još nijesu stalno pronagjena, nego mora da su im bila blizu panonsko-dalmatinske megje, jer je Germanik na njih navalio od Siscie (dio 55., 32.), a blizu Japoda valja ih tražiti, jer Ptolemej 2, 16., 8. oba plemena navodi neposredno jedna za drugim: κατέχουσι δὲ τὴν ἐπαρχίαν ἐχόμενοι μὲν τῆς Ἰστρίας Ἰάπυδες, ὑπὲρ δὲ τὴν Λιβουρνίαν δυσμικώτεροι Μαζαῖοι. Kiepert ih prenosi na rečenom mjestu u područje Sane, Vrbasa i Vrbanje južno od Banjeluke. Isp. W. Tomaschek: „Vorslavische Topographie" str. 563. O. Hirschfeld: Hermes XXV., str. 354.

[4]) Livius 43., 1.

[5]) I Karnijci bijahu bez sumnje keltičko-ilirska smjesa, ali je u njih pretezao keltički elemenat. U triumfalnim fastama C. I. L. I, str. 460 nazivaju se Gali. Isp. Zippel: „Die römische Herrschaft in Illyrien" str. 114.—138.

donskom ratu. On je iz Akvileje marširao kroz zemlju Karnijaca, Istrana i Japoda. Narodi ga prijazno primiše, dadoše mu i vogju, da nastavi put. Ali im je rimski vojskovogja rgjavo naplatio njihovu uslužnost; kad je bio prisiljen na povratak, opustoši on i oplijeni njihovu zemlju kao dušmansku. Tako zlostavljene župe poslaše zajednički poslanstvo u Rim. Senat izjavi, da o svim tim samovoljnostima Kasijevim nema vijesti i obeća zadovoljštinu, ako bi se te tužbe pokazale istinitima. Poslanstvo bude obdareno i bude povjerenstvo, sastavljeno od C. Sicinija, P. Cornelija Blasia i T. Memunja, spremljeno Karnejcima, Istranima i Japodima, da uvidi stvar[1]).

Gotovo pol vijeka ne čujemo ništa o Japodima, oni su, istina, bili mirni spram zapada i nijesu Rimljanima davali povoda, da s njima imaju posla.

Godine 129. dogje do krvavog okršaja. Povoda mu ne možemo znati. Konzul C. Sempronius Tuditanus borio se je protiv njih isprva nesretno, a onda naročito pomoću svoga legata D. Junija Bruta opet uspostavi čast rimskog oružja, te je još za svog zvaničnog vremena slavio slavlje *„de Iapudibus"*[2]).

Boj se je vodio iz Akvileje, te mora da je, barem u sjeverojužnom pravcu, zauzeo veće dimenzije, pošto je Sempronije kroz cijelo područje Japoda i Liburnjana prodr'o do Krke[3]).

Appian spominje tu vojnu, te Japode s ove strane „Alpi" pobliže označuje kao protivnike Rimljana: Ill. 10.: Ἰάποσι δὲ τοῖς ἐντὸς Ἄλπεων ἐπολέμησε μὲν Σεμπρώνιος ὁ Τουδιτανὸς ἐπίκλην καὶ Πανδούσας Τιβέριος. καὶ ἐοίκασιν οἱ Ἰάποδες αὐτοῖς ὑπακοῦσαι, ἐοίκασι δὲ καὶ Σεγεστανοὶ Λευκίῳ Κόττᾳ καὶ Μετέλλῳ, ἀμφότεροι δ' οὐ πολὺ ὕστερον ἀποστῆναι. Ja mislim, da se po toj bilješci može uzeti, da je iza boja Sempronijeva doskora slijedio drugi pod Ti. Pandusom; jer mi se čini, da je Pandusa bio samostalan zapovjednik, a ne da je kako Zippel na sp. mj. str. 136. misli, kao niži vogja Sempronijev vojevao. Livije bi u potonjem slučaju uz Bruta valjda i Pandusu spomenuo[4]).

Uspjeh je tih bojeva bio, kako Appian izrijekom veli, samo prolazan. Opet se Japodi za dugo vrijeme gube antiknom historiku sa obzora.

[1]) Livius 43., 1. 5. Po Zippelu na sp. mj. str. 122. bijahu onda Japodi kao štićenici Tauriska.

[2]) Livius ep. 59. C. I. L. I, str. 459. = I².

[3]) Plinius n. h. 3., 19. (23.): *Tuditanus, qui domuit Histros* (bez sumnje pogrješno mjesto Japudes) *in statua sua ibi inscripsit: Ab Aquileia ad Tityum flumen stad. M[M].* Isp. Zippel na sp. mj. str. 136.

[4]) Po Appianu spomenuti boj obaju konzula Cotte i Metella protiv Tiscije bio je 119. Pošto je Metellus, posjedavši taj grad, vojevao s Dalmatincima južno od Krka, to Zippel misli, str. 137., da su u ono doba podjarmljeni Japodi s one strane, koji stanovahu megju „Alpama" i Siscijom. Ali Metellus mogao je protiv Dalmata ići preko onog dijela Japodske zemlje, koji je podjarmljen 129. Zippelovu nazoru protivi se izravno vijest Appianova, da je transalpinske Japode prvi put podjarmio August: Ill. 21.: Ἰάποδες μὲν οὖν οἱ πέραν Ἄλπεων τότε πρῶτον Ῥωμαίων ὑπήκουσαν.

Frontin strat. 2., 5., 28. izvješćuje o nekoj izdaji, koju su počinili Japodi: *Iapydes P. Licinio proconsuli paganos quoque sub specie deditionis obtulerunt, qui recepti et in postrema acie conlocati terga Romanorum ceciderunt.* Kad je to bilo, ne može se utvrditi. Zippel (str. 179.) naginje mišljenju, da na taj dogagjaj protegne jednu bilješku iz Salustovih historija (78.—67. pr. Hr.): *Primam modo Iapudiam ingressus* (Dietsch Fr. inc. 12.)

Kako se vidi, bilo je držanje Japoda nestalno, te je takvo ostalo dok nijesu definitivno podjarmljeni. Na takvo dušmansko držanje mora da su opet nastupili neprijateljski odnošaji, jer Cicero govori (pro Balbo 14, 32) o ugovoru izmegju Rima i Japoda ističući kao jednu ustanovu toga ugovora, da se nikada nikoji Japod nema pripustiti gragjanstvu: Vijest Cassia Dia 49., 34., 2.: οἵ τε γὰρ Σαλασσοὶ καὶ οἱ Ταυρίσκοι Λιβυρνοί τε καὶ Ἰάπυδες οὐδὲν μὲν οὐδὲ ἐκ τοῦ πρὶν μέτριον ἐς τοὺς Ῥωμαίους ἔπρασσον, ἀλλὰ τήν τε συντέλειαν τῶν φόρων ἐξέλιπον καὶ ἐσβάλλοντες ἔστιν ὅτε ἐς τὰ ὁμοροῦντά σφισιν ἐκακούργουν· τότε δὲ φανερῶς πρὸς τὴν ἀπουσίαν αὐτοῦ ἐπανέστησαν, da su Japodi već prije navale Oktavijanove godine 35. plaćali danak, valja već po prikazu samog Dia uzeti *cum grano salis,* a svakako je ne treba protegnuti na ukupno područje Japoda. Još u tvrgje nego on, izvješćuje Appian o dušmanskom vladanju Japoda spram Rimljana u to doba. Po njemu su rimske čete za pošljednih od prilike dvadeset godina (prije 35.) dva puta iz zemlje bačene, navalili su na Akvileju[1]) i oplijenili Trst[2]). Ill. 18.: Ἰάποδες δὲ οἱ πέραν Ἄλπεων, ἔθνος ἰσχυρόν τε καὶ ἄγριον, δὶς μὲν ἀπεώσαντο Ῥωμαίους, ἔτεσί που ἀγχοῦ εἴκοσιν, Ἀκυληίαν δ' ἐπέδραμον καὶ Τεργηστὸν Ῥωμαίων ἄποικον ἐσκύλευσαν. Opljena Trsta, a po svoj prilici i navala na Trst pada u ljeto 52. isp. b. G. 8., 24.: *T. Labienum ad se evocat; legionem autem XV, quae cum eo fuerat in hibernis, in togatam Galliam mittit ad colonias civium Romanorum tuendas, ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis acciderat, qui repentino latrocinio atque impetu illorum erant opressi*[3]). Da li je ova, godine 51. preko Alpi poslana legija zašla u okršaj s Japodima, o tome nema predaje; po onom mjestu u Appiana moglo bi se suditi, da je bilo osvetničkog pohoda, ali koji je stigla nedaća.

Drugi poraz Rimljana u zemlji Japuda, za koji javlja Appian, pada možda u zimu 48./47. A. Gabinius vodio je onda nekoliko novo ustrojenih legija iz Italije „oko obala Jadranskog mora“, dakle na suhu putu u Ilirikum, pa je imao, kad ovdje učini red, da krene u Macedoniju[4]).

---

[1]) Mommsen C. V, str. 83.

[2]) Mommsen C. V, str. 53.

[3]) Zippel je na sp. mj. str. 202. pravo sudio: „U ono su doba Tergeste od svojih barbarskih susjeda valjda Japoda, oplijenjene;“ on je vijest u Appiana previdio.

[4]) bel. Alex. 42.; Appian Ill. 12. Gragjanski ratovi II., 59. i d.

Na tome putu valjalo mu je proći kroz zemlju Japuda; pošto je to pleme tri godine prije toga bilo protiv Rimljana u boju, može se uzeti, da Gabinija nijesu mirno dočekali. Vjerojatno je dakle, da je konzular već ovdje stradao, prije nego što mu Dalmatinci uništiše vojsku.

Za gragjanskih ratova sva se je Dalmacija ćutila slobodna[1]). Vlastodršci u Rimu prije svega nijesu imali vremena, da ovdje učine red; njima je taj čas Ilirija bila sporedna stvar. Istom kad je Oktavijan svoju poziciju prilično utvrdio, mogao se je pothvatiti posla, da čast rimskog imena na Adriji opet uspostavi.

Pobijedivši Seksta Pompeja, otputio se je godine 35. pr. Hr. glavom u Iliriju[2]).

Boj je otpočeo na sjeveru. Japodi bijahu prvi na redu. Zapadno od Albii montes (današnja Velika i Mala Kapela) nastanjeni dijelovi toga plemena bez velike muke budu svladani. Monetini i Avendeati predaše se dobre volje Oktavijanu, kad je došao[3]). Arupini najbrojnije i najratobornije pleme megju ovostranim Japodima pomišljahu nasuprot na otpor. Najprije se složiše iz sela u grad; ali kad Rimljani prispješe, onda pobjegoše otalen u šume. Oktavijan zaposjede grad, ali ga ne zapali. Ta mudra blagost učini obrat u mislima Arupina, oni se predadoše i dobiše opet svoj grad[4]).

---

[1]) Zippel na sp. mj. str. 208., 213., 222.

[2]) Da li je C. Asinius Pollio godine 39. odista svoje vojne počeo „od sjevernog kraja Jadranskog mora“ (Zippel na sp. mj. str. 225.), pa pri tome i s Japodima imao posla, veliko je pitanje. Riječi Vergilove ecl. 8., 6. i d.

Tu mihi, seu magni superas iam saxa Timavi
Sive oram Illyrici legis aequoris, — en erit umquam
Ille dies, mihi cum liceat tua dicere facta?
En erit ut liceat totum mihi mihi ferre per orbem
Sola Sophocles tua carmina digna cothurno?
A te principium, tibi desinet. accipe iussis
Carmina coepta tuis atque hanc sine tempore circum
Inter victrices hederam tibi serpere laurus,

na kojima se to mnijenje osniva, prije su pjesničko prevršivanje. Assinius nije ni godinu dana bio u Iliriku. (Krajem 40. položio je konzulat, a 25. oktobra 39. već on slavi slavlje nad Dalmaćanima. Zippel na sp. mj. str. 225.) Za to kratko vrijeme za cijelo se je borio protiv Partina, koji su stanovali kod Dyrrhachija kod Soluna protiv Dalmaćana (Zippel na dr. mj. str. 224.). Je li tu još ostalo vremena, da provali u zemlju Japoda, koju, kako znamo po dogagjajima od 35., ne bijaše lako nadvladati? Bi li Azinije da je obilazio oko Jadranskog mora, tako brzo stigao u Dyrrhachium? Zippel misli sam, da je konzular kopnenu vojsku dobio od Antonija, dakle s juga. Brodovljem nije se moglo nahuditi Japodima. Ovi se nadalje, kad je uljegao Oktavijan, više ne vladaju kao tekar podjarmljen narod. Isp. i Dio 49., 34.

[3]) Appijan Ill. 16., Dio 49., 35.

[4]) U Panegyriku Messallae, pripisanom Tibullu (L. Müller IV., 1., 106.—117.) slavi se M. Valerius Messalla Corvinus zbog svojih djela u zemlji Japoda, naročito pak pred Arupijem:

At non per dubias errant mea carmina laudes:
Nam bellis experta cano. testis mihi victae
Fortis Iapydiae miles, testis quoque fallax
Pannonius, gelidas passim disiectus in Alpes

Mučnije bijaše podjarmiti one Japude, koji su živjeli istočno od Albii montes, koji se prikazuju kao osobito snažni i divlji[1]). Oni su po šumovitim planinama i onako tegotan prolaz nastojali Rimljanima još više otešćati obaranjem debala i nasrtajima. Unatoč velikih gubitaka Oktavijan ipak uljeze u grad Terpon, koji su njegovi žitelji bili napustili. I ovdje on nije spalio grada, pa je time i ovdje postigao, da su se bjegunci vratili i predali.

Najmučnije bijaše zauzeti od prirode tvrdi glavni grad Japoda, Metulum, koji je oko 3000 momaka junački branilo[2]).

Oktavijan morade glavom da stupi na čelo svojoj, s mnogih nasrtaja klonuloj vojsci, da je ohrabri na juriš.

Samo njegovom energijom i neustrašivosti, s koje se je dostao râna, osvojeno je to mjesto. Došlo mu je rukû kao hrpa ruševine, pokrivena izgorjelim lešinama žena i djece, pošto je svakolika, do oružja dorasla čeljad pala u boju. To mjesto nije više iznova podignuto[3]).

Pad Metula tako je zastrašio nesvladane još Japode, da su se svoje volje predali.

Ali kada je Oktavijan ostavio japodsku župu, pa se zabavio osvajanjem Siscije, opet se diže na ustanak jedno pleme Japoda, Poseni[4]). M. Helviji bude povjereno, da ih upokori. Teška ih kazna stiže. Vogje poubijaše, a ostale prodaše u roblje[5]).

Da su Japodi od tog boja god. 35. pr. Hr. ostali vjerni podanici, da im nikad više nije palo na um, boriti se za svoju slobodu, to se teško može

---

Testis Arupinis et pauper natus in arvis,
Quem siquis videat vetus ut non fregerit aetas,
Terna minus Pyliae miretur saecula famae.
Certum fecundos Titan renovaverit annos,
Ipse tamen velox celerem super edere corpus
Gaudet equum validisque sedet moderator habenis.
Te duce non alias conversus terga domante
Libera Romanae subiecit colla catenae.

Dakako da taj hvalospjev nije bez prevršivanja; ali da je Messala bio kod nas, o tome nema razloga sumnjati. I inače su Augustove najbolje vojskovogje sudjelovali u ilirskim ratovima: M. Agrippa, Statilius Taurus.

[1]) Appian Ill. 18. Dio 49., 35.

[2]) Dio 49., 35. Appian primjećuje Ill. 19., da su se tom prigodom služili bojnom spremom, koja im je ostala od boja izmegju Decima Bruta i Antonija u onom kraju. Dakako da je ta vijest u tom obliku kriva. Bojevi s Decimom Brutom bijahu kod Mutine, dakle daleko od Japoda. Za to ipak može biti istina, da su se žitelji metulski služili rimskim balistama i katapiltima; ta Rimljani su ovuda nekoliko puta stjerani u suplotak.

[3]) Appian Ill. 18. i d.; Dio 49., 35; Strabo 4., 6., 10.; 7., 5., 4., C. I. L. III, p. 384.

[4]) Isp. W. Tomaschek „Mittheilungen der geogr. Gesellschaft in Wien“ 1880, str. 501. I. W. Kubitschek „Arch.-epigr. Mittheilungen“ XVI, str. 110., primj. 2.

[5]) Appian Ill. 21. Po Strabonu 4, 6, 10 uopće su Japodi tim bojem veoma oslabljeni: οἱ μὲν οὖν Ἰάποδες πρότερον εὐανδροῦντες.... ἐκπεπόνηνται τελέως ὑπὸ τοῦ Σεβαστοῦ Καίσαρος καταπολεμηθέντες.

vjerovati. Izrijekom se njihovo ime ne spominje niti u parcijalnim doduše samo ustancima godina 16[1])., 11[2]). i 10[3]). pr. Hr., niti prigodom golemog ustanka 6.—9. po Hr. Nego naslućivati se već može njihovo sudjelovanje barem u pošljednjim bojevima: prvo zbog toga, što im je draga bila sloboda i što su bili ponosni na oružju; drugo za to, što je ustanak pouzdano zasvjedočen kako za ona plemena, koja su sjeverno, tako i za ona, koja su južno od njih obitavali, pa i za njihove istočne susjede Maezaeje, koje je Germanik svladao god. 7. Treće biće i po tome, da su sudjelovali u boju, jer Velleius 2. 110., izvješćuje, da je sva Panonija i Dalmacija sudjelovala u ustanku: . . . *cum universa Pannonia, insolens longae pacis bonis, et adulta viribus Delmatia omnibusque tractus eius gentibus in societatem adductis consili arma corripuit.*

Pouzdanijih svjedočanstava o dogogjajima kod Japoda u to vrijeme imali bismo, da smo potanko obaviješćeni o boju[4]), pa kad bismo, kako je dosele bivalo, Raetinium i Splonum (ili Splaunum), koja su se mjesta u boju s Germanikom osobito isticala, u istinu smjeli tražiti kod Bišća, odnosno kod Starog Majdana[5]).

Svakako su oni odmah u prvo vrijeme rata pokoreni, jer su oni, kako je boj polazio od Panonije, prvi bili na udarcu.

I o tome nema pouzdanih vijesti, kako su se Japodi kasnije spram vlade u tome vladali. Na to ćemo pitanje donekle pouzdano moći odgovoriti, ako budemo nastojali ustanoviti, kakve su vojničke uredbe Rimljani ondje učinili, kakva im je uprava bila u tome području, i kako su se domaći stanovnici uopće ponijeli spram rimske kulture i njenih darova.

O vojničkim smo prilikama vrlo slabo upućeni, pošto je taj dio Dalmacije pri arheološkom ispitivanju dojako veoma zanemarivan. Da je ondje bilo vojske, može se za prvo vrijeme, pošto je svladan panonsko-dalmatinski ustanak, a priori uzeti.

Lokalno ispitivanje ove je objekte označilo kao fortifikatorske gragjevine Rimljana:

---

[1]) Dio 54, 20. Tu se izrijekom primjećuje, da su nemiri u Dalmaciji za kratko vrijeme ugušeni: τά τε ἐν τῇ Δαλματίᾳ.... νεοχμώσαντα δι ὀλίγου κατέστη. Isp. Mommsen, C. III, primj. uz 2973. Zippel na spom. mj. str. 259. i d., 281.

[2]) Dio 54, 34.

[3]) Dio 54, 36. Bojevi Tiberija s Dalmatincima u vrijeme panonskog rata god. 11. i 10. biće da su veliki bili, jer je on god. 9. pr. Hr. nad Panoncima slavio ovaciju. Dio 55, 2, Velleius 2, 96. Sueton. Tib. 9. Zippel na spom. mj. str. 303.

[4]) Po Hirschfeldu (Hermes XXV., str. 354) Germanik „po svoj prilici od Siscije duž Une“ polazi na jug. Isp. i A. Bauer: „Archäologisch-epigraphische Mittheilungen“, XVII., str. 142 i d.

[5]) V. Tomaschek: „Sitzungsberichte der Wiener Akademie“, 1881. str. 39. — Kiepert: „Formae orbis antiqui“, str. 5.

I. U okolini Bišća[1]):

a) Na Crkvini kod Gate muhamedanske jedna stražarnica[2]).

b) Na jednom brdu na desnoj obali Korane, na Bugar-gradu, oveća utvrda[3]).

c) Na čunjastoj okuki, izbočenoj prema lijevoj obali Une, neposredno nad slapom Kostelom kod Brekovice, razvalina jedne utvrde, nazvana Kulište, koja je gospodovala nad cijelim klancem Une od Brekovice[4]). Da je tu bio rimski kasteo, to dokazuje ime Kostel.

II. U području Sane[5]):

a) Na vrh ključkog utvrgjenog brda (na Sani) ili oveća utvrda, ili barem stražarnica[6]).

b) Na sastavcima Dabra i Sane na izoliranom vapnenastom hridu utvrda[7]).

c) Na Crkvini kod Ališića, na uzvisini ukraj ceste, koja je uz lijevu obalu Sane vodila u predio današnjeg Prijedora, stražarnica[8]).

d) Na gradini kod Zecova, na jednom mjestu, gdje je bila prastara naseobina, utvrda za zaštitu ceste, koja je vodila duž obale Sane[9]).

e) Na Crkvini kod Begogačana, na strmom brijegu tik rijeke Sane, stražarnica[10]).

f) Na povoru, koji sa svake strane strmo opada, leži Ovan grad, prehistorička gradina od suhozidine, koja je u rimsko doba opet utvrgjena[3]).

Pretpostavivši, da je to sve pravo zabilježeno, slijedi ovo iz dojakošnjeg ispitivanja u pogledu načina, kako su Rimljani zaposjeli područje Japoda: Vojska nije bila koncentrovana u velikim okolima, nego je bila razriješena u male posade. Taj je način okupacije pri gorovitom karakteru zemlje svakako najpodesniji; narod se je i u zabitnijim krajevima mogao držati na oku, a komunikacije bile su svuda zaštićene. Te male štacije Rimljana imaju potpunu analogiju u vojničkim i oružničkim kasarnama našeg doba.

Te utvrde nemaju inače običajni oblik pravokutnika, nego su udešene prema zemljištu. Nahode se i predrimske utvrde na novo adaptirane.

---

1) Isp. kartu u „Mittheilungen", III., str. 40.
2) V. Radimský: „Mittheilungen", III., str. 50., sl. 24.
3) Isti na spom. mj. str. 50., sl. 26.
4) Isti na spom. mj. str. 52.
5) Isporedi kartu u „Mittheilungen", I., str. 205.
6) Radimsky: „Mittheilungen", I., str. 206.
7) Isti na spom. mj. str. 207, sl. 2.
8) Isti na sp. mj. str. 212.
9) Radimsky na sp. mj. str. 212. i d.
10) Isti na sp. mj. str. 215.
11) Isti na sp. mj. str. 216., sl. 6.

Na žalost nijesmo još dotle došli, da bismo mogli reći, kome vremenu ti objekti pripadaju; po svoj prilici biće da potječu iz prvog vijeka. I vojnički natpisi, nagjeni u onome području, ne razjašnjuju stvar pobliže; kako su osamljeni, rijetko se kad po njima može što pouzdano zaključiti. Nagjeni su ovi:

Kod Golubića (južnoistočno od Bišća) ara C. III, 10033: *I. o. m. T. Flavius Sabinus decur(io) ter(tius?) ala Claud(ia) v. s. [l.] m.* Pošto se iz natpisa ne da razabrati uzrok, zbog kojeg je taj decurio izvan službi boravio u ovome kraju[1]), to onda možemo izreći mnijenje, da je ovdje bila *Ala Claudia nova.*

Drugi argumenat, da je vojni odio bio štacioniran kod Bišća, koji je dobiven iz natpisa Brambach 1228. (Mainz[2]): *Andes Sex. f. cives Raetinio eq. ala Claud.*[3]), ne smije se sada navoditi, pošto je identičnost Raetiniuma sa Golubićem opet postala dvojbena (vidi dolje).

Bihaćki kraj osobito je zgodan za štacioniranje konjičkog odjeljenja; i sada se ondje veoma dobri konji goje.

Ala bijaše u Dalmaciji prije godine 74., valjda je provinciju ostavila godine 70[4]).

Takogjer u Golubiću iskopani kamen C. III 10036: *D. M. Aur(elius) Rufu(s) an. XXV, mi[le]s leg(ionis) SIC, Aur(elius) [T]urranius pater [f(ecit)?]. H(ic) s(itus) e(st)* opet se je izgubio, prije nego što se je muzej ustrojio, tako da se loše čitani kamen nije opet mogao ispitati. Hirschfeld ovako kaže za ona tri slova u majuskulama: *[X]I C(laudiae) an s[e]c(undae)?* Ja mislim, da baš ne ćemo u opreku doći s predajom, ako prihvatimo drugi prijedlog.

Taj vojnik valjda je bio domaći, na to nas upućuje to, što mu je otac podigao spomenik, i ime potonjega; Turranii se u sjevernoj Dalmaciji često spominju: C. III 2085, 2810, 2816. (Scardona), 2871 Nedinum), 3045 (Flanona) i t. d. Da li je Rufus u Golubiću unovačen za odjeljenje svoje legije, koje je ovdje bilo dislocirano, pa da li ga je i smrt stigla ovdje u službi, ili da li je umro bivši na dopustu, daleko od svoje čete, mučno je reći, naročito pošto legija nije pobliže označena.

Kad bi se pod *leg. sec.* razumijevala *legio II. Adiutrix*, onda bi se moglo pomišljati na onu prvu mogućnost, pošto je jedan votivni natpis nekog vojnika te legije nagjen u Munjavi kod Josefsfelda: C. III 10060:

---

1) Nema razloga, smatrati ga domaćim; a isto tako teško da je kod Golubića bio tako znamenit Jupitrov hram, koji bi ga prinukao, da iz nekog dalekog garnizona ovdje podigne oltar.
2) Isp. Mommsen, E. E. V. str. 236.; Hirschfeld, C. III, str. 1639. i Hermes, XXV, str. 356.
3) Cichorius Pauly-Wissowa R. E., str. 1238.
4) Cichorius na sp. mj. str. 1237.

I. o. m. et Genio loci . . . . Aur. Maximus (centurio) leg. II. Adiutrici[s] votum posuit libens numin[i ma]iestatiq(ue) eiius. Im[p.] d. n. Dioc[l]eti[ano . . . .

Nego se golubićki natpis može odnositi i na druge legije, koje nose broj II, tako na legije II. Italica, II. Parthica i t. d.

Sam za se i votivni kamen u Munjavi ne dokazuje ništa. Za to, da je *legio II Adiutrix* bila u Munjavi, možemo kao slab argumenat navoditi samo to, što je to mjesto moralo biti znamenito za vladu, jer je ondje bila štacija beneficiarija (vidi dolje str. 137.).

Natpis C. III 10052, koji je nagjen *„ad radices montis Velebit“*, i na kome možda vidimo jednog *t]ri[b(unus)] coh(ortis) . . [Ca]mp[estris]? civiu[m Romanorum]*, ne povlačim ovamo, jer nam je slabo očuvan.

Kod Brekovice nagjen je neposredno niže rimske utvrde Kulište-Kostel nadgrobni kamen C. III 10036a = 13272 s grobom, komė pripada. Kako je taj natpis teško protumačiti, reproduciram njegov gornji dio ovdje još jednoć:

D M
L·LENTIDI
SATVRNIN
VET·LEG·P·V
P·F·VIVS·P·SI·

Ma da uopće veteranski natpisi slabo mogu služiti za odregjivanje garnizonskih mjesta, opet se ovome natpisu ne može poreći neka vrijednost za naše pitanje. Grob Saturninov bijaše, kako je rečeno, blizu rimske utvrde; njegovo vlastito obitalište bijaše dakle Canabae[1]). Pošto se iz natpisa ni po čem nemože razabrati, da je to bio domaći čovjek, to se je valjda ovdje naselio, jer mu je tu bila četa.

Kako se je zvala legija, kojoj je pripadao Saturninus, to još nije ustanovljeno; ni *p(rimae) v(ictricis)*, ni *p(rimae) It(alicae)* ne može zadovoljiti. Ja mislim, da je puno vjerojatnije, da je tu bila *legio I. Adiutrix.* Iz C. III 4300 kao i iz novaca Galliena[2]) doznajemo, da je toj legiji ponovno podareno počasno ime *pia fidelis*[3]).

Ona se zove LEGIADIVPVF — LEGIADIVIPVIF — LEGIADIVII-PVIIF. Možda se dakle i naš natpis može čitati ovako: *vet. leg. p(rimae) VI (ili IV?) p(iae) (VI) fidelis.* Pravo ime legije „Adiutrix“ otpalo je

[1]) Isp. opis naseobine Brekovičke u Radimskog „Wissenschaftliche Mittheilungen“, III., str. 52.

[2]) Cohen V str. 386. n. 443—452. Kolb: „Wiener Numismatische Zeitschrift“, V., str. 65.

[3]) A. Jünemann: „De legione Romanorum I. Adiutrice“, str. 24., 101., 133.; A. pl. Domaszewski: „Rheinisches Museum“, 1892., str. 212.

ovdje; ali je natpis i inače loše koncipiran: padež se mijenja, a u r. 6. unišla je oznaka nekog zvanja Saturninova, koja je imala da stoji prije VIVS. U C. III 4310 i 10994[1]) takogjer nema imena Adiutrix. Kako je jednoć zapisan broj iteracije isp: C. III 875. (Potaissa): LEG V MAC III PIAE. FID[ELIS[2]).

Pošto se za legije to ponovno podarenje Cognomina može dokazati tek u trećem vijeku[3]), to bi naš kamen pao tek u ovo doba.

Ako je ovo nagagjanje osnovano, onda su u području Japoda bile i to

1. u Golubiću ala Claudia nova prije god. 70. po Hr.;
2. u utvrdi Kulište-Kostel kod Brekovice jedan detašman legije I. Adiutrix u trećem vijeku.
3. u Munjavi možda jedno odjeljenje legije III. Adiutrix za vremena Dioklecijana. Obje ove posljednje čete spremljene su onda ovamo iz Panonije.

Ako sad pokušamo riješiti ono na str. 129. nabačeno pitanje, koje je dalo povoda ovome nešto razvučenom razlaganju, to ćemo reći, da su Rimljani još duže vrijeme, pošto su 6.—9. po Hr. svladali ustanak, držali posade u ovoj župi, smatrajući da nije isključeno, da bi se Japodi opet mogli podići. Da li se je to u istinu ikada još dogodilo[4]), ne može se reći, jer još nemamo materijala, da ustanovimo veličinu garnizona.

Ali vojska, koja je u 3. vijeku tu bila, nije za cijelo više za to služila, da straži nad Japodima, nego da ih čuva od spoljašnih dušmana; jer su Japodi u ovo vrijeme, a još više u IV. vijeku već „Romani“, baš tako, kao kasnije Rečani[5]). — Vlada je sama taj proces time mudro pospješila, što Japodima ništa nije narivavala, nego je moći više kulture prepuštala, da tu metamorfozu provede, kako je to bivalo, vidjećemo, kada, kako smo gore str. 129. obećali, uznastojimo ispitati, „kake je vrste bila uprava japodskog područja“, i „kako su se domaći prilagodili rimskoj kulturi i njenim darovima“.

Na čelu „civitatis“[6]), kako se župa japodska u n. 7. naziva, bio je po našim natpisima glavar župe, dakle po našu „župan“, koji četiri puta ima naslov „praepositus“, jednoć pak „praefectus“. Već prije nego što su nagjeni bihaćki oltari, saznalo se je iz C. V 3346 (Verona):

[1]) Jünemann na sp. mj. str. 117., br. 75. (isp. str. 91. i d.) i br. 79.

[2]) Isp. Jung: „Fasten der Provinz Dacien“ str. 97., br. 22.

[3]) A. pl. Domaszewski na sp. mj. str. 212. Primj. 3.

[4]) Oznaku Japoda kao feri u metričkom cursus honorum Fulvija Maxima, koji je možda u drugoj polovici drugoga vijeka upravljao Dalmacijom (Brambach, 484.; Liebenam: „Forschungen zur Verwaltungsgeschichte. I., str. 161. i d.) jedva da u tom smislu valja tumačiti. To je poetička reminiscencija iz davno minulih vremena.

[5]) Isp. O. Seeck: „Geschichte des Unterganges der antiken Welt.“ I., str. 304.

[6]) Isp. i dalmatinske civitates Maezea i Daesitiata u C. IX 2864.

. . . .
. . . . *bello*
BATONIANO · PRAEFVIT
IAPVDIAI · ET · LIBVRN
SIBI · ET · LIBERTIS
T · F · I

za jednoga prefekta Japoda. Nego kako je vijest bila posve osamljena, naginjalo se je mišljenju[1]), da je takvo uregjenje župe pod zasebnim upravnim činovnikom samo prolazno, jer je radi boja bilo nužno, da je to „izvanredna“ uredba. Sada doznajemo, da je japodska župa postojala još pod Vespazijanom (n. 4.[2]). To dugo vjekovanje župe u provinciji Dalmaciji nije bez paralela; odmah u istočnih im susjeda, Maezaeja, nalazimo je u C. IX 2864. (Bovianum Undecimanorum): *d . . . . leg(ionis) Cl(audiae) [p(iae) f(idelis), pr]aef(ectus) civitatis Maeze[iorum, praef(ectus) civitatis Daesit]iatium, praef(ectus) cohor(tis) III Al[p(inorum)]*[3]).

Taj natpis pada po Mommsenu C. III str. 282. u pošljednje godine Neronove, nego je japodska župa bila razriješena već pod Flavijima, valjda pod Domicijanom, jer nam se jedno mjesto, koje je ovamo pripadalo, Vital kod Otočca, god. 97. javlja kao na rimski konštituirani grad: C. III 3006: *Imp. Caesar(i) Nerva[e] Aug. p. p. [c]o[s.] III d(ecreto) d(ecurionum*[4]*).*

Kako su se pojedina mjesta uzdigla i dobila gradske povlastice, podijeljena su i područja megju njih, svakom je gradu atribuiran njegov teritorij. Japodija postade geografski pojam. To je proces, koji se svuda u državi ponavlja, koja je uopće imala municipalni karakter.

Od župskih glavara, kojima su se održala imena, nijesu svi bili rogjeni rimski gragjani, jedan od njih (n. 4.) dobio je gragjansko pravo od cara Vespazijana valjda tek radi svoga dobrog vladanja kao *praepositus*.

Svi na novim spomenicima spomenuti *praepositi* valjda su bili domaći. To se može pouzdano reći za one, koji su i *„principes“* bili (vidi dolje); za n. 1. dokazuju to epihorska imena. Samo u veronskom natpisu imeno-

[1]) Hirschfeld, Hermes, XXV, str. 352., 356.

[2]) Ja za to ne bih u veronskom fragmentu *[bello] Batoniano* s Hirschfeldom kao odregjenje vremena odnosio na *praefuit*, nego bih prema natpisu C. III 3158: *Iano patri Aug. sacrum. C. Iulius C. f. Ser. Aetor, aed., donatus ab Ti. Caes. Aug. f. Augusto torq. maiore bello Delmatico, ob honorem (duum) viratus cum liberis suis posuit* predložio ovaku popunu: . . . . *donatus ab . . . . bello] Batoniano, praefuit Iapudiai. . . .*

[3]) G. Zippel: „Die röm. Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus“, str. 297. A Schulten: „Die peregrinen Gaugemeinden des römischen Reichs“. Rhein. Museum, 1895., str. 536., 543. n. 14. J. Jung: „Fasten der Provinz Dacien“, str. XXIX. Primj. 89. A. pl. Domaszewski: „N. Heidelberger Jahrbücher“, I., str. 190. i d.

[4]) I glavni grad trećega konventa dalmatinskog, Scardona, bijaše flavijski municip, Mommsen: C. III p. 365. i d. I. W. Kubitschek: „Imperium Romanum tributim discriptum“, str. 232. Primj. 337.

vani *praefectus* po svoj je prilici iz gornje Italije. Dok su nadalje gore spomenuti prefekat Maezeja i Daesitiata, kao i *praef(ectus) c[i]vitatium Moesiae et Treballia[e], [pra]ef(ectus) [ci]vitat(ium) in Alpib(us) maritumis*[1]*); praefectus [I] cohortis Corsorum et civitatium Barbariae in Sadinia*[2]*)* i t. d. bili vojničkog staleža, naši su župski glavari, izuzevši opet onog iz gornje Italije, mahom civiliste.

Ja mislim, da iz takog kvaliteta najviše vlasti u župi mogu zaključiti, da su Japodi bili „tolerirana“[3]) župska općina. Tečajem, ili poslije ustanka 6.—9. po Hr. upravljao je, razumije se, vojnički časnik njome, veronski anonymus, koga Hirschfeld bez sumnje s razlogom naziva vitezom[4]). Veća ingerencija državne vlasti biće da je nastupala i prigodom diferencija izmegju župske uprave i vlade u Saloni. Možda se tako tumači to, što se ponekad javljaju prefekti (n. 7.), koji bi bili državni činovnici u opreci s autonomnim prepozitima. Kako se vidi iz veronskog natpisa, potječe uregjenje uprave u japodskom području iz doba cara Augusta.

Tu blagost, koja slijedi iz podarenja samouprave, pokazivao je Augustus, kako smo gore vidjeli, već i tečajem rata spram Japoda. I prvi Cezar ostavio je u Galiji domaću upravu, gdje će Vergobretus biti prema našemu prepozitu. To je tolerancija, koju je rimska politika uopće pokazivala spram podanika.

U C. V 3346. javljeno sjedinjenje Japodske i Liburnije biće da je postojalo samo kratko vrijeme tečajem i poslije rata, kako je i inače u nemirnim vremenima i po više provincija radi slobodnije akcije ujedinjivano u jednoj ruci.

Pojedini se praepositi (n. 3. 4.) nazivaju i *principes Iapodum*. Kakvo to bijaše dostojanstvo ili zvanje? Ma da su nam već kako iz Dalmacije[5]), tako i iz drugih provincija[6]) poznati slični navodi, ipak se dosele još nije dostiglo na svemu materijalu osnovano objašnjenje toga principata, koje bi u svakom pogledu zadovoljavalo. A. Schulten doduše u svome sastavku „Die peregrinen Gaugemeinden des römischen Reiches“ ponovno govori o tome, ali ipak, kako ja mislim, nije stvar shvatio s prave strane.

Za cijelo *princeps Iapodum* nije upravni magistrat, kako on to uzima za Trumpline i Sabine. Kao takav fungira u Japoda *praepositus*. Dostojanstvo *principsa* nije ni moralo bilo spojeno sa zvanjem župskog glavara,

[1]) C. V 1838. isp. 1839.

[2]) C. XIV 2954.

[3]) Mommsen, St. R. III., str. 716. id.

[4]) Hermes, XXV., str. 352,, Primj. 2. Isp. A. Schulten na sp. mj. str. 543. Mommsen, St. R. III., str. 557. i d.

[5]) C. III 1322, 2774, 2776.

[6]) C. III 1666, 3379, 3546. C. VI. test. I.; C V. 4893, 4910 i t. d.

pa ga i nema u onih, koja su spomenuta u n. 1. 2. Valjda su *principes* bili aristokratski kolegij, neko vijeće, koje je bilo praepositu uz bok, kao onih XI. primi kod afrikanskih plemena[1]), ili da izaberemo lokalno i etnografski bliži analogon, principi Istrana, koji se ispred konzulâ A. Manlija i M. Junija sa svojim kraljem natrag u Nesactium povlače: Livius 41, 11: *paucis ante diebus Iunius Manliusque oppidum Nesactium, quo se principes Histrorum et regulus ipse Aepulo receperat, summa vi oppugnare coeperant*[2]).

Izmegju principa možda su se uzimali praepositi.

U dublje ispitivanje, koje bi prikupilo sve natpise, koji se toga predmeta tiču, ne može se ovdje zalaziti. Valjaće megju ostalim pokušati, da se i to precizira, kakav su položaj principes zauzimali u pojedinim dalmatinskim, *gradski* organizovanim općinama, kao u Splonumu i u Riditama. Da li je to možda samo bio anakronizam, koji je u pojedinim familijama i dalje eksistirao, te po tome principat bio našljedan; na to kanda upućuje i C. III 2776, gdje se spominje *princeps* od dvadeset i dvije godine.

Što se tiče opsega djelokruga prepozita i njegovih principa, može se uzeti, da Rimljani nijesu razriješili etnografskog, a možda ni političkog jedinstva Japoda (vidi niže dolje), da je dakle ukupno područje Japoda činilo jedno područje, koje je pripadalo Dalmaciji[3]).

Stolicu prepozita možemo tražiti u blizini, gdje su nagjeni oltari, koji nam spominju tolike župske glavare. Tome bi se moglo prigovoriti, da možda nije blizina Bindovog hrama, već njegov ugled prepozitima bio povodom, da i iz veće daljine ovdje prikazuju svoje zadužbine.

Uz taj bi se nazor moglo prije pristati, da blizu Privilice nije bilo većeg mjesta. Ali je u susjednim selima Golubić i Jezerine, koja su jedno uz drugo, konštatovano jedno mjesto, koje je po nagjenim ondje grobovima i natpisima bilo jedno od najvećih i najstarijih naseobina japodskih, kako u tako zvanoj prehistoričkoj, tako i u rimskoj perijodi. Postanje nekropole na Jezerinama računa se od prilike 400 godina pr. Hr.[4]).

Da li je to mjesto u rimsko doba dobilo gradsko pravo, to se još ne može konštatovati. Japodi su padali pod conventus iuridicus u Scardoni[5]), koji je obuhvatao cijelo područje od rijeke Krke pa do Arse, te se zvalo Liburnia. Scardona bijaše i sjedište zasebnog sabora toga sudbenog područja[6]).

---

1) C. VIII 12331. Isp. Schulten na sp. mj. str. 542.

2) Zippel na sp. mj. str. 105.

3) Kiepert: „Lehrbuch der alten Geograhie“ str. 361. misli, istina: Ta je pokrajinica posvema podjarmljena i utjelovljena dalmatinskoj provinciji, a poslije je valjda podijeljena megju ovom i panonskom.

4) Radimský: „Wissenschaftliche Mittheilungen“, III., str. 218. Isp. M. Hoernes na ist. mj. str. 517.

5) Plinius n. h. 3., 21. (25): Conventum Scardonitanum petunt Japudes et Liburnorum civitates XIIII. Isp. Mommsen, C. III p. 366.

6) C. III 2810. Isp. Marquardt. St. V. I²., str. 511. Kasnije je tim područjem za vrijeme upravljano kao prokuratorskom provincijom. Isp. Mommsen, C. III., str. 1030., Hirschfeld: Die ritterlichen Provinzialstatthalter, str. 6. Jung: „Fasten der Provinz Dacien“ str. 92. Primj. 2,

Da su Japodi služili u rimskoj vojsci, o tome nema sumnje (isp. g. str. 131.) i mora da su se prije postanja gradova novačili za auksilijarne kohorte i za ale, pošto su ove, kako je poznato, u bolja carska vremena uzimale iz župskih općina. Zasebna odjeljenja nijesu sačinjavale — u nas se uopće nije po župama novačilo — nego ih uvrštavahu u *cohortes Delmatarum*.

Još nam preostaje, da dokle to može da bude, pokažemo razne grane uprave i da ustanovimo štacije konzularnih beneficijarija u tome dijelu Dalmacije. Mjesta, gdje su bile, može se uzeti, da bijahu ova:

1. Crkvinje (Avendo?). Ovdje je nagjena ara C. III 10050: *I. o. m. Jul. Sextilius b(eneficiarius) co(n)s(ularis) [e]x leg(ione) XIIII gem: v. s. l. m.;* to je neosporno jedna od onih, koje beneficiariji običavahu prikazivati na onom mjestu, gdje su bili štacionirani[1]).

2. Munjava kod Josefsthala. C. III 3020 = 10057 (loše predano): *M. Aur. Aurelia[nus] e[x] fru[m(entario)] b(ene)[f(iciarius)] co(n)s(ularis)* ..[2]) Zaključak, koji se iz toga natpisa može potegnuti na štaciju beneficijarija u Munjavi, podupire još votivni kamen, nagjen blizu Munjave u Carevom polju: C. III 3021 (isp. 10058): *Numini maiestatiq(ue) d. n. Gordiani Aug. et. Genio loci Aur. Valerianus spec(ulator) leg. XI. Cl. referens gratiam v. s.*[3])

Speculatores te ruke bijahu naregjeni kao glasonoše u ured namjesnikov[4]); vjerojatno je dakle, da je Valerianus došao u Munjavu naredbom od legata zapovjedniku štacije, pa tom prilikom taj kamen postavio kao zadužbinu.

Valja nam još na oko uzeti treće, za karakteristiku Japoda rimskog doba nužno pitanje, kako se je naime župa ponijela spram rimske kulture i pojedinih njenih izražaja.

Odmah iz naših novih natpisa vidimo, da je što se kulta tiče, već prije Vespazijana japodski Olimp izjednačen s klasičkim (Bindus-Neptunus). Ali ovaj bijaše Japodima poznat ne samo po imenu, već i po svojim formama osjetnog izražaja. Isp. prikaz Neptuna i Tritona na oltaru pod br. . . ., Herkula na C. III 3012., kao i na jednoj ploči iz Golubića u zagrebačkom muzeju. — Po cijeloj državi rašireni orijentalni bogovi i ovdje su našli pristupa i poštovanja: 1. Jupiter Dolichenus u Vitalu kod Otočca (C. III 10044) i u Munjavi kod Josefsthala (C. III 10059). 2. Mithras u Munjavi (C. III 3020 = 10057[5]) i u Golubiću (C. III 10034[6]).

---

1) Ballif-Patsch: „Strassen“ I., str. 59.

2) Isp. P. Cauer E. E. IV str. 384., n, 151 = 457., n. 64.

3) Cauer na sp. mj. str. 460. n. 26.

4) Marquardt St. V. I²., str. 560. II²., 547. A. pl. Domaszewski: „Rhein. Museum,“ 1890., str. 209. i d. A. Jünemann: „De legione Romanorum prima Adiutrice,“ str. 77. Primj. 1.

5) F. Cumont: „Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra,“ I str. 140. n. 318.

6) Cumont na sp. mj. III str. 327. n. 222. Patsch: „Glasnik,“ 1895., str. 455.

Latinski jezik i pismo i njegov način izražavanja na votivnim, počasnim i nadgrobnim kamenima bijahu sa svojim formatom i kraticama za cijelo već prije flavijskog vremena poznati, te su se sve više širili[1]).

Osobito se na nadgrobnicima s množinom domaćih imena, Andes, Ditueius, Oeplus, Plator, Sinus, Slator, Vandano i t. d., može posmatrati, kako se je po malo epihorski elemenat sljubio s rimskim formama.

Pri ispitanim gragjevinama svuda se ističe tipični rimski način gradnje; naročito tvorba cigle odgovara posve italičkoj[2]).

Velika, umjetna cesta, koja je od Soluna vodila preko Grabskog Rastela u Petrovac, te na jugoistoku tangirala japodsko područje, svršena je u dijelu Gradski Rastel — Petrovac pod Klaudijem[3]).

U pojedinim granama obrtničke i montanske produkcije štošta je tek po Rimljanima u zemlju došlo; naročito je od onda tehnička strana tih struka usavršena. Tako je bogatstvo područja Sane željezom istom u rimsko doba steklo veliku znamenitost[4]).

Domaća keramika takogjer je, kako se čini, tek u to doba došla na viši stepen, pošto je po mnijenju Radimskoga lončarsko točilo po osvajačima došlo u bihaćki kraj[5]).

Novi utjecaj pokazuje se i u nakitu (fibule, prstenovi i t. d.).

Da se i na političkom polju vigja napredak, naročito u konštituiranju gradova (u Vitalu kod Otočca, u Modrušu kod Josefsthala[6]), već je gore rečeno.

Japodi su dakle s vremenom izgubili svoju osobnost te su se rasplinuli u Rimljanstvu. Dakako da taj razvoj u raznim dijelovima njihova kraja nije jednakim načinom i jednakom brzinom napredovao. Pastiri po planinama, po Kapeli i po Grmeč-planini biće da su naslijegjenu samostojnost u govoru i običajima duže pridržali, nego ratari po poljima i dolinama.

Mi smo u ovom, na oltare sa izvora Privilice nadovezanom ispitivanju o Japodima naročito odnošaj te župe prama Rimljanima držali na oku. O predrimskom stanju u tome dijelu Dalmacije, o političkom položaju pojedinih japodskih plemena izmegju sebe, o etnografskom njihovom sastavu, o narodnom njihovom karakteru, o načinu njihova selenja, o njihovim utvrdama, oružju i t. d. raspravljao je M. Hoernes u „Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft“ u Beču, XVIII str. 242. i d.

---

1) Isp. rečene oltare, kao i C. III 10035., 10043 = 13271; carske natpise C. III 3006. i d. 10047. i d.: i nadgrobne kamene C. III 3011., 3023., 3024., 10037.—10041., 10051., 13273.—13275., 13277 i d.

2) W. Radimský· „Mittheilungen,“ I., str. 203. i d. II., str. 68. i d. III., str. 49. i d.

3) Ballif-Patsch: „Röm. Strassen“ I., str. 32. i d. — A. Bauer: „Arch.-epigraphische Mittheilungen“, XVII. str. 140.

4) Radimský „Mittheilungen,“ I., str. 217.

5) „Mittheilungen“, III., str. 195.

6) Isp. C. III 3022. Mommsen, C. III str. 388; Kiepert: „Formae orbis antiqui,“ prilog str. 6., primj. 62.

Prigodice napominje o tome i S. Ljubić u zagrebačkom „Vjestniku“ 1885., str. 3. i d. Ponovna prerada cijeloga literarnoga materijala biće nužna u svezi pri raspravljanju, osnovanom na novim vidovima o grobnim nahogjajima na Jezerinama i u Sanskom Mostu i o gradinama onoga kraja.

Ovdje bih na kraju izložio samo još jedno topografsko pitanje na ponovno ispitivanje.

W. Tomaschek izrekao je u „Vorslavische Topographie“, str. 509. i d. to mnijenje, da je Raetinium, što ga spominje Dio 56., 12., bio u blizini Bišća. To mnijenje kan' da je tvrdu potporu nalazilo u poranjskom natpisu Brambach 1228. i u epigrafskim spomenicima golubićkim. Na onom prije spomenutom mjestu spominje se neki *Andes Sex. f. cives Raetinio eq. ala Claud.;* pošto se na bosanskim nadgrobnicima kako ista ala (C. III 10033: *I. o. m. T. Flavius Sabinus decur. ter. ala Claud. v. s. [l.] m.),* tako i epihorsko ime Andes češće spominje (C. III 10035., 13270., 13272. isp. „Glasnik“ 1894., str. 355.), to se je smatralo osnovanim, da se Raetinium traži u Golubiću, koji je za to već prije uzet na oko[1]); moglo se je uzeti, da je Andes unovačen u Raetiniumu-Golubiću, kad je Ala Claudia ondje bila štacionirana. Ta se sveza obaju mjesta po mome sudu može riješiti, otkad znamo, da je Golubić bio u području Japoda. Mnogi oltari japodskih praeposita, drugi mnogobrojni natpisi i kameniti spomenici onoga kraja[2]), kao i vrlo bogata nekropola na Jezerinama dokazuju, da je Golubić bio vrlo ugledno mjesto Japoda u rimsko doba.

Strabo 4., 6., 10., 7., 5., 4. i Appian Illyr. 16., 18., 21. navode kao znamenitija mjesta Japoda:

Arupium, Avendo, Metulum, Monetium, Terpon i pleme Ποσηνοί, koje je bez sumnje imalo istoimeno predgragje; ali megju njima nema Raetiniuma. Pošto je nadalje Andes ime, koje nije zasvjedočeno samo za sjeverozapadnu Bosnu, nego se nahodi n. p. i u Otonu kod Burnuma (C. III 2824. = 13249. isp. „Glasnik“ 1895. str. 395.), dok je Ala, prije nego što je otišla iz Dalmacije, bila štacionirana još i u Municipium magnum (Balijina glavica kod Drniša; isp. C. III 9796., 9797., 3164. = 9816.) i u Gardunu kod Trilja (C. III 2712. isp. 9727.), valjaće po mome sudu opet napustiti identificiranje Raetiniuma s Golubićem. Kako se je to mjesto zvalo u staro doba, ne može se za sada još reći; Arupium, Avendo i Monetium ne, jer su ova mjesta po Appianu Illyr. 16. ležala zapadno Albii montes, koji su razdvojili Japode.

---

1) Hirschfeld: C. III str. 1639. Hermes XXV. str. 356. A. Bauer: „Arch.-epigr. Mittheilungen,“ XVII., str. 143.; Kiepert: „Formae orbis antiqui,“ XVII., prilog str. 5.

2) Isp. i M. Hoernes: „Vorrömischer Grabstein aus Jezerine.“ Mittheilungen, III., str. 516. i d.

Народна гатања.

Прибрао

Лука Грђић-Бјелокосић.

Много и много имаде наш народ својих народних умотворина. Оне су врло различите, али све су важне за проучавање народа.

Први је био отац наше новије књижевности покојни Вук Стефановић-Караџић, који је свратио пажњу ученог свијета на наше народне умотворине.

Од онда се доста тога скупило, али још и данас имаде много нескупљеног драгоцјеног народног блага. И данас живи онај исти дух у народу, који је те народне умотворине стварао; но у новије доба кренули смо ми дивовскијем кораком напријед у просвјети, па смо донекле потакли натраг с т в а р а њ е народних умотворина.

Како сад на све стране у нашем народу ничу просвјетни заводи, те се може народ умно и о чем кориснијем забавити, то се је надати, док још један пâс мине, да ће стварање оваковијех народних умотворина престати, а старо се, ако не остане на артији, заборавити.

Свештеници и народни учитељи позвани су на првоме мјесту, да народне умотворине биљеже и познијему нараштају сачувају. — Ја од како сам се почео бавити писањем за јавност, почео сам биљежити и народне умотворине.

Између разних народних умотворина, прибиљежио сам и ово неколико н а р о д н и х г а т а њ а.

Ова сам гатања подијелио на дванаест одјелака, јер ми се је тако најзгодније и најпрегледније учинило. Сва та гатања побиљежио сам понајвише у Гацку, али има их те су и из Мостара.

Било би добро, када би се остала госп. скупљачи народног блага држали овога реда, а ево зашто.

Прегледније би било и за доцније скупљаче и за научне кругове те се неби једно мливо по два пут у млин гонило, и тиме би се уштедило ово мало скупога времена око преписивања и штампања.

Када би се ко временом подузео, да ову врсту народних умотворина критички обради, то ми се чини, да би по овијем групама подијељено најлакше било.

Ово је моје скромно мнијење, а ако ко зна згоднији начин, добро би било да га истакне, па да се један пут дође до једнакости.

Нећу тврдити, да и међу овијем гаткама нема која већ раније штампана, али заступајући начело г. Др. Лазе Томановића: „Боље је и три пута једну народну умотворину штампати, но да умине и остане не штампана“ предајем их јавности.

Живим у нади, да ће се позвани око скупљања народних умотворина у истакнутом управо правцу даље побринути; а ко живи у нади, тај је блажен.

I. Дјевојачка гатања ради удаје.

Кад је дјевојка на удају, те ако је још мало више постајала, онда гата да ли ће се брзо удати. Овакових гатања имаде много; али ко би могао сва побиљежити и покупити? Ја сам неколико забиљежио, која ћу овдје ево да прикажем.

1. Кад дјевојка дође у какву кућу на конак, ако није никад прије у тој кући ноћивала, нека преброји греде од горњег пода у оне собе у којој ће спавати. Кад пође да спава, нека се помоли Богу и одма легне у постељу.

Те ноћи веле да ће јој се суђеник уснити.

2. Кад дјевојка опази нов мјесец, гдје се год догоди, нека стане па нек узме испод десне ноге мало земље и један коњски клинац (коњски клинац треба да носи у за се кад прихма мијена, ако ово жели гатати). Кад то двоје узме у руку, нека се окрене спрам мјесеца и рече три пута: „О мјесече! Тако ти твоје младине, ти путујеш по цијеломе свијету, па у твоме путу виђаш и мога драгога, нареди и одреди, да се сад одмах бар именом зовне.“

Кад ово изговори, треба да остане на истом мјесту и слуша какво ће најприје мушко име чути.

3. Кад дјевојка настави платно на стан да тка, нека платно никад не мјери, док цијелу трубу не отка. Пошто се платно притка, нека се ни онда не мјери. Ту вечер кад сједе да вечера, нека први залогај узме хљеба и соли, па нека тај залогај мало прожваће, и кријући од остале чељади поврати на длан и остави.

Пошто вечера и пође спавати, нека устане и Богу се помоли. По молитви нека узме кашику, срп и нож, па све са онијем залогајем хљеба и соли завије у чисту мараму и метне под главу, заједно са оном трубом платна.

Кад легне, нека изговори ове ријечи: „О Боже, створитељу свијета! Ти си створио свијет и све на свијету, те тако и мога суђеника. Нареди му, господе Боже, да ми ноћас дође, да заједно хљеба и сол вечерамо, а сјутра вјенчанице кошуље кројимо. Ако је прео горе, ево му ножа нека расијече. Ако је прео воде, ево му кашике, нека се превезе. Ако је прео поља, ево му српа, нека раскоси“. Кад све ово изговори, нека легне спавати. Ко јој се те ноћи уснијe, биће јој суђеник[1]).

1) Ја не знам, како ће данашње дјевојке гатати, које нити ткају, нити се ткалу уче.

4. Кад је млад мјесец, ухвати дјевојка паука па га затвори у какву шупљу цијев од трске. Ову цијев зачепи хљебом са обје стране. У вечер кад леже спавати, нека се моли Богу, а најпосље нека рече: „О ти мало пауче! Ти плетеш мрежу по цијелом свијету, уплети ноћас мога драгога, те ми га бар на сан доведи“. Кога ту вечер сније, онај ће јој бити суђеник.

5. Дјевојка ухвати слијепога миша, па га закоље сребрном паром. Десно му крило проврти, па кроз ону рупу прогледа момка, кога она хоће. Кога прогледа, веле да ће га тако заслијепити, да ће је завољети и најпослије узети. То исто море и момак дјевојки учинити.

6. Дјевојка нека даде момку смоле из свога ува у чем год нека попије, па ће је момак завољети и узети.

7. Дјевојку да момку омразиш. Нађи какву жену у махали, па нека она даде ономе момку чесно бијелог лука и рече: „Поздравила те је та и та дјевојка, и послала ти је тај пешћеш.“ Послије тога момак је не ће више вољети.

8. Да омразиш момка и дјевојку међусобно. Гледај да једноме од њих уграбиш нокте кад одреже. Ове нокте закопај другоме под праг, па се не ће вољети.

II. Гатања при женидби, односно удаји.

1. Кад се дјевојка прстенује, треба је мушком подвезом по голу тијелу опасати, да би мушку дјецу рађала.

2. Кад дјевојку поведу од куће, ако мисли да јој је бољи род него дом, нека се окрене па погледа у кућу; па ће јој се пород на њезин род уметати.

Ако дјеверови мисле, да је бољи момачки род него дјевојачки, чувају дјевојку да се не окрене, док замакну да не море куће видјети.

3. Кад сватови сретну кириџије, да што на коњима гоне, треба да кириџија отовари бар једнога коња, или најмање да одријеши узле од товарнице. Ово чине, да не би невјеста остала нероткиња.

4. Ако је ко на кога киван, па хоће да учини да нема дјеце. Узми ћилит и кључ, па метни на пут, куд ће проћи сватови, и то ћилит са једне, а кључ са друге стране. Кад сватови прођу, узми па закључај ћилит. Ћилит баци у једну ријеку а кључ у другу. При бацању реци: „Кад ови кључ ови ћилит отворио, онда се и њезина утроба одријешила.“

5. Када су младенци на вјенчању, ако младожења очепи ногом невјесту, бојаће га се вазда, а ако невјеста младожењу, она ће њему заповиједати.

6. Невјеста на вјенчању нека задије колико хоће прста од лијеве руке под пас; колико прста задије, у онолико ће година дјецу рађати.

Ако задије један, сваке године, ако два, сваке друге, а ако три, сваке треће итд.

7. Кад дјевојку воде из цркве са вјенчања, ко је грозничав нека је упита, кад ће га пустити грозница. Кад она рече, тад ће га и пустити.

8. Дјевојка док је још код матере, не ваља да гребе котлове, јер ће јој сватови покиснути.

9. Кад дјевојка дође са вјенчања пред кућу младожењину, треба да пролије какав суд воде, да би јој сваки рад у кући брзо ко вода ишао.

10. Дјевојку кад се врати са вјенчања, треба је на кутњим вратима заложити помијешаним медом и маслом; ово је добро ради здравља.

11. Дјевојка кад први пут улази у кућу женикову, треба да женику прође испод руке, да би га се вазда бојала.

12. Кад дјевојка први пут улази у кућу младожењину, нека очепи мало праг кутњи, па ће је се сва чељад у кући бојати.

13. Кад дјевојка јаше на коњу, па кад одјаше са коња, треба да једно момче из сватова узјаше на истог коња, и три пута око куће опћера; ово чине, да не би могли какви чини дјевојци наудити.

14. Обичај је, да дјевојка кад дође пред кућу, баца у накрст жита из решета, а најпослије да баци решето преко себе. Ако се решето изврне, биће невјеста дуговјека, а ако се поклопи, брзо ће умријети.

15. Кад дјевојка први пут уљезе у кућу, нека пази не ће ли опазити кроз димњак или прозор сунце, па нека рече: „Да Бог да, као што ти сијаш свему свијету, тако и ја овој кући!“

16. У вечер прије него сведу младенце, треба да се мушко дијете поваља по постељи, да би невјеста мушку дјецу рађала.

17. На вјенчању нека невјеста сама у себи зовне мужа именом и рече: „Колико ти у глави зубова, онлико ти родила синова“, па ће мушку дјецу рађати.

18. Кад дјевојку доведу у кућу, нека зовне мужа именом и рече: „Колико ти у кући рогова, онлико ти родила синова“, па ће мушку дјецу рађати.

III. Гатања при породу и одгоју дјеце.

1. Кад жена започне рађати, не ваља то никоме казивати, па ни свој кутњој чељади. Што год више чељади зна, то ће се жена са бременом теже растати.

2. Ако жена тешко рађа, треба изненада прео ње пушку истурити.

3. Пошто се жена растави са бременом и пупак дјетињи уреже, онај нож, с којим је пупак урезан, треба задјести за греду од горњег тавана.

За коју греду, почимајући бројити од врата задјенеш, до онолико ће година жена друго дијете понијети.

4. Послије порода кад се жена намјести у постељу, треба дијете поред ње лећи, а да му је мајка лицем к њему окренута.

Овако породиља треба да заспе.

Ако се преврне и од дјетета окрене па заспе, биће тврда сна и не ће дјетета чути по ноћи кад плаче.

5. Свак ко први пут види дијете, треба да рече: „Колико те ја прије видила или видио, онлико те свако зло видјело, а ослен свако добро.“

6. Дијете први пут треба окупати студеном водом, јер ће бити здравије.

7. На дјетињи пупак треба пазити, па кад одпане, у крпу завити и у сандук оставити. На једнијем сам мјестима гледао, кад дијете умре, да и ови пупак закопају заједно с њиме.

8. Ако се дијете роди у бијелој кошуљици, добро је. Оваку кошуљицу треба опрати, па дјетету у хаљинице ушити.

Оваку кошуљицу носе и одрасли уза се. Народ вјерује, ко се у овакој кошуљици роди, да га не море пушка убити.

Причају, да су у старо доба оваакове кошуљице ушивали дјеци у десну мишицу.

9. Ако се дијете роди у крвавој кошуљици, онда је зло. Ако је мушко, биће стуха док је жив, а послије смрти вукодлак.

Ако је женско, биће мо̂ра и вјештица. Народ вјерује, да је свака мо̂ра дјевојка, а пошто се уда, да постане вјештица.

Оваку кошуљицу треба прве ноћи по породу да узме једна жена, па да се попне на кућу у глухо доба ноћи и рече: „Чуј народе! чуј! У нас се роди дијете у црвеној хаљини.“ Тада вјерују, да дијете не ће бити вјештица или вукодлак.

10. Жена кад започне рађати, па све док први сан по породу одспава, не смије за ватру прихватити, јер ће јој дијете бити зло (плачљиво).

11. Док је жена још трудна, не треба јој ништа кратити, што јој на ум пане јести. То веле да је пожуда дјетиња. Ако би јој се ускратило, могло би се дијете са каквом тјелесном маханом родити, или би жени пукла губица.

12. Када у жени дијете закопрца, у кога год онај час погледа, на онога ће се дијете с душевним особинама утурити.

13. Трудна жена не смије се никоме ради тјелесне које махане ругати, јер би се дијете с истом маханом родило.

14. Трудна жена не смије пожар гледати, н. пр. да гдје гори кућа или појата, или која друга зграда или планина; јер ће се на дјетету показати ране, које се зову „огорјелина“.

Ако овакав пожар трудна жена гледа, треба да узме од истог пожара неколико угљена. Ово угљење треба оставити. Пошто се дијете роди, ако се на њему покажу какве ранице, ово углење треба стући и са младим маслом помијешати, па ранице мазати.

15. Ако жена нема дјеце, треба наћи у коњској балези цијелијех зрна јечма. Овај јечам треба скувати и ту чорбу изјести.

16. Трудна жена нека даде оној жени, која нема дјеце, кроз плот три пута по залогај меса из уста у уста, па ће и она друга затрудњети.

17. Када друга жена породи, нека она жена, која нема дјеце, узме ону дјетињу кућицу, па нека се три пута упрти и рече: „Ти се испрти, а ја се упрти.“

18. Жена, којој се дјеца не дају подгојити, нека нађе од три удовице, од три пушћенице и од три дјевојке по мало срме. Од те срме нека кујунџија у глухо доба ноћи скује дјетету тилсум, па нека га дијете носи на капи.

19. Добро је такођер наћи три сироте дјевојке, па им платити да један дан препосте, а да ништа не једу. Тај дан у глухо доба ноћи да оплету узицу од вуне са црне без биљега овце.

Овом узицом треба да је дијете увијек опасано.

20. Кад се дијете роди, пошто се окупа и повије, нека га која жена узме и изложи на раскршће, а она нека се гдје у крај прикрије. Ко први наљезе, нека жена притрчи и придигне дијете, па му рече: „Прими куме кумче, тако ти Бога и светог Јована!“ Овај човјек нека буде томе дјетету кум, па ће се моћи подгојити.

21. Коме се дјеца не дају, крије од свакога крштено име дјетету, па га зове другијем именом.

22. Кад жена рађа женску дјецу, а рада је да рађа мушку, нека на Ђурђевдан прије сунца даде из крила мушку телету соли.

23. Када кум држи дијете на крсту, нека тури с десне стране под пас јајце од кантара, па ће у будуће та жена мушку дјецу рађати.

24. Кад се кум с крштења врати од кумове куће к својој кући, нека промијени обућу с десне ноге на лијеву, а с лијеве на десну, па ће онда мајка кумчета у будуће рађати и мушку дјецу.

25. Да би се мушка дјеца рађала, раде још и ово: Нађу у које друге жене три пупка од мушке дјеце. Ова три пупка потопе у воду. Том водом окупа се и муж и жена кад пођу спавати.

26. Ако дијете не море да за дуго проговори, треба у кући налећ кокош. Кад кокош изведе пилиће, треба добро пазити, кад ће који пилин први пут пропјевати. Чељаде које чује, треба да узме дијете и да три пута рече: „Пропјевај пијевче, проговори нијемче!“

27. Кад дијете први зуб извади, треба да га баци преко какваа дрвета и рече: „Дај ми виле гвозден зуб, ево теби коштан зуб. Зуб колик зуб, а ја колик дуб.“

28. Кад дијете проходa, треба му поступоницу, „колач с јајима“ умијешати и на глави разломити.

29. Не ваља између двије жене пролазити, јер ће ти се рађати женска дјеца.

30. Кад дијете пође у школу или на занат, треба ухватити ластавицу. Дијете треба да даде ластавици из својих уста воде три пута, па да је пусти кроз десни рукав од кошуље. Тад веле да ће брзо учити, као што ластавица брзо лети.

31. Кад се дјетету прва коса одреже, треба је метнути на терезију, а у другу терезију метнути пара док претегне. Оне паре треба подијелити сиротињи, а косу метнути у младу шљиву.

IV. Гатања при смрти и послије смрти.

1. Када се вода грије да се мртвац купље, не ваља ватру ложити под стрехом кутњом, нити у кући, него изван куће.

2. Главње које преостану, не ваља у кућу уносити.

3. Мртваца треба добро чувати док је у кући, да преко њега не пређе која четвероножна животиња; као мачка, пас и т. д.

Ако пређе, веле да се море послије смрти повампирити.

4. Сву воду, која се у кући затече кад мртвац умре, ваља пролити. Ово чине и у кућама по комшилуку.

5. Док је мртвац у кући, не ваља кућу мести ни суде прати.

6. Кад се гроб копа, ако се нађу туђе кости у њему, треба са мртвацем заједно бацити по који новчић.

7. Ако дијете при сиси умре, када се понесе, треба мати да преко прага замузе три пута из сисе и рече: „Носи сине или шћерко и храну!“ Ово чине с тога, да не би млијеко жену мучило.

8. У оној соби, у којој је мртвац лежао, треба прву ноћ по укопу да гори видјело.

9. Хаљине, што су преостале иза мртваца, не ваља прати заједно са хаљинама живе чељади.

10. Када у кући умре више које чељаде, а особито домаћин, треба прву кокош, која се расквоца, насадити на јаја. Ако кокош добро изведе пилиће, поће напредак оној кући, а ако изведе слабо, назадак.

11. Ако говеда по ноћи бучу, биће велике болести и помор.

12. Ако се кокош сама поклопи под какав суд, веле да ће неко у кући умријети. Ову кокош треба овако измјерити: Метни јој главу на огњиште, па је пребрни с главе на реп право к кутњим вратима. Ако глава од кокоши дође на праг, треба јој главу сјекиром одсјећи и кокош бацити. Ако дође реп, онда одрежи мало од репа, па кокош пусти међу кокоши.

13. То исто веле и за кокош, када се попијевчи, па као пијевац пјева. Овакову кокош треба такођер мјерити на горњи начин.

14. Кад се прислужи крсна свијећа, гледају у њу како гори, те према томе гатају, хоће ли ко те године у кући умријети. (У Херцеговини је обичај троструку свијећу прислужити, у знак свете тројице.)

Ако горе све три свијеће подједнако, или бар ако горе двије крајње брже него средња, онда је добро, не ће нико те године из куће умријети.

Ако која свијећа гори брже од другијех, а при том плави, веле: „Сузи свијећа, умријеће неко из куће.“

Ако средња свијећа гори брже од друге двије, умријеће домаћин. Ако брже гори десна, неко мушко чељаде из куће, а ако лијева, неко женско чељаде из куће.

15. Кад јејина коме на кућу пане, па букне, тад веле да ће неко из куће умријети.

16. Ако ти у уву зацичи, онда веле, „мртво звоно“. Ако ти зацичи десно, то ћеш чути, да је неко мушко умрло, а ако лијево, женско. Ако ти оба ува циче, то онда није звоно, но си назебао.

17. Дјеца не ваља да дирају у птиће, јер ће им родитељи помријети.

18. Ако ти изађе каква модрица на руци или гдје другдје на тијелу, а нијеси се убио, умријеће ти неко из куће.

V. Гатање о чувању здравља.

1. На Ђурђевдан ваља се прије сунца на извору умити, ако си што болестан још се и окупати, па ону кошуљу са још којим паром крај извора за сиротињу оставити.

2. На Ђурђевдан прије сунца ваља да свако чељаде окуси сухе говедине, макар по један залогај, јер веле да је то добро ради здравља.

3. Не ваља задњицом врата затварити, јер ћеш самоме себи наудити.

4. Кад се мете ваља чувати, да онога, који још расте, метлом не дохватиш; јер веле не ће виши узрасти. Ако случајно дохватиш, треба метлом у горњи таван докренути и пијукнути.

5. На покладе ваља се бијелим луком по прсима и испод пазуха намазати, да ти вјештице не науде. На покладе, веле, оне најрадије ходају.

6. Мора да те не притиска, задјени у кутња врата изнутра нож наопако.

7. Вукодлак да ти не науди, носи уза се трнов шиљак и тисов крст.

8. Дјецу у први мрак не ваља из куће износити ни пуштати; јер им се у први мрак море најприје што хрђаво догодити.

9. Кад се перу хаљине, или иначе каква нечиста вода испред куће проспе, треба по тој нечистој води посути луга и жеравице. Веле, да се нечастиви најрадије купе на нечист, па би могли лако наудити ономе, ко на њих нагази.

10. Када се тара притка, па се хоће да уреже, треба да сва мушка дјеца изађу испод кутње стрехе, јер им иначе не ће расти бркови и брада.

11. Кад што на себи крпиш или пришиваш, задјени дрво за капу или за уво, јер ћеш другчије памет ушити.

12. На бадњи дан не ваља никога ударити, јер колико год пута кога на бадњи дан удариш, онолико ћеш чира преко године имати.

13. Не ваља са женом у очи недјеље и свеца спавати, јер ако се дијете зачеди, биће сакато.

14. Не ваља између мужа и жене да њихова дјеца спавају, јер ако му се што догоди или се разболи, не море се излијечити.

15. Не ваља дјетету прије девет мјесеци нокте резати, јер му се море наудити. Ако му нокти нарасту да му сметају, треба му обје руке у врећу неначета брашна, кад се из млина донесе закопати, па му се онда смију и одрезати. Једни опет тврде, кад му се у брашно закопају, да ће му и сами отпасти.

16. Пошто нокте одрежеш, не ваља их по путу бацити, јер се на њих купе ђаволи, па ко на њих нагази, могу му наудити. Нокте је најбоље у артију завити, па гдјегод у зид турити.

17. На Ђурђевдан прије сунца не ваља се никоме озивати; јер онај, који те зове, хоће да те превари и преда своју какву муку.

Ако се озовеш, онда ће ти они рећи:

„Ја виђех зелену букву, предајем ти сву моју муку, све мухе и бухе, дријемеш и лијенеш."

18. Ако се болесник за дуго заболује, па не море нити умријет ни преболити, окупљи га на Богојављеније хоџиазном, па ако ће преболит, брзо ће оздравити, а ако не ће пребољети, брзо ће умријети.

19. На Илиндан прије сунца извади меда па га оциједи, да га не мећеш на ватру. Овај се мед оставља и добар је за све болести.

VI. Гатања при лијечењу појединих болести.

Брадавице.

1. Онај који има брадавице, кад види двоје гдје на једном коњу јашу, нека рече: „Јашу двије засобице, носе моје брадавице."

2. Кад је млад мјесец, изиђи пред кућу, узми маказе и реци: „О мјесече! тако ти твоје младине, ево ти моје мале маказице, одсијеци ми брадавице."

3. Узми љесков штап, лијепо га ишарај, за тим преброј брадавице, па онолико зарежи зарезотина, колико је брадавица. Једну брадавицу нарежи, па оном крви намажи по штапу и баци на раскршће. Ко овај штап узме, прећи ће на њ брадавице.

4. Кад путем нађеш обојак, узми га па потари с њиме брадавице и остави на исто мјесто; само преврни доље што је било горе.

5. На незнану гробу, када се ухвати воде кишнице, овом водом опери брадавице, па ће спанути.

6. Нарежи брадавицу једну или више њих, па узми шаку соли и оном соли намажи брадавице. Сô баци у туђој кући на ватру, да нико не види, па бјежи, да не чујеш пуцањ.

Бијесан пас.

7. Кад пас побјесни, пошто се убије треба га расјећи на двоје, оне двије половине бацити око пута, па нека онуда свијет, кога је нагризао или поред кога је натрчао прође. Једни прогоне и хајван.

Вукоједина.

8. Вукоједином зову неке мале ранице, које у дјеце од рођења до седме године по лицу изађу.

Веле да је мати дотичног дјетета, кад је била с њиме трудна, јела меса вуком наклане животиње.

За ову болест треба наћи кост од бравчета или говечета, што је вук заклао. Ову кост треба спржити, па у прах стући и са младим маслом помијешати, те ране намазати. Ако од овога не прође, онда се вади г в о з д е н и о г а њ.

9. Гвоздени огањ се вади овако:

Метне се комад хладна гвожђа на наковањ, па се туче дотлен, док се угрије да се море на њему труд запалити. Пошто се труд припали, наложи се том ватром ватра од липова суха дрвета. Овај се угљен покупи, па се смијеша с младим маслом и ране мажу.

Главобоља.

10. Од главобоље веле добро је испети се на стреху па рећи: „Ђуку глава боли а мене не боли".

Обри се на чисти, средопосни и велики петак, па онда се никад више у петак небри.

Грлобоља.

11. Кад кога грло заболи, коме се првоме потужи да га грло боли, нека му рекне три пут: „Г. . . . . у грлу".

Грозница.

12. Преко онога, кога је грозница ухватила, истури пушку изненада, нек се препане.

Горопаштина (падавица).

13. Кад мртваца нанесу, треба га пренијет преко онога, који има горопаштину. Најбоље је кад се деси, да он пане у горопаштину, па да се мртвац пренесе преко њега, док се није још освијестио.

14. Ко није прије никога гледао болесна од горопаштине, кад види први пут болесника, нека га узме на леђа, па га понесе. Колико год пута под њим крочи, не ће му се за онолико година горопаштина повратити.

15. Чељаде, кад први пут пане од горопаштине, што год зграби у десну руку, оно треба оставити, па га чешће над онијем накадити.

Жућеница.

16. Свежи у вечер кад хоћеш да легнеш на ружу или трн црвене свиле, а на руку жуте. У вечер кад легнеш помоли се Богу, а тако исто у јутру.

У јутру, пошто се Богу помолиш, отиђи к оној ружи или трну, па с ње одвежи црвену свилу и привежи на руку, а са руке одвежи и привежи на ружу. Кад ово чиниш ваља ти говорити: „Дај ми, ружо, твоје црвенило, а ево ти моје жутило." Овако треба за три ноћи урадити.

17. Ухвати рибу живу, па је метни у какав оголем суд у воду и гледај у њу док цркне. Кад риба цркне, онда проспи и рибу и воду на раскршће.

Зубобоља.

18. Када први пут зуб извадиш, спржи га, па стуци и у прах учини; онијем прахом мажи остале зубе, па те не ће бољети.

Змијоједина.

19. Змијоједина је исто што и вукоједина, те се на исти начин и лијечи. Само се по себи разумије, да се овдје тражи кост од змијом наклана марвинчета. (Види опис Вукоједине.)

Заноктице.

20. Ако си рад да немаш заноктица, носи на руци прстен од мједи.

Костобоља или поганица.

21. Костобољу, или како наш прост народ зове „поганицу“, лијече највише бајањем.

За бајање имаду у народу вјеште жене, а море се и по гдјекоји човјек наћи.

Бајалице обично бају над травом или бијелим луком, коју траву или лук привијају на оно мјесто гдје боли. При бајању говоре бајалице ову басницу:

Проклета проклетнице,
Несретна несретнице,
Излази из раба божијег (сад дође име
оног ком баје).
Ето отуд пресвете матере Богородице,
На врану коњу,
На златну седлу.
У рукам' носи бојно копље
Гдје те стигне, да те жигне.
Гдје починиш да погиниш.
Хајде несретна несретнице —
Небом те и земљом кумим —
У морске ширине,
У високе висине,
У дубоке дубине;
Гдје пијевац не пјева,
Гдје крава не риче,
Гдје овца не блеји,
Гдје коза не вечи,
Гдје пас не лаје,
Гдје дијете не плаче,
Гдје маша не куца,
Гдје се гусле не чују.
Хајде, у зами, у гору, у воду, ту ти
мјеста није.

Кад ово говори, вуче низ болесника по голу тијелу иглом и камичком. Ову иглу и са оним камичком закуца у земљу, па камичком поклопи.

Овако треба за три уторника радити, и то пошто дан нагне к вечеру.

Кашаљ рикавац.

22. Кашаљ рикавац зову онај, што но се много кашље, а ништа не избацује. Од овога кашља, веле, добро је ухватити воде, што магаре повраћа када се поји, па пити. Гдје нема магарета, добро је и кад коњ повраћа.

Лишај.

23. Лишајав камен кад нађеш, да се је на њему вода од кишнице уставила, оном водом опери руке.

24. У млади уторак узми иглу, па је мало угри на пламену и с њоме превуци у накрст преко лишаја, тако како ћеш га подијелити на четири једнаке половине.

Прије него ово почнеш радити, изнађи ако си мушко, четири брата, а ако си женско, четири сестре. Онда преко сваке четврти од лишаја превуци плоштимице иглом и пухни, и изговори име једнога брата од она четири, на које мислиш дијелит. „Ово Петру пу—у—, ово Луки пу—у и т. д.

Лишај када се дијели на четири брата или четири сестре, она браћа или сестре не смију имати више браће или сестара.

Љутина.

25. Љутина да те не мори, омрси се на Божић машћу од божићњег пецива.

Млијеко жени да придође.

26. Ухвати живу рибу, па јој замузи у уста, те је опет пусти живу у воду.

Несклад у кући.

27. Накопај корјена од траве „Одолина“. Добро га исуши, па сатари у прах. Овим прахом посипљи јело и пиће, што чељад једу и пију, па ће се склад међу чељад повратити.

Пришт црни.

28. Летеће зрно из пушке добро расплескати, и на пришт привити чим се појави.

Страва.

Ако се дијете, па и велико чељаде од чега препане, треба му што гледати од страве. Од страве се лијече највише бајкама. Ево неколике:

29. Чим се које чељаде од чега препане, треба једна старија жена да га прелије водом овако:

Успе у руку воде, па из руке заркне водом дотично чељаде, а остатак пребаци му преко главе говорећи: „Бјежи страва, убола те крава“, па га онда мокром руком умије по образу. Овако чини три пута.

Ако се с тијем није страва отјерала, те чељаде, које се је препало, изгуби вољу за јело и почне побољевати, тад му треба осјећи „крајчицу“.

30. Крајчица се осијеца овако:

Стара и за то вјешта жена повали дотично чељаде на сред собе на узнак, окренувши му ноге к вратима, а рашири му руке у знак крста.

Сад баба, која осијеца крајчицу, са још једном женом из куће, узму пређе обично од старих нита, па мјере препалога, најприје са палца десне ноге на средњи прст лијеве руке, па онда обратно. Ако који пут буде конац краћи, онда веле: „Скратио је“ (препао се).

Једни опет мјере са врх главе до на врх ножних палаца, па са врх једног до на врх другога средњега прста од руке. Ова се пређа за тим искида на комадиће и баци око болесника унакрст шапћући: „Бјежи страва, убола те крава.“ Сада се болесник дигне па бјежи пред кућу, док изиђе испод срехе не обзирући се. Баба, која га је мјерила, покупи оне конце, па завије у једну крпицу са нешто мекиња, чесном бијелога лука и једним сребрним новцем. Ово све она послије баци на раскршће. Ово треба три пута чинити. Најбоље је, веле, у уторак пошто сунце нагне к вечеру.

31. Осим осјецања крајчице, лијече још страву и салијевањем олова.

Олово такођер салијева вјешта жена, али прије свега треба осјећи крајчицу. Кад се осијеца крајчица, док болесник још лежи, донесу у какву чисту суду бистре хладне воде, и метну му више главе.

Сад она жена, која је осјецала крајчице, истопи летећи куршум па салије у ону хладну воду, говорећи ову бајку:

„О ти свети Илија громовниче!
Узми собом брата Пантелију!
И сестрицу огњену Марију.
Громом страву погодите
И муњом је опржите.

Сада по ономе салитку у води погађају, од шта се је бо̂ник препао.

На што буде салитак налик, од тога се је и болесник препао.

Овај салитак завију заједно са трзлинама од крајчице и баце на раскршће. Ко најпрви на ово нагази, на онога ће страва прећи.

32. Страва се може још и запретати.

Одмах чим се ко препане, прву ноћ кад пође спавати, узме једна жена из куће чесно бијелог лука и зрно соли.

Овијем дотичноме чељадету начини најприје крст на челу, за тим на бради, па на рукама за шаком, па најпослије на ожличици. Док маже пита је друга жена: „Шта то радиш?“ „Претам страву, бјежи страва, убола те крава!“ Ово чесно и ово зрно соли запреће се у упрет, а бо̂ник иде спавати.

Струња или желудац.

Ако које чељаде заболи испод ожличице, веле: није му желудац на мјесту, струнио се је.

33. За тај посао траже вјешту жену или човјека, који ће воду заварити. Воду заварују овако: У мален чист лончић настави се воде да прокључа. Затим се донесе опрана тепсија или оголем сахан.

Сад онај изручи воду у тепсију или сахан, па оним лонцем поклопи што прије може. Сад се измакне, па нешто у себи шапће. Пошто мало постоји, вода оде горе у лонац. Ако сва вода оде у лонац, онда је струња намјештена; а ако вода остане, онда треба тражити другог лијека.

Трзавица или дјетиња.

34. Кад дијете добије трзавицу или како се у народу зове „дјетињу“, онда веле добро је метнути у колијевку поред дјетета сабљу крвопију, бива ону, која је људске главе одсијецала.

35. Добро је такођер да човјек, који је људе у боју или иначе гдје убијао, заврти сврдлом више дјетета.

Дијете треба тако намјестити, да му оно, што сврдо износи пада на прси. Овај сврдо не ваља ондален вадити, макар дијете и оздравило, бар док дијете навршн четврту годину.

36. Мрве, које на софри први дан Божића за ручком остану, ваља чувати, па дијете када га ухвати дјетиња, са њима накадити.

37. Најбоље је, веле, наћи сироту дјевојку, па јој платити, да три петка узастопце препости а да ништа не окуси, од сунца до сунца.

Урок.

38. Урећи се море најлакше мало дијете, с тога му се не ваља чудити, кад добро напредује.

Док је дијете мален, не ваља га много ни миловати, јер се у милости може најприје урећи; с тога када дијете омилујеш и похвалиш, да је добро или напредно, треба рећи: „Машала! не урекло се!“ Да се дијете од урока лакше чува, наките му капу разним од сребра скованим ђинарама. На примјер сабљица, пушчица, топуз, нађак, жабица, лептир окован у сребро, вучији зуб, međeђу панџу или рог од јелена и т. д. Ово се због тога чини, да ови накити занесу очи гледаоцу, па да не може дијете урећи.

Осим дјетета може се лако урећи мало ждријебе. Ждребету вјешају на врат запис од урока, а уза њ лијепо израђену дрвену кашику.

Још се урећи може: Коњ, во̂, крава, теле, овца, јагње, момак, дјевојка, младожења, невјеста, кућа, воћка, и у опће све ствари.

Да се кућа не урече, мухамеданци узиђују с прочеља куће по једну плочу, на којој су исписани неки записи.

Православни доводе свештеника да им освети темељ; а и једни и други када дозидају кућу, изнесу на врх зида овна, те закољу на десном ћошку са прочеља. Крв што потече низа зид не смије се прати, док је киша сама не опере. Када се дијете или што од хајвана разболи, те се мисли да је од урока, онда му овако загасују угљење:

Вјешта за то жена узме у чист суд **неначете** воде, па узимље машицама по један жив угљен ватре и баца у воду, намјењући на једно чељаде из махале, из куће и уопће ко је тих дана дотично чељаде или хајванче видио.

Када угљен баци, онда шапће ову бајку:

„Урок сједи на прагу,
Урочица под прагом.
У урока три ока;
Једно око водено,
Друго око ватрено,
Треће око урочно.
Прште око водено,
Те погаси ватрено
И занесе урочно
У дубоке дубине,
У високе висине,
У широке ширине.
Ни на мору моста,
Ни на псу рога,
Ни длану длаке,
Ни на моме Пери урока.“

Ако угљен, пошто се баци потоне у воду, то онда није урекао онај, чије је име намијењено за онај угљен.

Ако угљен поплине, онда јест, с тога дотичном чељадету треба одрезати од косе и хаљине, и дијете, односно хајванче, које је уречено на овоме накадити.

Овом водом, у коју је бачено угљење, треба дотично умити, и дати му да се напије.

При умивању шапће се опет горња бајка почимајући: „Ни на мору моста“. Кад се овако три пута узасоп у заход сунца загаси, веле болесник ће оздравити.

39. Кад се што момку или дјевојки на збору деси, треба сваком, ко је у близини њега био, одрезат мало од косе па дотичног накадити. Особито треба старијем женама од косе одрезати.

Убој.

40. У појединих жена море се наћи један камичак, који се зове „убојни камен“ или „млијечни камен“.

Кад је кога убој застарао, треба ови камен потопити у воду и ону воду пити.

Штуцавица.

41. Кад коме штуцавица учеста, добро га је са чијем изненадити. Ако је дијете н. пр. рећи му:

„Што си украо у бабе јаје?“ или „Што си починио то и то?“

Ако је више чељаде, онда треба измислити какав глас, који ће га или ожалостити или веома овеселити.

42. Стисни нос, па три пута воде гутни без одушка.

43. Зачепи оба уха добро, а нека те ко трипут заскркне водом без одушка.

VII. Гатања о времену.

1. Ако је млад мјесец окренуо рогове к југу, биће кишан, а ако је сјеверу, сушан.

2. Ако звијезде учешћају, биће велика ведрина.

3. Ако сунце при заходу у облак зађе, па макар све остало небо било ведро, биће у брзо кише.

4. Ако је небо при заходу сунца црвено, биће лијепо вријеме. Дјеца кад ово спазе пјевају:

„Црвени се небо, биће сјутра ведро."

5. Ако пијевци у невријеме пјевају, биће промјена времена.

6. Ако звијезде по небу трепере, биће јака студен.

7. Ако крме у крмећак уноси сламу, биће снијега.

8. Ако се мачка протеже и умива, надати се лијепу времену.

9. Ако мачка трчи к огњишту или пећи да се пари, биће зло вријеме.

10. Ако животиња са паше бјежи кући раније но обично, биће брже зло вријеме.

11. Ако овце на Лучиндан, док још леже у тору, подвију ноге пода се, биће зла зима; а ако истуре испод себе, биће лијепо.

12. Кад се закоље говече (ово обично гатају у јесен, кад се коље пастрма), узме вјештак слезену, па с њоме удари по куљу говечетовијем три пута пустимице, па онда гата, каква ће бити зима, хоће ли бити сњегопадња или не.

Ако по слезени имаде гуга и оних бијелкастих пјега, биће зима сњеговита. Ако су гуке и пјеге при танком крају, биће почетак зиме сњеговит, а ако су при средини, средина зиме, а ако су при дебелом крају, свршетак.

13. Ако рано ждралови изиђу, биће лијепо прољеће.

14. Кад се чују жабе у прољеће, смије се кртола сијати, јер не ће бити више јаких мразова.

15. Ако кокоши иду рано на сједало, знак је хрђава времена.

16. Ако се мјесец мијења уз хрђаво вријеме, биће цио временит, а ако уз љепоту, биће лијепо вријеме.

17. Ако се вране узлетају и гракћу, надати се у брзо злу времену.

18. Ако птице селице рано оду, биће хрђава јесен.

19. Ако је на светог Араលампију лијепо, биће лијепо прољеће.

VIII. Гатања о рату.

1. Ако се појави звијезда с барјаком биће ратова.

2. Ако пси по ноћи вију, биће брзо рата.

3. Кад се ратује, ако пуше сјевер, јачи су Турци, а ако југ, Хришћани.

4. У вријеме ратова ако се појаве вуци, веле, надбиће Турци, ако миши, Хришћани, а ако лисице, Латини.

5. Ако се гаврanови изнад војске, кад иде у рат вијају и гракћу, та ће војска изгинути.

6. Ако се барјаци лепршају напријед, кад војска полази у рат, та ће војска побиједити, а ако назад, биће побијеђена.

7. Ако се дим од пушака враћа на ону војску која пуца, биће побијеђена; а ако иде напријед, побиједиће.

8. О ратовима још гледају у плеће, а особито у плеће од божићног пецива.

IX. Гатања око љетине.

1. Ако је зима сњегопадна, биће љето родно.

2. У прољеће уберу клас од козлаца док се није развио, па по њему овако гатају: Најгорњи дијел класа носи клас, као клас од ражи. Испод овога имаду

четири прстена опсути зрница, као зрна од разних жита. Најгорњи одмах испод класа, што предсказује раж, показује пшеницу, онај испод њега показује јечам, а испод јечма просо, а најдоњи кукуруз.

Које је жито најбоље на класу од козлаца прихватило, оно жито сиј, јер ће то жито те године најбоље родити.

3. Први дан Божића при ручку треба гледати на свијеће кад горе. На коју се страну буде пламен окренуо, она ће страна родити.

У Гацку гатају: Ако се је пламен истоку или сјеверу окренуо, родиће брдо, а ако је западу или југу, родиће поље.

4. Ако на Илиндан грми, поцрваће се љешници и остало воће гдје га има.

5. Ако је Божић ведар, а Ђурђевдан облачан, биће добра љетина; а ако је противно, слаба, с тога и рекну: „Боље је Божић кужан него јужан".

6. Жито у хамбару или кошу да ти се не изједе, треба метнути у њ гужву орачицу.

7. Бразда да ти се не урече, набави тисов јарам на прве волове. Ако то не можеш, а оно бар на првог десног вола тисов тељиг или бар заворан.

8. Кад град почне падати, треба под стреху избацити троножне столове и троножне сапаке.

9. На светог Илију, Прокопију и Огњену Марију не ваља ништа око љетине радити, јер су ово огњени свеци, па би могли љетину спржити.

(У Гацку се многи мухамеданац чува, да што око љетине не уради у ове дане.)

10. Од Петровадне па до Илинадне не ваља ни у један петак око љетине радити, ради града.

11. Ако ждралови у прољеће ниско лете, биће добра година.

12. Кад жабе чујеш да пјевају, смијеш садити кртолу, не бој се мразова.

X. Гатања око хајвана и пчела.

1. Ако си рад, да ти никакви чини хајвану не могу наудити, набави макар једну придругу тисову, па удари у тор.

2. Ако путујеш на коњу, па нађезеш између стада оваца, треба ти извадити ноге из узенџија, ради напретка оваца.

3. Да ти вук не може тору наудити, чувај, немој разглављивати главу од божићњег пецива.

4. Кад ко купи коња, па се боји да му не побјегне, нека му извади из ува смоле, па метне домаћем коњу, а домаћем коњу нека извади, па метне купљеном. Тад веле не ће никад један од другога.

5. Кад ти коњ замаха воду, испали испод њега пушку, али прије на пушку натакни прстен, са којим је дјевојка прстенована. Ако ово не помогне, онда простри чаршаф, на којему су младенци прву ноћ спавали. Тад веле да ће коњ за сигурно воду пуштати.

6. На Вариндан намажи варицом вратове воловима, па не ће наби орући.

7. Млијеко кад ти покипи, тури неколико зрна соли на ватру, да не би хајван млијеко препржио.

8. Ако ти ко млијека на поклон донесе или за новац купиш, не ваља прати онај суд, у коме је донешено, него неопран вратити, па да се опере у оној кући, оклен је млијеко.

9. Ако немаш сиришта, тури у млијеко цванцику, па ће се усирити.

10. Ако си рад да ти пчеле напредују, закопај у уљаник мртво копиле.

11. Да ти се пчеле не уречу, метни на уљаник кошћурину од главе међеђе, или ако те немаш, коњску.

12. Ако ти се пчеле не дају заметнути, једну кошницу купи, другу укради, а трећу нека ти ко поклони.

13. Ако туђе пчеле наваљују на твоје, па их даве и мед им носе, а ти туђе пчеле уапси. Пчеле се апсе овако:

Узми мушке гаће и сврдо, па обнеси три пута око уљаника не обзирући се. За тим сврдо заврти у твоју најбољу кошницу, а гаћама је покри, па си туђе пчеле уапсио.

Вјерују у народу, да се пчеле на пчеле могу некако врашки наслати.

Они који је наслао, ако му их уапсиш доћи ће по њих, те молити да му их пустиш. Ако си му их рад пустити, а ти дигни гаће и извади сврдо, па си му их пустио, али твојим пчелама више не могу наудити.

14. Пси да ти не бјесне, лијевај им храну у бакрен суд.

15. Добро је по пчеле, да се свако јутро домаћин или оно чељаде, које око њих ради, у уљанику Богу моли.

XI. Гатања по сновима.

1. Ако снијеш мртваца, те ти што иште, треба му што за душу подијелити и свијећу у цркви запалити.

2. Ако те мртвац зове к себи, или ти иште да му пошаљеш које чељаде из куће, то ће оно чељаде, које мртвац зове, у оној години умријети.

3. Ако снијеш да си се нечисти обрљао, обогатићеш се.

4. Ако снијеш да орахе или које друго воће тресеш, или да само пада, биће кише.

5. Ако снијеш свештеника у обичном одијелу (црнини), на нешто ће те враг навести, па ћеш хрђаво учинити.

6. Ако снијеш свештеника у црквеном одијелу (одеждама), учинићеш некакво добро дјело.

7. Ако чујеш у сну пушку, чућеш на јави некакав хабер (нешто ново). А ако чујеш топ, некакву велику и важну новост.

8. Ако снијеш да носиш оружје, нешто ћеш се обрадовати.

9. Ако снијеш да са којим државником говориш, знак је да ћеш већу част и глас међу људима стећи.

10. Ако те у сну уши једу, значи сиротињу.

11. Ако те мутна вода занесе, или мутну воду газиш, у хрђаво ћеш друштво упасти.

12. Ако снијеш да си орогатио, нешто ћеш се веома осрамотити.

13. На коњу у сну јахати, знак је богаства.

14. Ако те у сну бијел коњ очепи или угризе, веле убиће те некаква биједа.

15. Ако те у сну пас уједе, знак је да ће те непријатељ закинути.

16. Доста оваца у сну видјети и пред собом гонити, значи напредак у трговини.

17. Ако те пас у сну поћера, а ти га убијеш, значи да ћеш непријатеља побиједити.

18. Ако у сну гледаш пожар каква села или какве шуме, значи велике и опће болести.

19. Цвијеће у сну садити, његовати или се њиме китити, значи радост и весеље.

20. Ако те пчеле у сну гоне, знак је да имадеш много непријатеља.

21. Пчеле у сну у кошницу шикати, значи велики напредак.

22. Ако у сну чујеш земљотрес, биће брже ратовања.

23. Ако се у сну снијеш го, веома ћеш се осрамотити.

24. Ако које живо чељаде снијеш да је умрло, значи да ће дуго живити. (Рекну: примакло му се живота или нафаке.)

25. Ако снијеш да ти се пећ у кући обори, породиће ти жена.

26. У новој се кући уснити, добро је, а у старој, зло.

27. Ако се снијеш у бијелу одијелу, убиће те некаква биједа.

28. Ако снијеш сијено, нешто ће ти синут изненада, чему ћеш се обрадовати. Једни тумаче: родиће ти жена сина.

29. Ако снијеш у сну јаја, биће за тобом хрђавих ријечи.

30. Ако у сну видиш анђела, сретан си.

31. Ако у сну видиш ђавола, имаћеш посла са судом.

32. Вук ако ти у сну удари у стоку, знак је, да ће ти непријатељ некакав посао покварити.

33. Говечетом се у сну претворити, или говеђу главу на своме трупу имати, значи да ћеш нешто веома будаласто учинити, чега ћеш се цијела вијека кајати.

34. Лисицу или више њих у сну видјети: чувај се добро привидних пријатеља.

35. Змију у сну снити, хрђаво је.

36. Змија у сну ако те уједе, некакав ће те непријатељ закинути.

37. Змију у сну убити, значи непријатеља побиједити.

38. Змију у сну припитомити, значи да ћеш се с некаквим непријатељем помирити.

39. Голубове у сну хранити, значи да ћеш некакво Богу угодно дјело учинити.

40. У сну пјевати, значи да ћеш на јави плакати.

41. У сну плакати, веле да ћеш се нешто обрадовати.

42. У сну се напити, значи да ћеш се нешто осрамотити.

43. У сну се ранити, значи да ћеш се нешто обрадовати.

44. Топове у сну чути, значи земљотресе или велике болести.

45. Обријан се у сну снити, значи бригу.

46. Рибу у сну снити или је јести, значи голему бригу.

47. Овце да су се окамениле у сну видјети, значи гробље и велики помор.

48. Гроб себи у сну копати, значи да ћеш нешто несмишљено урадити, од чега ћеш се дуго кајати.

49. Кућу себи градити, значи да ћеш брзо умријети.

50. Снити да те је ко заробио, значи преварен бити у љубави.

51. По други пут се у сну женити, ако ти је жена још жива, значи велику срамоту.

52. У сну се опржити, значи нешто изгубити или се разболити.

53. Овце у сну мрсити (давати им соли), значи да ћеш много пријатеља стећи.

54. Сватове у сну снити, значи да ћеш брзо чути покајнице.

55. Уз пост се у сну мрсити, значи да ћеш се нешто огријешити.

56. У сну летити, значи да растеш и напредујеш.

57. Бистру воду у сну газити или се преко ње возити, значи напредак.

58. Да ти кућа у сну гори, значи да ће ти се неко у кући разболити.

59. Нагорјело одијело на себи видјети, значи да ћеш се ти разболити.

60. Вола у сну снити, значи да ћеш са некаком будалом посла имати.

XII. Остала гатања.

1. На Ђуђевдан ваља прије сунца пред кућом грудину запалити, да змије бјеже од куће.

2. Ако те засврби десни длан, даваћеш неком новаца, а ако лијеви, примаћеш. Кад лијеви длан засврби, треба потрати златним или сребрним новцем, да би више новаца добио.

3. Ако ти десно око заигра, обрадоваћеш се, а ако лијево, ожалостити.

4. Ако ти јаштерица скочи на језику, неко лаже на те; ако је са десне стране, лаже мушко, а ако је са лијеве, женско. Кад јаштерица скочи, треба три пута рећи: „Ко лагао ове године, лагао и до године."

5. Ако ти чмичак на капак од ока скочи, неко ће ти се удати од рода, ако је на десној страни, са очине стране, а ако је на лијевој, са материне.

6. Ако ти се уво зацрвени и загрије, то се вели исто као и за јаштерицу.

7. Ако ти који дијел на глави с приједа заигра, чућеш добар глас, а ако страга, хрђав.

8. Ако на те пане коњска мува, па се не да одагнати, доћи ће ти гост из далека на коњу.

9. Ако те нос засврби, наљутићеш се. Једни опет веле, јешћеш нешто ношено.

10. Ако заборавиш откинут залогај, а други кидаш па једеш, неко ти је гладан.

11. Ако кашика остане, кад се софра диже, доћи ће гост.

12. Ако пијевац запјева на прагу, доћи ће мио гост.

13. Ако један пијевац у селу запјева а други му не отпјевају, веле у селу је лупеж; колико пута запјева, онолико је лупежа.

14. Кад жена или дјевојка на паши са стадом или путујући путем преде, ако сретне мушко чељаде, треба да обустави предиво и извади преслицу иза појаса. Ако то не учини, није добро за онога што га је срела.

15. Ако ти зец претрчи преко пута или змија препузе, не ће ти тај пут бити сретан; ако ти вук претрчи, биће сретно.

16. Ако ти се змија у кућу увуче, не ваља је убити, него је треба или у процијеп ухватити па је далеко од куће однијети и пустити, или је кадовима из куће истјерати.

Овакy змију зову „блазна".

17. Ко ручни рад ради, не ваља му мозга јести, јер ће му се руке знојити.

18. Ако се у кући пролије уље или ракија, зло је по кућу; а ако вино или кава, добро је. Кад се ово двоје потоње пролије, рекну у шали: „Ја пексинлук, ја зенџилук".

19. Ако желиш, да ти квочка изведе све бијеле пилиће, метни пода њу, кад је насадиш траву бјелотику. Ова трава расте у великим кршима, а изгледа као влас од свиле.

20. Ако миши по кући кваре пртиште или сукњиште, веле, нешта поткрада домаћи лупеж. С тога ваља пригледати на млађе и на ону чељад, која су сумњива.

21. Ако хоћеш да си за дуго младоликаст, почни се рано бријати.

22. Ако хоћеш да ти рано узрасту бркови, обри их чим се помоле.

23. Ако те табани засврбе, негдје ћеш путовати.

24. Љуске од јаја, а особито на покладе ваља сажећи, да се у њима не возају вјештице[1]).

[1]) „Возимо се на весла сребрена, — Лађа нам је кора од јајета." *„Горски Вијенац"*.

25. Кад каква овиша лептирица у собу улети и око видјела облијеће, веле „вјештица је". Оваку лептирицу ваља ухватити, мало на крилима сажећи и рећи: „Дођи сјутра, да ти дам соли." Ако каква жена из махале дође сјутра да тражи у зајам соли, то је држе за сигурно да је вјештица.

26. Са женом, за коју држе да је вјештица, не ваља се пазити, јер вјештице најрадије иду у свој род, и на оног са ким се добро пазе.

27. У прољеће кад први пут видиш ласте, колико их заједно видиш, онолико ћеш нових кошуља у тој години обући.

28. Ако у прољеће од млада видиш најприје јање, бићеш те године миран и благ, а ако јаре, љутити враг, а ако теле, блесаст.

29. Не ваља на софри хљеб извртати, то јест, горњу кору окретати доље, или крај од себе, јер ћеш осиромашити.

30. Не ваља по ноћи у кући звиждати, јер се купе мишеви.

31. Не ваља у ватру пљувати, јер не ћеш моћи мокраће држати.

32. На велики петак не ваља ништа иглом шити, јер се ране Христу повређују.

33. Кишница, што се ухвати уз прекоризмића (од Васкресенија до Ђуђевадне) зове се „лисан".

Ова кишница, веле, да се море брзо укиселити, с тога је сипај у оцат.

Једни овом кишницом топе женској дјеци косу да би боље расла.

34. Ако се мајстору, кад кућу прекрива, омакне сврдо и пане кроз кров у кућу, веле да ће кућа димити. Жене, кад се кућа прекрива строго препоручују мајсторима да пазе на то.

35. Ако си гост у туђој кући, треба да послије јела опереш руке, да не би берићет из куће однио.

36. Прије јела треба домаћину најприје усути воде на руке кад се умива, а послије јела најпотоњем, да би вас берићет на домаћину стајао.

37. На брашну и соли не ваља сједити, јер су то најпотребније ствари за храну.

38. Ако немаш сиришта, тури у млијеко цванцику, па ће се усирити.

39. Ако ти цигара пушећи плане, нешто ћеш се обогатити.

40. Кад ждралови лете, не ваља преврћат плочицу с том намјером да их побркаш у лету, јер те могу уклети.

41. Ако су се ждралови у летењу побркали, треба им запјеват ову пјесмицу, па ће се опет изредати:

„У уже ждрале, у уже ждрале,
Здраво прошли горе јадикове."

42. Кад се темељ каквој згради меће, или кад се воћка сади, не ваља стати близу, да ти се сјена не узида или не закопа.

43. Кад грми, не ваља се крстити, јер ђаво бјежећи од грома најрадије се сакрије под крст.

44. Купус да ти се добро укисели, метни у чабар неколике зубље луча.

45. Да ти се руке не зноје, кад прву змију у прољеће мртву видиш, провуци је кроз руке.

Različito. — Различито.

Arheološke bilješke.

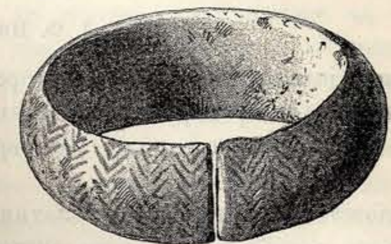
Piše **Franjo Fiala**, pristav bos.-herc. zem. muzeja.

Babin potok.

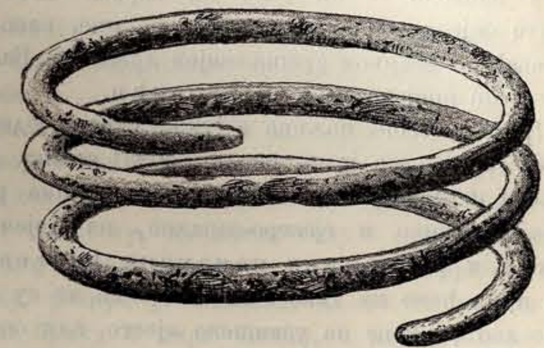
Pri gradnji zgrade za željezničku štaciju u Babinom potoku u ekspozituri dônjovakufskoj iskopan je osim nekoliko neznatnih rbina od ilovastog sugja **broncan kelt**, koji je tehnički željeznički činovnik gosp. Oto Kaut poklonio prehistoričkoj

Slika 1.

Slika 2.

Slika 3.

zbirci zemaljskog muzeja. Taj je objekat dosele jedini iz Bosne i Hercegovine poznati komad te vrste. Po Osbornovoj klasifikaciji pripada on megju tako zvane „Kragencelt"-e s priječkom; *slika 1.*, $^2/_3$ nar. vel. Ukupna mu je dužina 179 *mm*, dužina oštrice 47 *mm*,

dužina trupla 30 *mm*. Priječka ide uporedo s oštricom. Patina je mjestimice modro-zelena, mjestimice mrka. Sličan komad prikazuje Hampel u svome „A Bronzkor emlékei Magyarhonban“, Budimpešta 1886. na tab. VII., u sl. 5.

Vojskova.

Mještanin Mile Grgić iz rečenog sela u kotaru gradiškom našao je, kopajući 2 *m* dubok podrum, osim množine ilovastih rbina tri broncana prehistorička objekta, koje je gospodin pom. učitelj Maho Alić namijenio zbirkama zemaljskog muzeja. To su ovi rukotvori: broncana bočka s okruglom, graviranom glavicom, 150 *mm* duga; broncana grivna, ljevena, na kojoj je graviran motiv jelove grane, eliptički premjer 50 *mm* i 50 *mm*, *slika 2.*, $^2/_3$ nar. vel.; broncan, špiralan kolut od 100 *mm* premjera i 4 *mm* debele žice u tri zavoja, valjda grivna s noge, *slika 3.*, $^2/_3$ nar. vel.

Po svoj prilici pripadaju ti objekti, jer su uz njih nagjene i ilovaste posude, prilozima nekog groba. Karakter im je broncanog doba.

Старине из Црне Горе.

(Трешњевске градине и Вукова међа.)

Пише **J. Ф. Иванишевић.**

Приликом једне скупштине црногорскијех учитеља, кад и ја бјех у томе звању, напомену се и препоручи учитељима, да покушају своја пера и опробају своју снагу на књижевном пољу разноврснијем чланцима из појединих крајева Црне Горе.

То ме потстрекну, те се и ја латим пискарати тупијем пером и износити разне чланке по њекијем књижевним листовима. У томе ме донесе срећа, како ли да вам речем, у Трешњево, од старине зборно мјесто једног најкршевитијег и најнеприступачнијег црногорског племена Цуца, које се у дужини од скоро читавијех осам сахата црногорског момачког хода пружило уз помеђу Далмације, или јасније: уз помеђу Боке которске. Трешњево је једно малешно поље с нешто кућа у наоколо — ни село ни варош. Али опет је ово мјесто од старине збориште цијелога племена. Добило је име, како причају, по томе, што је негда било засађено већином трешњевијем дрвећем. Ваља ми још напоменути, да се дио њега у неко вријеме звало Барјовићи.

При дну овога пољица с јужне стране једно је ждриочице, преко којега кад пређете, сретне вас једна около 330 m^3 велика ублина „Локва“, која је, веле, издубљена и озидана кад и градине, о којима ријеч поведосмо. Са двије стране Локве, источно и сјеверо-западно, на двјема изнешенијем главичицама има гомила и развалина некаквих грађевина. Онамо их зову „градине“, па ето и ми ћемо их тако звати. Истина, те су градине дебелијем сухо-међама озидане као фортице на узвишено мјесто, али опет нас не ће у њима изненадити ни љепота грађевине, нити какви натписи или записи, и ако се по њима налазило разнијех новаца, гвожђарије и разбијеног земљаног и металног посуђа, чега се може и данас наћи свуд около овога пољица, кад бисмо пошли ровити и трапити земљу.

Више ће нас занимати трећа градина више Ржишта под Буковицом, јужно читав сахат далеко од првијех. То је једна узвишена главичица осојем, које су све сами шкрипови, куда је тешко прећи човјечијој нози. У једном од овијех шкрипова назад неколико година нашао је један Цуца камен сухог млина — ждрвања; а многе рупе по ждрвнима, издубљене воденијем капљама свједоче, да су одавна ту ждрвњи остављени. По врху ове данас гором обрасле главичице види се у наоколо много разваљенијех кућишта, а између њих по на некијем мјестима сухи зид, около два метра широк. Одавно, па још и у данашње вријеме, находило се и находе се гвоздени комади, останци оружја и разни сребрни и златни новци старога кова, што је био узрок, те се данас многијем кућиштинама не може ни темељ познати. Истина, ја сам долазио на ову градину два-три пут и не могу се похвалити, да сам био срећан наћи какав комад речених ствари, али вас могу увјерити, да је скоро умр'о отац попа Креста Кривокапића (који данас живи у Србији), који је у једној кућиштини нашао пун лонац златних и сребрних новаца. Његова кућа била је близу ове градине на једној равни, па је износио рођацима од нађенијех новаца на виђење само један златни комад, колик форинта, и други по ободу нарецкан сребрни, колик досадањи комад од двадесет новчића. У Котору, гдје је размијенио новце, казали су му, да су то старо-грчки новци, па стога и народ каже, да су ово развалине старо-грчких тврђава. — А сад ћу да нешто кажем о Вуковој међи, за коју не могу рећи, да сам је сам видио, него кажем, по причању, да почиње од Конавала у Далмацији, па прелази преко зубачког града, Бијеле горе и Стреканице у дно Грахова, а отолен (очевидац сам) преко Замаћева ждријела у Тоспуде, подно Трешњева преко прије речених градина и Кобиљег-дола уз Чумовицу планину, па даље (кажу) подно Бијеле пољане к Острогу; преко Кома Кучког продужује се Старој Србији. Истакох је под именом Вукове међе, а пошље сам и сâм дознао, да је неки у источном дијелу Цуца зову Булисавова, а у Бјелопавлићима исту међу зову Јеринина. Ја немам у рукама никаквијех писменијех података о постанку ове међе, само сам кадар навести народно предање, које ми најјасније причаше цуцки подкомандир Ђуро Р. Кривокапић, те исто предање, по којему овој међи припада истакнуто име, наводим овдје:

У давно вријеме живљела су у Дукљи три брата и четврта сестра им, да јој ни виле нијесу биле друге.

Сестра се допала браћи и сваки је хтио, да је узме за жену, пошто је то ондашњи закон допуштавао, а њој се то није никако допадало, те је окретала на сваку руку, да одбије браћу од себе.

Сви њени докази о немогућности њене удадбе за којим од њих били су ништа, они су хтјели извршити своје жеље и намјере. Она је дуго премишљала, какве би им дала услове и одбила их од себе, те одреди најстаријему брату Вуку, да огради међу око цијеле државе; средњему, да доведе воду с ријеке Цијевне у Дукљу, а најмлађему, да огради једну превелику цркву, па, који најпрви сврши свој рад, онај нека ју узме за жену. Сестра је мислила, да ће ти радови бити тако тешки и дуговремени, да ће браћу и смрт затећи, а да их не ће моћи свршити. Али се преварила у томе, јер је лакомишљено одредила браћи радове, не захтјевајући у њихову раду љепоте или ма што, што би им могло спријечити хитњу у раду. Сва три брата познавао је свијет као силнике и тиране, па је свако трчао на посао код онога, који се је чинио најмирнији и најсмиренији, а то

је био Вуко, који је био понајхлепнији за сестром и обрекао, да ће пољубити сестру или живу или мртву, или ће изгубити главу. С брда у долину Вуко сврши међу око државе прије но је ико помишљао, па похита кући, да узме сестру, која чује за то, те узме једнога коња и побјежe из Дукље, а Вуко се пусти за њом у потјеру. Сестра види, да му не може утећи, те се убије, а у томе и Вуко приспије, те је мртву пољуби, па народно предање по томе пољупцу даје објашњење постанку имена онога предјела — Зета, од — зет земљин. О стварности и непобитности овога предања ја вам не могу што друго рећи, само бих волио, кад би се нашао још ко год, да изнесе какву биљешку о овоме и из којег другог мјеста, па би нам онда и ово макар колико било јасније. Даље нам предање каже, да је средњи брат наскоро пошто је Вук свршио међу, довршио водовод од Цијевне у Дукљу, те се и данас тај канал од водовода добро познаје. А најмлађи је тек био наредио за грађење цркве велико камење, које се и данас може видјети обалом Мораче, па, чујући, што је било са сестром, остави се грађевине.

Оволико о томе сматрао сам за дужност објелоданити у овоме гласилу јавних старина, надајући се да ћу покренути још кога, да проговори о реченијем старинама, те да с тијем будемо мало даље познатији.

Tedža i makare.

Ovako so zovu dvije prilično jednostavne sprave, na kojima esnaf našijeh kazaza u Sarajevu, Travniku i u drugijem ovećim mjestima u Bosni i Hercegovini izragjuje pletene oširoke podveze i uske tkanice. Na prvi pogled pričinjaju se ova dva stroja sasvijem neznatna, ali im vrijednost raste, kad je proučimo sa gledišta tehnike onijeh proizvoda, koji se njima izragjuju. Evo da o tome koju prozborimo.

U zbirci tekstilnih rukotvorina u c. kr. austrijskom muzeju u Beču čuva se zanimljiva skupina haljina, nagjenih u Misiru (Egiptu) u grobnicama iz rimskog i bizantijskog doba. Onamo ima nekoliko komada, o kojima stručnjački krugovi izjaviše, da se nikako ne zna kako su izragjeni. Jedan je takav komad pletena kapica, koja nas oblikom svojim podsjeća na frigijsku kapu; drugi je komad čarapa u obliku našijeh kratkih čarapa, koje sizu samo do sred noge; treći je uska, dvostruko pletena tkaničica, a četvrti nekakovo začudno zarukavlje od košulje (Hemdbesatzstück). O vrsti rada na ovom zarukavlju već se mnogo istraživalo, ali sav trud da se ustanovi, kako je ragjen ostao je uzaludan.

U novije doba dala se je gospogja Lujza Schinnerer, učiteljica na c. kr. stručnoj školi za umjetno vezivo u Beču na istraživanje rečenih starih rukotvorina, te je u svome nastojanju odista i uspjela, jer je godine 1893. prigodom božićne izložbe u rečenom bečkom muzeju iznijela radove, koje je sobom izradila u tačnom podražavanju onih egipatskih pletiva. Njezino marljivo nastojanje nagradio je onaj muzej medaljom za zasluge, a slično priznanje polučila je ggja Schinnerer i kod izložbe u Antwerpenu godine 1894.

Tečajem svojeg istraživanja doznala je vrijedna ova gospogja, da u Bosni i Hercegovini ima pletenijeh radova, koji se u mnogočem razilaze od poznatih već načina za proizvagjanje rukotvorina ove vrste, pa je s toga zamolila naše ministarstvo, neka blagohotno odredi, da se povedu izvidi o tehnici, kako se u nas izragjuju ovake stvari.

Visoko ministarstvo povjeri taj posao našem muzeju i već za kratko vrijeme došlo se do upravo začudnog rezultata, jer se je pouzdano dokazalo, da zanimljive tehnike, kojom je izragjeno ono egipatsko zarukavlje, nije posve nestalo, kako se je u stručnjačkim krugovima mislilo, nego da se je sačuvala do današnjeg dana u Bosni u onim pletenim rukotvorinama, koje naši kazazi izragjuju na *tedži* i *makari*.

Mi ćemo do zgode opširnije progovoriti o toj stvari, te ćemo pred naše štovane čitaoce u slikama takogjer iznijeti ova dva stroja; za sada neka nam bude dozvoljeno da izrazimo našu velju radost, što se je upravo u našoj domovini sačuvala iz davne prošlosti jedna tekstilna tehnika, koje je davno već nestalo u drugijem zemljama.

К. Н.

Бабов гроб.

Пише **Лука Грђић-Бјелокосић.**

У II. свеску „Гласника земаљског музеја“ од 1895. на стр. 281., приопћио нам је госп. кустос др. Ћиро Трухелка натпис са крста и плоче на Бабову гробу.

Госп. Трухелка вели, да није могао ништа поближе сазнати о овоме гробу.

Ја сам још год. 1888. пригодом описа Гацка о овоме гробу у „Босанској Вили“ писао, те се надам да не ће бити згорега, ако и овдје у допуну чланка госп. др. Ћире Трухелке о томе проговорим.

Сјеверно од гатачкога поља на путу што води преко Бодежишта у Борач и на Вучево, а међу селом Брајћевићима и Вишњевом имаде један гроб са доста великијем крстом, који гроб околни народ зове „Бабов гроб“.

О овоме гробу мени је прото гатачки, пречасни господин Петар Поповић ово причао:

У оно доба, кад османлијске чете поплавише све ове крајеве, бијаше наша домовина принуђена, да уз остало даје и своју рођену дјецу.

Ову би дјецу водили у Цариград, гдје би од њих постајали јањичари, најбоља војска царева.

Тога вакта живљаше неки кнез у Бијелим Рудинама, те и на његову кућу паде једно дијете да цару у јањичаре даде.

Кнез имађаше седам синова и једнога синовца, који луд без оца бијаше остао. Да би имање свога синовца себи присвојио не даде кнез ни једног од својих седам синова, но баш главом синовца, који бијаше јединак у матере.

Кад су дијете повели, пристаде за њим мајка кукајући, а кад дође на брдо спрам врбе расплете косу од жалости и пушта је низ плећа. То брдо, веле, да се од тада зове „Плеће“. Кад изиђе на врх брда, рећи ће „Куку мени тужној и чемерној“, и то се брдо прозва „Чемерно“.

Како се је тај кнез до овога случаја звао не зна се, али по овоме догођају народ га прозва Предојевићем — бива што је синовца предао.

Кад Османлије доведу дјецу у Цариград, спрате их у једну велику собу, па им донесу чорбе да сркају.

Свакоме дјетету додаду по кашику са дршком од аршина и нареде им, да морају за врх дршка држати.

Цар дође главом да види, како ће мали Херцеговци јести.

Дјеца су се мучила, јер не могаху кашике до уста донијети, али се присјети мали Предојевић па рече другу спрам себе: „Ану, ти мени дај твојом, а ја ћу теби мојом кашиком.“

Видећи од њих остали нахране се. Цар видећи ово, допане му се мали Предојевић, па га узме у двор, потурчи и са својом дјецом васпита.

Кад је Предојевић стао на снагу, у брзо постане везиром, те му султан по његовој жељи дарује зворнички пашалук.

Дошавши Имшир-паша — то му је било турско име — у Зворник, опреми се у Херцеговину, да види своју постојбину.

Кад чују кнезови херцеговачки, да им паша иде у походе, искупе се те изиђу предањ. Пред свијем кнезовима био је кнез Предојевић, али није могао ни помислити, да је паша, којему иде у сусрет, његов синовац.

Кнезови сретну пашу баш на ономе мјесту, гдје је сада Бабов гроб.

Паша чим угледа стрица позна га, па нареди те га одмах ту погубе.

Остале кнезове дарива и каза се, ко је и оклен је и још им рече, да је кнеза погубио зато, јер га је продао.

Ту он нареди те кнеза укопаше, гроб му оградише и велики крст подигоше; још нареди да се гроб зове „Бабов гроб“, јер га је убио синовац, којему је имао бити мјесто бабе (оца). Данашња је породица Поповић на Дражљеву од Предојевића а од паше породица Имшир-пашићи близу Зворника.

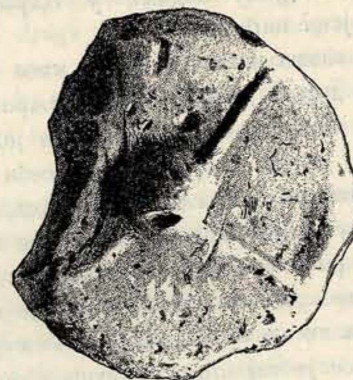
Rimske starine iz Čapljine na Neretvi u Hercegovini.

Našem uredniku stiže nedavno ovo pismo:

„Čapljina, 24. februara 1896. Radujem se, što se mogu odazvati Vašem za me časnom pozivu. Današnjim željezničkim vozom šaljem u ovećem sandučiću rimske starine, koje sam našao u okolici Čapljine, i to:

Slika 1.

Slika 2.

1. Šest komada rimskog srebrnog novca (quinara): Antonia (Cohen tab. III., 9., IV., 13.), Claudia (Cohen XII., 1.), Cloulia (Cohen 2.), Augustus (Cohen 50. dva komada).

2. oveću množinu fragmenata od rimskih amfora. U toj skupini nalaze se dva komada s natpisom:

a) Okrugli poklopac *(slika 1.)*, premjer 0·093, debljina 0·018, na gornjoj strani ispupčan; oko pupka je u okrugu na odskok gragjeni natpis; dr. Patsch čita taj natpis *Rufio* te ga prispodablja sa C. V 8112_{71} („in collo amphorae“).

b) Drugi poklopac istog oblika i slično izdjelan *(slika 2.)*, ali veoma istrošen i odlomljen. Tragovi slova pokazuju, da je na ovom poklopcu bio isti biljeg kao na onom pod *a: Ru[f]i[o]*.

Prostor, gdje su nagjeni rečeni novci i rbine ne pokazuje nikakove osobitosti. Nalazište leži u brdu iznad čapljinskih kuća. Onuda je zemlja prilično isprana od kiše, a dijelom je izrovana od krmadi. Sudeći po fragmentima od žara i cigle, koji se ovuda na prilično velikoj površini nalaze u velikoj množini može se uzeti, da je ovdje bilo rimskih zgrada i grobova. Na vrhu brijega vidi se na sjevernoj strani dosta dobro sačuvani zid, koji teče pravcem od zapada na istok. Ostali zidovi zgrade, koja je tu stojala, sasvijem su porušeni i poravnjeni sa zemljištem. Kad bi se ovuda kopalo, našli bi se — kako mislim — temelji sviju zidova te zgrade, pa bi se tako moglo ustanoviti, kako je bila osnovana i na što je upravo služila. Održani zid dugačak je 34 *m*, uzdiže se mjestimice do 3 *m* iznad površine tla, a debeo je 1·5 *m*.

Seljaci pripovijedaju, da se svagdje u Čapljini kod kopanja temelja za nove kuće nalaze grobovi sa ljudskim kostima i urne, no na žalost svaku posudu običaju seljaci u svom neznanju razbijati. Gospodin načelnik čapljinski kazivao mi je ovo: Nedavno, kad je u Dretelju blizu svoje kuće čistio nekakovu gromilu kamenja, našao je u sredini ogromnu ploču, kojom je bila pokrivena velika jama. Tu jamu zatrpaše radnici s onim kamenjem iz gromile. Dva radnika nagjoše ovom prigodom nekakovu žaru, u kojoj je možda bilo novaca, jer je začudno, što se ta dva radnika drugi dan više nijesu prikazali na radnju, i ako se pogodiše, da će raditi sve dok posao bude svršen.

Ja i moj drug, učitelj Slišković, mislimo malo po malo pretražiti svu okolicu oko Čapljine i raspitati se u narodu oko starina. Što saznademo ili sami opazimo, javićemo Vam potanko.

Šaljem ovom prigodom još tri quinara, koje je moj prijatelj Slišković nabavio za naš muzej od jednog radnika iz Metkovića: Cloulia (Cohen 2.), Egnatuleia (Cohen 1.), Porcia (Cohen 5.).

Primite i t. d.“

P. Šarjanović, učitelj.

Zemaljska štamparija u Sarajevu. — Земаљска штампарија у Сарајеву.